

Frida Balk-Smit Duyzentkunst

DE
WOORDEN
EN HUN
ZIN

Grammatica voor iedereen

NIJGH & VAN DITMAR

Prof. dr. Frida Balk-Smit Duyzentkunst doceerde van 1954 tot 1992 Nederlandse taalkunde aan de Universiteit van Amsterdam, waar zij in 1963 promoveerde op het proefschrift *De grammatische functie*. Zij publiceerde artikelen in wetenschappelijke tijdschriften, in algemeen culturele periodieken als *De Gids* en in dag- en weekbladen over taal en letteren.

Sinds de jaren '70 gaat het gerucht dat grammatica moeilijk is. 'Te moeilijk voor leerlingen van de lagere school!' schreven de verlichte onderwijskundige adviseurs en de autoriteiten geloofden dat. Het gevolg is dat bijna niemand meer grammatica leert. Leraren met een gedegen grammaticale kennis beginnen zeldzaam te worden. Geen wonder dat zoveel mensen met een recent vwo-diploma slecht lezen en schrijven en, tevreden met hun *multiple choice*-engels, zich zelfs geen bescheiden schoolfrans of -duits meer herinneren.

Grammatica is, door de eenvoud van haar beginselen, bij uitstek geschikt voor leerlingen van de basisschool. Het is bovendien een formidabel hulpmiddel om helder te leren denken, goed te formuleren en argumenteren, scherpzinnig te lezen en om een vreemde taal te verwerven.

Alle grammatica heeft dezelfde grondslag. Hoeveel uiteenlopende taaltheorieën er ook zijn, ze hanteren allemaal een variant van één gemeenschappelijk basissysteem: dat van de woordsoorten en de zinsdelen. Die zijn in het onderwijs nauwelijks terug te vinden. Vandaar deze grammatica voor iedereen.

In dit boek maakt Frida Balk ons opnieuw vertrouwd met de woordsoorten en de zinsdelen. Onze grammaticale erfenis blijkt in haar presentatie hoogst actueel en onmisbaar voor de omgang met taal.

Nijgh & Van Ditmar

ISBN 90-388-0272-2

9 789038 802725

DE RELATIVITEITSTHEORIE VAN EEN 'ONBENULLIG MEISJE'

De professor met de mooiste achternaam heeft afscheid genomen van de Universiteit van Amsterdam. Prof.dr. F. Balk-Smit Duyzentkunst (63), hoogleraar taalkunde van het hedendaags Nederlands, ervaart haar vertrek als een bevrijding. 'Ik geloof niet dat het een aangeboren eigenschap van mij is om te *managen*,' licht zij haar vervroegde emeritaat toe. De nieuwsgierige studente uit J.J. Voskuils sleutelroman *Bij nader inzien* heeft ondertussen wel geleerd wat bedrijfsvoering is. Zij kijkt tevreden terug op haar wetenschappelijke loopbaan en werpt zich op als promotor van de Nederlandse taal.

MIEK SMILDE

'Ja, ik ben dat vreselijk onbenullige meisje in het boek, die Hetty,' geeft Frida Balk onmiddellijk toe. Zij schijnt geen enkele moeite te hebben met de manier waarop haar studentenleven literair is vereeuwigd. In de roman *Bij nader inzien* beschrijft Voskuil het leven van zes studenten Nederlands die in 1947 in Amsterdam gingen studeren. Frida Balk is een van hen. 'Een prachtig boek, enig,' roept ze enthousiast. 'Ik heb het destijds proberen te lezen met de ogen van een ander, hoewel dat natuurlijk moeilijk is. Je herkent de personages, je herkent jezelf. Maar ook als buitenstaander leest het boek ademloos.'

Over de veelbesproken televisieverfilming die vorig jaar door de VPRO is uitgezonden, is de hoogleraar veel minder te spreken. 'Dat vage gedoe rond die piano vond ik nog wel aardig,' licht ze toe. 'De liedjes waren authentiek, maar ze werden in de film veel te vaardig gespeeld,' lacht ze. 'Niemand van ons kon zo goed pianospelen.' Het vervolg op de roman dat de filmmakers verzonnen, noemt Balk 'schandelijk.' 'Het had helemaal niets met het boek te maken. Maar misschien houd ik teveel van literatuur om een verhaal zo uit z'n context te halen,' nuanceert zij onmiddellijk.

Bezeten

Hoe lief zij de letterkunde ook heeft, haar hart heeft altijd gelegen bij de taalkunde. 'Al vanaf mijn derde ben ik gefascineerd door taal, door letters,' klinkt het bijna verontschuldigend. 'Ik ben Nederlands gaan studeren omdat ik grammatica zo leuk vond, niet omdat ik dichter wilde worden. Ik heb wel eens gezegd dat ik bezeten ben van grammatica.'

'Eigenlijk is *bezeten* niet het goede woord, want het klinkt alsof je niet helemaal goed wijs bent. Je bent bezeten van de duivel, niet van taalkunde. Een collega heeft mij laatst bevlogen genoemd. Dat is beter.' De manier van spreken verraadt de taalkundige in Balk, hoewel zij behalve bevlogen, ook bescheiden is. Elk woord wordt gewikt en gewogen, omgedraaid, opnieuw bekeken, herhaald, *gekoesterd* bijna. Ze is blij dat zij haar hele carrière in dienst heeft kunnen stellen van de Nederlandse taal. 'Het is een voorrecht dat je wordt betaald voor iets dat je zo graag doet,' zegt de hoogleraar stralend.

Frida Balk nam op 6 april afscheid van de universiteit, na bijna veertig jaar. 'Ik heb altijd aan de Universiteit van Amsterdam gezeten,' vertelt de taalkundige. 'Eerst als student, later als assistent, wetenschappelijk medewerker, hoofdmedewerker en tenslotte als hoogleraar.' Ze karakteriseert haar loopbaan als 'schijnbaar bijzonder eentonig,' maar heeft geen spijt van haar keuze voor de wetenschap.

'Nergens had ik mij zo kunnen ontplooiën,' beargumenteert Balk. 'Ik mocht schrijven, lezen, leren, lesgeven en vond het heerlijk.' De hoogleraar geniet zichtbaar van de herinnering. 'Er was altijd ruimte voor discussie en onderzoek en ik had de mogelijkheid om artikelen te schrijven.' Dat Balk deze mogelijkheid met beide handen aangreep, blijkt uit de lange lijst van publicaties over verschillende onderwerpen.

Frida Balk: ...ik zou nu niet als hoogleraar durven solliciteren...

In tegenstelling tot veel van haar vakgenoten houdt Balk niet van strikte specialisatie, maar pleit zij voor een interdisciplinaire benadering van taal en grammatica. 'Zelf heb ik altijd taal- en letterkunde met elkaar proberen te verbinden en ik combineer ook de historische en de moderne taalkunde,' legt Balk uit. Ze is daarom blij dat nu twee aio's met verschillende opdrachten op haar kamer zitten. 'Ik voel mij verwant met de wijze waarop zij samen verschillende aspecten van de taal bestuderen.'

De brede belangstelling voor alles wat met taal te maken heeft, lag ook ten grondslag aan haar proefschrift waarop zij in 1963 promoveerde. Daarin introduceerde zij het begrip *ruimte* in de grammatica, naast het geaccepteerde begrip *tijd*. 'Tijd en ruimte zeggen iets over de werkelijkheid,' betoogt Balk. 'Ik vind dat dit in de grammatica moet terugkomen. We kenden al werkwoordstijden die een bepaald tijdsverloop aangeven. Aan zelfstandige naamwoorden en voornaamwoorden zit daarentegen een ruimtelijk aspect. Een woord als *train* roept een beeld op van een ruimte.' Balks directe baas bij Neerlandistiek, prof. Hellinga werd zenuwachtig van deze begrippen, weet de taalkundige zich te herinneren. 'Hij dacht meteen aan de relativiteitstheorie van Einstein en verwees mij door naar

de logicus prof. Beth die als mijn promotor optrad.'

Al pratend wekt Frida Balk de indruk dat haar carrière haar plotseling is overkomen zonder dat zij zelf invloed heeft uitgeoefend. Als assistent was zij acht jaar achtereen in tijdelijke dienst, maar durfde daartegen niet te protesteren. 'Ik was niet assertief genoeg,' geeft Balk toe. Ook van de persoonlijke strijd waarin verschillende hoogleraren elkaar het promoterschap betwistte, had Balk geen idee. Nu weet zij inmiddels beter. 'Ik wilde promoveren bij prof. Reichling, de hoogleraar algemene taalwetenschap, maar mijn baas, prof. Hellinga wilde dat niet. Terwijl het typescript al een jaar in de la lag. Destijds begreep ik weinig van het getouwtrek. Ik schikte me gewoon.'

Eisen

Vroeger hadden de hoogleraren veel macht, weet Balk uit ervaring. Dat het instituut voor Neerlandistiek bij de studentenopstand in de jaren zestig voorop liep, verbaast haar dan ook niet. 'Hellinga was een zeer tirannieke man en het werd tijd dat studenten- en assistenten ook wat te zeggen kregen,' vindt zij nog altijd.

Ondanks haar genegenheid voor de universiteit heeft Frida Balk vervroegd afscheid genomen. 'Ik vind dat het niet

makkelijker is geworden,' licht zij haar keuze toe. 'De eisen die op het ogenblik aan hoogleraren worden gesteld, zijn hoog. Afgezien van onderzoekskwaliteiten moeten zij ook beschikken over managementkwaliteiten, en *dergelijke*.' Balk begint te lachen. 'Ik lijk Jet Veenendaal wel van *Keek op de Week*,' mompelt ze in zichzelf. 'Die zegt ook altijd *en dergelijke*.'

Ze schuift heen en weer op de bank en vervolgt: 'Toen ik in 1972 werd benoemd, had ik niet gereageerd op een advertentie. Potentiële hoogleraren werden destijds langs mysterieuze wegen opgespoord en hadden twee duidelijke taken: onderwijs en onderzoek. Nu staat levensgroot in de krant wat je verder allemaal wel en niet moet kunnen.' Verlegen zegt ze: 'Nu zou ik waarschijnlijk niet durven solliciteren naar een professoraat.'

Een ander probleem waarmee Balk de afgelopen jaren worstelde, is de onvermijdelijke bureaucratie op de universiteit. 'Alles wat je doet, moet je verantwoorden. Alles wordt geregistreerd. Dat benauwde me vreselijk.' Bovendien vindt zij dat te veel veranderingen te snel worden doorgevoerd. 'Neem bijvoorbeeld de *modularisering*,' merkt Balk droog op, terwijl ze bijna over het woord struikelt. 'Of *aanschuifonderwijs*. Als taalkundige vind ik de woor-

den wel humoristisch, maar ik kan niet lachen om de betekenis.'

Frida Balk staat ambivalent tegenover haar positie als vrouw in de wetenschap. De universiteit gaf haar alle ruimte, al werd ze in het begin slecht betaald. 'Eigenlijk vond ik dat prettig, want minder geld schept minder verplichtingen. Ik was een werkende moeder en voelde me minder schuldig wanneer ik een kind van school haalde,' klinkt het nog steeds verontschuldigend.

Schande

De omgeving reageerde ronduit negatief. 'Het was een schande dat ik als moeder *erbij* werkte. Ik haastte mij altijd te zeggen dat ik meestal tussen de middag thuis was.' Ze moet nog altijd lachen om de opmerking die een collega maakte bij haar oratie in 1972. Hij zag haar man en kinderen staan en zei lachend: 'Goh, dat je dat nog allemaal *erbij* doet.' Balk steekt niet onder stoelen of banken dat de combinatie tussen het werk en het gezin niet makkelijk was. 'Ik heb het op het nippertje volgehouden,' zegt ze eerlijk. De hoogleraar taalkunde gelooft niet dat werkende moeders het op het ogenblik makkelijker hebben. 'Het is nu wel algemeen aanvaard dat vrouwen werken, maar in de praktijk blijft het moeilijk kinderen en carrière te combineren,' meent zij. 'Een hulp in huis is bijna niet te betalen en de voorzieningen in de crèche zijn zodanig dat op het moment dat het kind kucht, de werkende moeder wordt opgebeld met de mededeling dat het kind ziek is en meteen moet worden opgehaald.'

Balk-Smit Duyzentkunst is blij dat deze tijden achter haar liggen. 'Ik vind het heerlijk dat niets moet, dat niemand meer het recht heeft een beroep op mij te doen,' zegt ze opgelucht. De taalkundige wekt niet de indruk zich te zullen gaan vervelen. Zij maakt gebruik van haar *ius promovendi* door een aantal wetenschappers te begeleiden bij het schrijven van hun proefschrift. Daarnaast bevordert Balk met verve de Nederlandse taal. Na drie jaar lang voorzitter te zijn geweest van de *Internationale Vereniging voor Neerlandistiek* die de belangen van de universitaire neerlandistiek in het buitenland behartigt, zit ze nu in de redactie van het tijdschrift van de vereniging en maakt zij deel uit van de Stichting Promotie Internationale Neerlandistiek. 'Geen overbodige luxe,' noemt Balk de promotie van het Nederlands in het buitenland.

'De Nederlanders lijden aan een aangeboren minderwaardigheidsgevoel als het hun taal betreft,' gelooft zij. 'Dat is jammer, want in het buitenland is behoefte aan Nederlandse leraren en vertalers.' Indonesië is een goed voorbeeld, legt Balk uit. 'Ons koloniale verleden is verschrikkelijk beschamend, maar het is er wel,' zegt ze voorzichtig. 'Zonder kennis van onze taal kunnen de Indonesiërs straks hun eigen archieven niet meer bestuderen.'

Ontmoeten

Niet alleen de taal, maar ook de Nederlandse cultuur, de geschiedenis en kunstgeschiedenis zijn de aandacht waard. 'Rembrandt, Van Gogh, hen vindt iedereen heel gewoon. Maar het is belangrijk deze aspecten te combineren.' Tevreden vertelt Balk dat op het ogenblik een Italiaanse neerlandica de brieven van Van Gogh vertaalt. 'Prachtig,' meent Balk, 'op die manier kunnen verschillende culturen elkaar ontmoeten.'

Balk wil overigens niet het Nederlands in Nederland uit het oog verliezen. 'Een taal is een bindend element voor een gemeenschap,' zegt ze. Dat allochtonen verplicht Nederlands moeten leren, noemt zij 'bitter noodzakelijk.' Balk: 'Zonder beheersing van de taal krijgt een vreemdeling nooit wezenlijk contact. Integratie kan alleen tot stand komen als we elkaar verstaan. Nationalisme is eng, dat geef ik onmiddellijk toe. Maar door inzicht in de eigen cultuur kan begrip ontstaan voor een andere cultuur. In die ontmoeting speelt de taal een essentiële rol.'

De woorden en hun zin

Frida Balk-Smit Duyzentkunst

De woorden en hun zin

Grammatica voor iedereen

Nijgh & Van Ditmar
Amsterdam 1994

Copyright © Frida Balk-Smit Duyzentkunst 1994
Boekverzorging Hans Verlaat
NUGI 943 / ISBN 90 388 0272 2 / CIP

INHOUD

Inleiding 7

deel I DE WOORDEN 9

A De indeling in woordklassen 11

- 1 Gesloten klassen 12
- 2 Open klassen 13
- 3 De kleine woordjes 17
- 4 Grote woorden 22
- 5 Sleutelwoorden 25
- 6 Nonsenswoorden 28
- 7 Woordgroepen 30
- 8 Woordbetekenis 33
- 9 Woordvorm 37
- 10 De macht van het woord 38

B De woordsoorten volgens de traditie 43

- 1 Het lidwoord (artikel) 44
- 2 Het zelfstandig naamwoord (substantief) 50
- 3 Het bijvoeglijk naamwoord (adjectief) 65
- 4 Het telwoord (numeraal) 75
- 5 Het voornaamwoord (pronomen) 84
- 6 Het werkwoord (verbum) 96
- 7 Het bijwoord (adverbium) 112
- 8 Het voorzetsel (prepositie) 115
- 9 Het voegwoord (conjunctie) 123
- 10 Het tussenwerpsel (interjectie) 127

deel II DE ZIN 131

A Het geheel en de delen 135

- 1 Zinsontleding 135
- 2 De voorstelling 138
- 3 De personages en hun rollen 139
- 4 De toeschouwers 141

B De zinsdelen volgens de traditie 145

- 1 Het trait-d'union (persoonsvorm) 145
- 2 Het onderwerp (subject) 147

INHOUD

- 3 Het gezegde (predikaat) 150
- 4 De voorwerpen (objecten) 158
- 5 De bepalingen 176
- 6 De aangesproken persoon (vocatief) 190
- 7 Samengestelde zinnen 194

C De grammaticale traditie en de toets der kritiek 201

- 1 De herkomst van de grammatica 201
- 2 Naamvallen 203
- 3 Vaste verbindingen 207

Register 215

INLEIDING

Taal is iets geheimzinnigs. Dat ik dit opschrijf en dat u het kunt lezen, het blijft wonderlijk.

‘Een karper stak zijn hoofd boven water en keek om zich heen. Hij had een muts op.’ (Toon Tellegen)

Je ziet het voor je.

‘De bestuurder moest door de brandweer uit het wrak van de auto gezaagd worden.’

Ook dit zien we voor ons. Niet alleen de feiten uit de harde werkelijkheid, maar ook dingen die daarin helemaal niet voorkomen, halen we als vanzelf te voorschijn uit de netjes geordende figuurtjes, genaamd letters. De letters zelf, zoals hier gegroepeerd, vertonen geen enkele gelijkenis met een karper of een autowrak. Het is de taal die het hem doet, dank zij het feit dat we kunnen lezen en schrijven. Om dat te kunnen moeten we heel wat van de taal weten. Zo moeten we weten wat een woord is. En een zin.

jawantandersouwutmarunonontwarbarebendeworde

Om goed te kunnen spellen moet je ook iets weten van werkwoorden, zelfstandige en bijvoegelijke naamwoorden en je moet in een zin het onderwerp kunnen aanwijzen. Kortom, wie kan lezen en schrijven beschikt over grammaticale kennis.

Over grammatica bestaan veel misverstanden. Het meest actuele misverstand is veroorzaakt door het gerucht dat grammatica moeilijk is. Té moeilijk. In elk geval ‘voor leerlingen van de lagere school’, zeiden de deskundigen van de jaren zeventig. Met grammaticaonderwijs zijn die leerlingen sindsdien haast niet meer lastig gevallen. Ook niet toen de basisschool haar intrede deed. Het gevolg is dat vrijwel niemand meer grammatica leert. In het vervolgonderwijs beginnen de leraren er niet aan: voor een vervolg ontbreekt de basis. Bovendien – de tijd vliegt – zijn binnenkort de leraren zelf niet meer in staat in welke tak en op welk niveau van onderwijs dan ook grammatica te doceren, bij gebrek aan eigen grammaticale vaardigheid.

Geen wonder dat zoveel mensen met een recent vwo-diploma slecht lezen en schrijven en geen vreemde talen kennen, behoudens een beetje Engels. Dat komt door de waanideeën van modieuze onderwijshervormers. In recordtempo ontwierpen zij de nieuwe vaagheid die uitmondde in het bureaucratisch terrorisme dat van het Nederlandse onderwijs een puinhoop heeft gemaakt.

Of er sprake is van bewuste misleiding of van louter onbenul is moeilijk uit te maken, maar de beginfout ligt in het motto: ‘Grammatica is te moeilijk voor de basisschool.’ Dat is een grove misvatting. Grammatica is, door de

INLEIDING

eenvoud van haar beginselen, bij uitstek geschikt voor de basisschool. Bovendien is het een formidabel hulpmiddel om te leren helder te denken, goed te formuleren, scherpzinnig te lezen, zuiver te argumenteren en om een vreemde taal te verwerven.

Een grammatica omvat de ordeningen en wetten die in een taal werkzaam zijn. Dat zijn er heel veel. Dag in dag uit nemen we de wetten van onze moedertaal in acht, zonder dat we erbij stilstaan. Door er wél bij stil te staan kunnen we die wetten opsporen. Gelukkig zijn honderden ervan al eeuwen bekend; het gaat er maar om ze door te vertellen.

Zo moeten ook de regels van de rekenkunde worden doorgegeven, en dat gebeurt dan ook. Het tientallig stelsel vormt de grondslag. Die grondslag hebben we cadeau gekregen van onze voorouders. Ga je je in al dat doorgegevene verdiepen, dan kan het heel moeilijk worden. Het vertrouwde stelsel wordt haast een mysterie. Om daar iets van te begrijpen, of alleen al om het als een mysterie te onderkennen, moet je het stelsel eerst in zijn elementaire technieken leren beheersen. En dat lukt. Al op de basisschool. Die vaardigheid is zelfs in zekere zin eenvoudig.

Net zo is het gesteld met de grammatica van onze taal. Ook daarin heerst een stelsel dat men als kind kan leren hanteren: het stelsel van de woorden en de zinnen, geordend in woordsoorten en zinsdelen. Het moet natuurlijk wel in de juiste volgorde worden aangeboden. Om een kind te leren rekenen begin je ook niet bij de logaritmen.

Dat het rekenen zijn positie vooralsnog heeft behouden en de grammatica niet, heeft vele oorzaken. Eén daarvan is dat het in de gezaghebbende kringen van de taalwetenschap wemelt van de tegenstrijdige theorieën. Daardoor vervaagt het besef dat er één gemeenschappelijk basisstelsel wordt gehanteerd, het stelsel van de woordsoorten en de zinsdelen. Onvervangbaar en onmisbaar voor alle taalstudie, even elementair als het tientallig stelsel voor de rekenkunde: de *schoolgrammatica*.

Op de schoolgrammatica rust een taboe dat in het onderwijscircuit voorlopig wel niet zal worden doorbroken. Nog even en grammaticale kennis is een privilege van enkelingen in een samenleving van analfabeten. Net als in de middeleeuwen. Zo ver mag het niet komen. Het is nu de tijd van bij-, her- en nascholing. Voor iedereen.

deel I DE WOORDEN

A DE INDELING IN WOORDKLASSEN

Het bestaan is vol klassen, groepen waarin mensen, dieren en dingen worden ingedeeld. Zo onderscheiden we: muziekinstrumenten, geneesmiddelen, insecten, zuigelingen, vruchten en wat niet al. Zelf spreek je hier niet zo gauw van een 'klasse', maar in de wetenschap is dat gewoon. Van elk van die klassen hebben we onmiddellijk een voorbeeld bij de hand: een viool, een aspirientje, een vlo, ons eergisteren geboren neefje, een appel. Dat is makkelijk. Haast net zo makkelijk is het een moeilijk voorbeeld te bedenken waarvan je je afvraagt: hóórt het tot die klasse, ja of nee? Is het fluitje van de scheidsrechter een muziekinstrument? Geen vraag van levensbelang waarschijnlijk, maar is de anticonceptiepil een geneesmiddel? Verzekeringtechnisch zit ze in het geneesmiddelenpakket, maar is dat een criterium? Op welke basis classificeren we eigenlijk? Is een hazelnoot een vrucht? Een walvis is geen vis, zeggen de dierkundigen, maar een zoogdier. En een spin is geen insect, maar een spin.

Zodra wetenschappelijke deskundigen zich over die indelingen buigen, kom je voor verrassingen te staan, maar ook als je je er zelf over buigt. Voor je het weet, zit je in de problemen.

Zonder classificatie is wetenschap uitgesloten. Aan de basis staan uiteraard niet de problemen, maar de evidente gevallen (*clear cases*). Als we ons daartoe beperken, is 'klasse' een eenvoudig en handzaam begrip.

De meeste methodologen maken onderscheid tussen *natuurlijke* en *kunstmatige klassen*. Dit onderscheid achten zij bij uitstek van toepassing op natuurverschijnselen als planten, dieren, sterren en mineralen, maar ook op immateriële, zeg geestelijke fenomenen als getallen, meetkundige figuren en taaltekens.

Als je al wat leeft en groeit ordent volgens het criterium 'met iets geels in het uiterlijk', krijg je boterbloemen, kanariepieten, citroenen, tijgers en wespen in één klasse. Die is kunstmatig. De vogels daarentegen vormen een natuurlijke klasse. De vissen ook. Dat weet iedereen. Daar doet zelfs de walvis niets aan af. De natuurlijke klasse, daar gaat het om. De leden ervan hebben iets gemeenschappelijk, iets dat de doorslag geeft: in hun vorm, maar vooral in hun gedrag.

Natuurlijke klassen doen zich ook voor in de natuurlijke taal. Woorden zijn wat dat betreft net levende wezens: hun vorm en gedrag voldoen aan naspeurbare wetten en bepalen de klasse waarin een woord thuishoort.

I Gesloten klassen

De woorden van een taal vormen zelf een klasse, een *verzameling*, om het in een andere vakterm te zeggen. Een vakterm, inderdaad, want we hebben het niet over museumbezit of de albums van een filatelist, maar over eenheden die wij in het denken, min of meer abstract, bijeenplaatsen. In een 'verzameling' dus. In de praktijk blijkt dit uit het simpele feit dat we ze onder één noemer brengen, bij voorbeeld de noemer 'woord'.

Wat is een woord. Tja, dat is geen eenvoudige vraag. Dat weten we en dat weten we niet. Zo is het maar al te vaak. Weet u wat lopen is? Maar natuurlijk, dat weten we allemaal. Toch heb ik een neuroloog horen juichen: 'Nu weet ik eindelijk wat lopen is!' Na jaren van onderzoek. Zo is er ook een schitterende verhandeling van 460 bladzijden waarin wordt uiteengezet wat een woord is. En dan hebben we het nog niet eens over het woord in de zin van: 'Hij kreeg het woord' of 'Daar zeg je een waar woord' of 'In den beginne was het woord', maar gewoon over het woord als strikt taalkundige eenheid. Over datgene wat we bij het schrijven laten voorafgaan en volgen door een *spatie*. We houden het overzichtelijk en laten ons niet van de wijs brengen door de twijfelgevallen. We stellen ons tevreden met die spatiedefinitie. Verder verlaten we ons op het woordenboek.

In het woordenboek vinden we de woorden van onze taal. Het is een *eindige verzameling*. Dat moet, want anders kan het woordenboek nooit verschijnen. We beseffen heus wel dat die woordenschat steeds wordt uitgebreid (en dat er soms ook woorden uit verdwijnen). Voor specialisten in de verzamelingenleer is dat een reden om, ten aanzien van de eigenlijke woordenschat van een taal, van een *oneindige verzameling* te spreken. Of van een *open klasse*: zij staat open voor nieuwe leden. 'Boetiek' en 'seksist' bestaan nog niet zo lang. Als woord dan. 'Computer', 'video' en 'fax' zijn in nog veel meer opzichten nieuw.

Verzamelingen kunnen deelverzamelingen en deelverzamelingen van deelverzamelingen omvatten en zo kunnen klassen subklassen omvatten en subklassen enzovoorts. We ordenen wat af.

De ordening in het woordenboek is alfabetisch. Er is dus een indeling in klassen: van de woorden die met een 'a' beginnen, met een 'b', en zo verder. Zesentwintig klassen. De woordklassen op alfabetische basis zijn volgens de huidige taalkundige inzichten kunstmatige klassen. Zo ongeveer als de klasse van dieren met een gespikkeld uiterlijk (lieveheersbeestje, zanglijster, hermelijn). Er bestaat echter in de woordleer een andere indeling, die we met een gerust hart 'natuurlijk' mogen noemen. Alleen met betrekking tot die inde-

ling spreekt men in de taalkunde van een *woordklasse*. Ook daarover lezen we iets in het woordenboek. Achter ieder woord staat – afgekort – de klasse vermeld waar het toe behoort: ‘lidw.’, ‘voorz.’ en dergelijke. Naast het lidwoord en het voorzetsel kent u waarschijnlijk ook het zelfstandig naamwoord, het werkwoord, enzovoorts. Dat zijn allemaal klassen binnen onze enorme Nederlandse woordenschat. We kennen er in elk geval tien, die zelf weer allerlei subklassen hebben.

Met het woordenboek in de hand kunnen we vaststellen dat de meeste woordklassen slechts weinig leden hebben en dat er drie zijn met bijzonder veel leden: die van zelfstandig naamwoord, werkwoord en bijvoeglijk naamwoord. Deze klassen zijn open. Er komen voortdurend nieuwe leden bij: ‘milieuvriendelijk’, ‘terminaal’, ‘aanschuifonderwijs’, ‘dotteren’, je kunt ze haast op de plek bedenken.

De kleine klassen echter zijn *gesloten*. Daar kunnen we niet zomaar een nieuw lid aan toevoegen. De leden ervan zijn restloos opsombaar. Neem de voorzetsels: ‘in’, ‘uit’, ‘voor’, ‘achter’... U kunt ze wel aanvullen, maar geen nieuwe bedenken, of een recent opgedoken voorzetsel noemen. Ook van de voegwoorden zijn er niet meer dan een handjevol: ‘maar’, ‘en’, ‘of’ onder andere. Wij zullen zien dat de gesloten klassen een specifieke status hebben, waardoor ze sterk van de open klassen verschillen.

Ten slotte een enkel woord over ons alfabet. Dat is de verzameling van letters waaruit onze (schriftelijke) woorden zijn opgebouwd. Het alfabet is onmiskenbaar een gesloten klasse, van zesentwintig letters, al doet zich daarbij een enkel probleemgeval voor: is de ‘ij’ één of twee letters en is de ‘y’ een extra letter of identiek aan de ‘ij’? Hoe dan ook, met de woordenschat vergeleken vormt het alfabet een gesloten klasse.

Merkwaardig overigens dat al die kleine klassen, inclusief die van het alfabet, gesloten zijn.

Of is dat juist logisch?

2 Open klassen

Allereerst nog een opmerking over het natuurlijke van de woordklassen. Zijn ze wel zo natuurlijk? Vormen sommige niet een ordeloze vergaarbak?

Dat valt gelukkig mee. In beginsel zijn de ons overgeleverde woordklassen even natuurlijk als de klassen van gewervelde dieren, reptielen, metalen, oneven getallen en gelijkzijdige driehoeken. Wel zijn in de taal de grensgevallen en de uitzonderingen, de spinnen en de walvissen zal ik maar zeggen, talrijker dan in het dierenrijk, en dáárbinnen weer talrijker dan in de wiskun-

DE WOORDEN

de. De wiskunde kent geen uitzonderingen of grensgevallen, althans niet in de fase van de schoolwiskunde.

In dat opzicht heeft de moedertaalleraar het moeilijker dan de biologieleraar en de leraar wiskunde heeft het van de drie het gemakkelijkst. Alles wat hij vertelt is waar. Zijn mededelingen kunnen niet door de eerste de beste leerling worden ontkracht. Twee maal twee is vier. Weliswaar is er ook een verschil tussen vier en twee maal twee, maar dat verschil moet in de rekenkunde nu juist genegeerd worden. Dat lukt al op jonge leeftijd. Afgezien van Pippi Langkous (die kwaad werd omdat Juf zei dat zes gelijk is aan vier plus twee, terwijl ze even tevoren nog had gezegd dat zes gelijk is aan vijf plus één, iets héél anders) protesteren kinderen niet tegen rekenkundige waarheden. En niet één leerling komt aanzetten met een rechthoekige driehoek waarvoor de stelling van Pythagoras niet geldt.

De biologieleraar echter zit al moeilijker, als Frits claimt dat zijn guppy's (kleine aquariumvisjes, in goed hypercorrect Nederlands gupjes geheten) zoogdieren zijn omdat ze levende jongen ter wereld brengen. Dat dóen guppy's. De leraar moet dan het nodige uitleggen om zijn zoogdierklasse overeind te houden. En de visklasse.

Maar nu de grammaticaleeraar. Die heeft bij voorbeeld zojuist de telwoorden behandeld: 'een', 'twee', 'drie', 'veertien', 'honderd', enzovoorts. 'Oké,' zegt Wiesje, 'dus "dozijn" is een telwoord.' De leraar moet nu Wiesje ervan overtuigen dat 'dozijn' een zelfstandig naamwoord is. Dat is nog niet eens zo eenvoudig.

Een belangrijk verschil met de biologies is dat Wiesje zich niet hoeft te beroepen op een waarneming buiten het klaslokaal. Een aquarium heeft niet iedereen ter beschikking, maar de moedertaal heeft men ter plekke paraat. In het hoofd, bij wijze van spreken. De moedertaalgrammatica registreert wat we in ons hoofd hebben, onder andere de wetten waaraan de woordklassen voldoen. In de praktijk passen we – als kind al – die wetten zo goed als foutloos toe. In de grammatica staat wat we, onsystematisch en vagelijk, allemaal al 'weten'. Daardoor is de moedertaalkunde in hoge mate een wetenschap van de aha-erlebnis: je neemt haar observaties en wetten niet voor kennisgeving aan, maar je kunt ze beamen. Of tegenspreken. Je kunt ze onmiddellijk en ter plaatse toetsen, in tegenstelling tot mededelingen over de geboorte van guppy's, de temperatuur van walvissen of de begroeiing van de Himalaya.

Geen mens twijfelt aan de natuurlijkheid van de klassen van vissen, zoogdieren en driehoeken. En ook niet aan die van de gangbare woordklassen, gezien het gemak waarmee ze in woordenboeken en in alle soorten taalkunde

gehanteerd worden. Slechts wie de evidente gevallen kan onderscheiden, krijgt oog voor grensgevallen en uitzonderingen.

Het elementaire onderscheiden leert men het eenvoudigst aan de hand van voorbeelden. Als ik een paar voorbeelden geef van zelfstandige naamwoorden, kunt u ze zonder moeite zelf aanvullen:

man
vrouw
kind
huis
boom
meisje
scharrelvarken
broeikaseneffect
ozonlaag
...

Al deze woorden zijn benamingen van, globaal gezegd, mensen, dieren en dingen. Nóg globaler gezegd: van dingen. Veel dingen hebben hun eigen onvervreemd bare naam: roos, boek, sigaret, wolk. Sommige dingen hebben dat niet. De zilverwitte streep, getrokken door een straalvliegtuig hoog in de blauwe lucht, heeft geen eigen naam. Dat verschijnsel moeten we omschrijven, zoals we zojuist deden, of we moeten er een nieuwe naam voor bedenken, 'hemelstreep' of iets dergelijks.

Zoals gezegd, de klasse van zelfstandige naamwoorden is open. Ze wordt steeds aangevuld. Dat komt niet alleen doordat er aldoor nieuwe dingen bij komen in het leven, maar ook doordat we met behulp van bestaande woorden nieuwe woorden kunnen maken, zoals 'scharrelvarken'. Ook incidenteel gebeurt dat vaak. 'Je weet wel, mijn voetbalneef,' zei eens een tante van een voetbalinternational. 'Voetbalneef' zal het woordenboek wel niet bereiken. Toch is het een Nederlands woord, geheel doorzichtig. Een woord kan dus *geleed* zijn, en een zelfstandig woord kan het onzelfstandige deel worden van een groter woord: 'voetbal' van 'voetbalneef'.

Voor de andere twee open klassen, die van de werkwoorden en de bijvoeglijke naamwoorden, geldt hetzelfde. Voorbeelden van werkwoorden zijn:

lopen
zingen
wachten

DE WOORDEN

bloeien
luisteren
horen
zien
lachen
staan

Het zijn de benamingen niet zozeer van een ding, als wel, globaal gezegd, van een handeling, een 'gebeuren' dat aan een ding (inclusief mens en dier) valt waar te nemen.

Doordat er achtervoegsels zijn die van een woord een werkwoord maken, worden ook de werkwoorden gemakkelijk aangevuld:

automatiseren
centraliseren
computeriseren
internationaliseren

Nieuwe werkwoorden duiken op doordat er in het bestaan steeds nieuwe handelingen en gebeurtenissen bij komen. Dat is bij uitstek het geval in de geneeskunde en de natuurwetenschappen; zie bij voorbeeld 'ultracentrifugeren' en 'scannen'.

Voorbeelden van bijvoeglijke naamwoorden zijn:

groot
klein
lang
kort
breed
smal
mooi
lelijk
dom
knap
geel
groen

Allemaal benamingen van, globaal gezegd, eigenschappen van dingen. Er is een speciaal achtervoegsel dat vrijwel van alles een bijvoeglijk naamwoord kan

maken, '-achtig'. Daarmee kunnen we ad libitum bijvoeglijke naamwoorden vormen die nooit het woordenboek zullen halen:

doosachtig
grindachtig
ledikantachtig
derde-wereldachtig

Een open woordklasse is bovendien wat men in de taalkunde noemt een *produktieve woordklasse*. De moedertaalspreker beschikt over de creativiteit om haar met nieuwe produkten uit te breiden. De open woordklassen zijn ver in de minderheid, maar hebben verreweg de meeste leden.

De produktiefste van de drie open klassen is de klasse van de zelfstandige naamwoorden.

Een afzonderlijke vierde soort van 'open klasse' is die van de telwoorden, de namen van de getallen (en ook van vage aantallen). Deze klasse moet wel open zijn, omdat het aantal natuurlijke getallen oneindig is. Voorwaarde is echter wel dat men de Nederlandse naam van *ieder* getal, hoe groot ook, aanmerkt als één woord.

vijf miljoen achthonderdzevenenveertigduizenddriehonderdzes-
endertig

Is dat één woord? Aan de spatievoorwaarden voldoet het in elk geval niet. De telwoordklasse vertoont ook anderszins bijzondere problemen, waarop we in hoofdstuk B4 van deel I zullen terugkomen.

3 De kleine woordjes

De kleine woordjes waar het hier om gaat, vormen te zamen de gesloten klassen.

Op een doodenkele uitzondering na (zoals 'niettegenstaande') zijn ze allemaal inderdaad klein, de meeste niet groter dan één lettergreep.

maar
of
en
in
uit

DE WOORDEN

dus
te
ik
jij
de
het

Het aantal kleine woordjes is beperkt en staat in geen verhouding tot het grote aantal in de open klassen. (Ook daarin komen wel kleine, korte woordjes voor, zoals 'po', 'la', maar naar verhouding slechts sporadisch.)

Het bijzondere van 'de kleine woordjes' is dat ze, als ieder woord, een betekenis hebben, maar dat die betekenis de taalkundigen grotere zorgen baart dan die van de andere woorden. Aan die kleine woordjes worden dan ook veel en omvangrijke artikelen gewijd, proefschriften zelfs.

Sommige woordjes zijn om gek van te worden, zoals 'er'. Met het gebruik ervan hebben we absoluut geen moeite, maar wat 'er' precies betekent kunnen we niet goed uitleggen.

Er was eens een koning.

De meest grijpbare betekenis in deze zin is die van 'koning'. Maar wat betekent 'er'? Het lijkt wel deel van een vaste formule 'Er was eens...' die een sprookje inleidt. Zo is men er wel toe gekomen de betekenis van dit 'er' te karakteriseren als 'begin van sprookjesformule'. Maar dat is niet juist.

Er staat een man in de tuin.

Deze zin begint ook met 'er'. Is het een ander 'er'? Aan een sprookje doet het niet direct denken.

We hebben er vier.

Dit is een doodgewone zin, maar wat betekent 'er' hier?

Dat vergt een heel verhaal. Het betekent dat er een situatie is waarin de gespreksgenoten al weten over wat voor soort exemplaren het gaat waar 'we' er vier van hebben. Jonge poesjes bij voorbeeld. Het merkwaardige is dat 'er' op deze manier alleen maar dienst kan doen als er sprake is van aantallen, precieze of vage.

Onze burenen hebben *er* acht.

Keukenkastjes namelijk.

Mijn vader heeft *er* nog wel een paar.

Statenbijbels. Vader is dominee.

De betekenisproblematiek van de kleine woordjes wordt in dit hoofdstuk alleen gesignaleerd. Niet opgelost uiteraard. Hierna volgen nog wat andere voorbeelden.

Wat betekent 'dus'? In dat woord speelt de notie 'gevolg' mee. Maar h^oe precies?

Het regent, *dus* de straten worden nat.

Dit is duidelijk. Maar nu:

De straten worden nat, *dus* het regent.

We nemen toch niet aan dat het regenen het gevolg is van het nat worden van de straten, in dat tweede voorbeeld. Het zit anders.

In de eerste zin is het nat worden van de straten het gevolg van de regen. In de tweede zin is de constatering van het feit dat het regent het gevolg van het nat worden van de straten. Niet de regen zelf, maar het constateren ervan is het gevolg dat door 'dus' aangekondigd wordt.

Iets soortgelijks is er gaande met het redengevend verband dat in het woord 'want' is vervat:

Jan was niet op school, *want* hij is ziek.

Jan is ziek, *want* hij was niet op school.

Omdat de betekenis van deze woordjes zo lastig te achterhalen is, zijn ze een ware kwelling voor wie Nederlands als vreemde taal doceert. Maar ook kleine woordjes die niet zo'n struikelblok vormen hebben vaak iets ondoorgroen- delijks. Bij voorbeeld 'ik'. In de moedertaalverwerving van het kind komt 'ik' relatief laat te voorschijn, wat een indicatie is voor de ingewikkelde gelaagd- heid van de betekenis ervan. De nieuwe wereldburger noemt zichzelf een poos lang bij de naam alvorens 'ik' te zeggen.

En wat betekent 'zelf'? De uitvoerige verhandelingen in psychiatrie en

DE WOORDEN

filosofie over het Ik en het Zelf zijn niets anders dan speurtochten naar de betekenis van deze woorden, die we dagelijks achteloos en feilloos uitspreken.

Bij de kleine woordjes is er één dat geregeld zichzelf tegenspreekt: het woord 'zeker'.

Dat P. de moord heeft begaan is zeker.
Jij hebt zeker nog nooit een kangoeroe gezien!
Ik heb hier een zekere Han Bols aan de telefoon.
Hij is zeker in slaap gevallen.
Daar ben je toch zeker zeker van?

Een bijzonder opmerkelijk klein woordje is 'of'. Roemrucht in de taalkunde is de vraag:

Wilt u een glas port *of* sherry?

Een vraag die we soms, zonder onbeleefd te zijn met 'Ja graag!' kunnen beantwoorden. Pas daarna volgt dan onze specificatie: 'Sherry!' Of 'Port!' natuurlijk.

'Of' betekent in ieder geval dat er sprake is van een keuze; dat er twee mogelijkheden genoemd worden, één links en één rechts van 'of':

We gaan met vakantie *of* we verbouwen de keuken.

Dit is een adequate zin als geld en tijd beperkt zijn. Naast het aspect 'keuze' behoort tot de betekenis van 'of' dat uiteindelijk de twee alternatieven elkaar uitsluiten, zodat er maar één het geval ('waar') zal blijken. Ook houdt 'of' in dat er een verband bestaat tussen die twee mogelijkheden, dat aan de wederzijdse uitsluiting ten grondslag ligt. Zoals, in het genoemde geval: het gezinsbudget. 'Of' vertelt ons niet wát dat verband is, maar wel dát het er is, in context of situatie gegeven.

Maria heeft die foto gemaakt *of* Ank is er met de huisarts vandoor.

Deze zin dwingt ons naar zo'n verband te zoeken, en dat komt door 'of'. Het vinden, of liever verzinnen van dat verband is hier niet eenvoudig. Probeer u het maar!

In de formele logica heeft men de betekenis van 'of' gekortwiekt. Daar

heeft men alleen oog voor het feit dat van de twee uitspraken links en rechts van 'of' er slechts één waar kan zijn, en niet voor het betekenisaspect dat het om twee keuzemogelijkheden gaat die nauw met elkaar verband houden. Logici noemen daarom:

Twee maal twee is vijf of New York is een grote stad.

in zijn geheel een ware volzin. Hun afspraak is om een volzin met 'of' in het midden alleen 'waar' te noemen als een van de twee ter zijde van 'of' gedane beweringen onwaar is en de andere waar. Maar voor de argeloze moedertaalspreker komt de genoemde volzin niet eens in aanmerking voor de kwalificatie 'waar' of 'onwaar', juist omdat de eerste helft zo evident onwaar en de tweede zo evident waar is. Het door 'of' geïmpliceerde verband is té ver te zoeken. Het geheel is oninterpreteerbaar geworden.

Zo zien we hoezeer de formele logica van de taalkunde verschilt. De logica is eropuit om subtiele, onzekere en tegenstrijdige betekenselementen van de 'kleine woordjes' te elimineren; de taalkunde om ze op te sporen en als onderdeel van de betekenis te beschrijven.

Voor de taalkunde zijn de formeel-logische analyses voornamelijk verwarrend en vervreemdend.

Een afzonderlijke groep kleine woordjes zijn die welke een speciale functie in vragen vervullen. Ze geven aanleiding tot zogenaamd leuke antwoorden. Eén zo'n woord kwam al ter sprake, 'zeker':

U gaat zeker feestvieren vanavond?
Ja, ik ga zeker feestvieren vanavond.

Bekende gevallen zijn:

Weet u soms hoe laat het is?
Ja, soms wel.

U bent toch pater Willemsen?
Ja, ik ben toch pater Willemsen.

Bepaald bizar gedraagt zich in dit opzicht het woord 'niet':

Bent u niet de vader van André?
Nee, ik ben niet de vader van André.

DE WOORDEN

Van alle kleine woordjes is 'niet' het duidelijkst en het radicaalst. In mededelende zinnen althans. 'Niet' betekent dat het in zijn omgeving geformuleerde onwaar is. De zin roept een beeld op en 'niet' zet daar een streep door. Het beeld wordt ver'niet'igd.

Na het bovenstaande wordt het begrijpelijk dat 'de kleine woordjes', hoewel zeer beperkt in aantal, per woord in het woordenboek veel meer plaats innemen dan de meeste open-klassewoorden. De betekenis van de kleine woordjes is vol impliciete en soms paradoxale facetten, die alleen met behulp van uitgebreide voorbeeldzinnen verhelderd kunnen worden. Voor de open-klassewoorden volstaan meestal synoniemen en korte omschrijvingen.

Al met al zijn de kleine woordjes verrassend informatief:

Ik leg my toe op het schryven van levend Hollandsch, *maar* ik heb schoolgegaan.
(Multatuli)

4 Grote woorden

Met 'grote woorden' heb ik het oog op de woorden in de open woordklassen, in het bijzonder de zelfstandige naamwoorden. Zoals eerder opgemerkt zijn de zelfstandige naamwoorden dikwijls geleed. Bestaat zo'n woord uit delen die zelf lid van een open klasse zijn, dan spreekt men in de taalkunde van een *samenstelling*. Voorbeelden:

scharrelkip
jeugdfoto

Deze voorbeelden vinden we terug in het woordenboek. Ze hebben een specifieke betekenis gekregen, die niet zonder meer uit de delen is af te lezen. Een scharrelkip loopt vrij rond en is vooral de tegenhanger van de stakker in de legbatterij. Een jeugdfoto is niet een foto waarop een groep kinderen staat afgebeeld, maar een portret van bij voorbeeld een twintigjarige die inmiddels de vijftig is gepasseerd. Soms is de betekenis in de loop der eeuwen zo gewijzigd dat we het woord niet of nauwelijks als een samenstelling ervaren, zoals:

slachtoffer
middenstand

Maar ook veel samenstellingen waarvan de betekenis wel geheel herkenbaar is aan de delen staan in het woordenboek. Zoals:

boekenkast
soepkom

Dat zijn zulke vertrouwde woorden geworden, dat ze een vaste combinatie vormen, één bekend geheel.

Maar de grote woorden waar het nu om gaat zijn die samenstellingen die niet in het woordenboek staan. De nieuw gecreëerde ad hoc woorden, waarvan de lengte in principe onbeperkt is. We kunnen ze naar hartelust bedenken.

anti-legbatterijkippengenootschap
anti-legbatterijkippengenootschapsblad
anti-legbatterijkippengenootschapsbladartikelen
anti-legbatterijkippengenootschapsbladartikelenschrijver

Hun grootte is onbegrensd. In principe. Niet in de praktijk: ten eerste houdt het gewoon een keer op en ten tweede zijn ál te lange woorden niet meer te begrijpen. Het principe blijft echter dat we onbeperkt lange en onbeperkt veel woorden kunnen maken. De samenstellende delen kunnen we eindeloos herhalen:

achterachterachterachternicht
achterachterachterachterachternicht

Van groot belang is het onmiskenbare feit dat het grondmateriaal voor de nieuwe woorden beperkt is. Dat materiaal bestaat uit de ongelede woordvormen, zoals:

soep
kom
zwaluw
honger
huis
dorst
water

DE WOORDEN

In deze woorden kunnen we geen apart stukje aanwijzen dat betekenis draagt, zoals we wel kunnen in:

waterdruppel
ambachtsschool
wijnglas
vogelkooi

Onze voorraad ongelede woorden is dus gegeven en eindig (al weten we dat er in de toekomst enkele bij kunnen komen, zoals 'fax'). Zodoende hebben sommige taalkundigen taal gedefinieerd als een begrensde woordvoorraad. Een taal is, zo zei bij voorbeeld de Amerikaanse taalkundige Bloomfield in 1933, een voorraad ongelede woorden waarmee we grotere gehelen kunnen maken van een welbepaalde grammaticale structuur. Dat leek een bruikbare en waterdichte definitie. Maar Bloomfield worstelde met het probleem van de onzelfstandige woorddelen zoals '-loos' ('geurloos'), 'on-' ('onaardig') en '-je' ('petje'). Ook daarover beschikt de moedertaalspreker. Ook zij zijn gegeven en ongeleed. Maar het zijn geen woorden. Bloomfield ging ertoe over om inderdaad de totale voorraad ongelede taalvormen, inclusief de voor- en achtervoegsels, als uitgangspunt te nemen voor zijn definitie van taal. De bouwstenen. Die doos vol bouwstenen noemde hij *the stock of morphemes*, de voorraad *morfemen*. Wat verwarrend was, want 'morpheme', 'morfeem' werd (en wordt) juist gebruikt ter aanduiding van voor- en achtervoegsels van een woord. Maar hij verstond onder 'morphemes' zowel de voor- en achtervoegsels (*bound forms*) als de ongelede zelfstandige woorden (*free forms*), zowel 'bak', 'boom' en 'top' als 'on-', '-achtig' en '-sel'.

Voor Reichling, een zeer scherpzinnig Nederlands taalkundige, leverde dat een onoverkomenlijk bezwaar op. 'Bloomfield,' zei hij, 'scheert haringen en haringkoppen over één kam.'

Ik heb daar vaak over nagedacht, omdat ik die 'stock of morphemes' voor de taalwetenschap een interessant uitgangspunt vond. Ik heb geprobeerd de vergelijking uit te werken. 'Waar,' zo vroeg ik me af, 'vindt men zowel haringen als haringkoppen?' Wel, aan de haringkar. Is dat een goede plaats om onderzoek te doen naar haringen? Alle haringen daar zijn dood.

Reichlings meesterwerk *Het woord* gaat zonder twijfel over het levende woord. De 'stock of morphemes', de 'haringkar' zagezegd, is daarvoor toch niet de geëigende verblijfplaats. En misschien ook niet een goed uitgangspunt voor een definitie van taal. Trouwens, schieten we wel zoveel op met een *definitie* (af-grenzing) vooraf? Is er niet iets voor te zeggen het domein open te laten?

De taal bevat in de eerste plaats levende, vrije woorden, gelede en ongelede. De ongelede kunnen aanzienlijke afmetingen aannemen. Niet alleen die van de ‘achterachterachterachternicht’-soort, maar ook deze:

Daar heb je weer die mevrouw met het ‘*mij-kan-niets-gebeuren*’-
gezicht!
De ambtenaar maakte zo’n ‘*u-mag-daar-bij-die-lange-rij-aansluiten*’-
gebaar.

In deze voorbeelden fungeert een hele zin als woorddeel!

Woorden zijn dus dikwijls het resultaat van een creatief proces, dat voortkomt uit een grote vrijheid van de moedertaalspreker. Maar hij is gebonden waar het de ongelede taaltokens betreft. Bloomfields ‘bound forms’ zijn slechts bescheiden hulpmiddelen bij het woordbouwen. Het woord is inderdaad een krachtig primair taalbouwsel, zowel in gelede als in ongelede staat.

Dat de taal het ons mogelijk maakt nieuwe woordgehelen te scheppen, blijkt overduidelijk uit de grote woorden. Echt mooi zijn ze niet.

5 Sleutelwoorden

De kleine woordjes behoren tot de gesloten klassen. Zij bezitten nóg een gezamenlijk kenmerk: hun status van sleutelwoorden. Ze vormen een sleutel tot de grammaticale structuur van de zinnen waarin ze functioneren. Hun betekenis is doorslaggevend op onopvallende wijze. Het kost vaak enige moeite de betekenis aan het licht te brengen, zoals we zagen bij ‘dus’, ‘want’ en ‘maar’ (hoofdstuk 3). Zelfs nederiger woordjes blijken rijk aan informatie, zoals ‘dat’ in:

Vera weet *dat* haar vader nog leeft.

Ogenschijnlijk is ‘dat’ hier een neutraal verbindingswoord, het verbindt twee feiten met elkaar: het feit dat Vera’s vader nog leeft en het feit dat zij dat weet. Meer niet. Meer niet?

Kijk wat er gebeurt als we ‘dat’ vervangen door ‘of’:

Vera weet of haar vader nog leeft.

De relatie tussen de twee feiten ligt nu anders. Vera weet nu iets dat wij níet weten, namelijk of haar vader nog leeft. Als er staat ‘dat hij nog leeft’ is dat

DE WOORDEN

ook voor ons, lezers, een feit. Staat er 'of hij nog leeft' dan is het voor ons een vraag. Voor Vera een weet.

Vera weet niet dat haar vader nog leeft.

In deze zin is de situatie omgekeerd: haar vader leeft nog. Voor ons een weet. Voor haar een vraag.

Vera weet niet of haar vader nog leeft.

Hier zijn Vera en wij even onwetend.

Al deze belangrijke nuances zijn haast ongemerkt vervat in zoiets kleins als 'dat' en 'of'.

Wij Nederlandse moedertaalsprekers gaan er gedachteloos goed mee om. Maar degenen die onze taal nog moeten leren, als kind of als volwassen vreemdeling, hebben juist die woordjes nog niet ter beschikking. Zij beperken zich noodgedwongen tot woorden uit de open klassen:

Vader leven. Vera weten.

Het verband tussen de twee feiten is ook zo wel duidelijk. Alleen is hier nergens een taalvorm aan te wijzen die dat verband, laat staan de precieze aard ervan, uitdrukt.

Overigen is dit typisch vreemdelingentaal, geen kindertaal. Daarin hoort eerder thuis:

Aaltje bang. Hond bijten.

Gecompleteerd zou de mededeling kunnen luiden:

Aaltje is bang dat de hond bijt.

We merken op dat het alternatief met 'of' hier niet opgaat:

*Aaltje is bang of de hond bijt.

Dit zou best een vreemdelingenzin kunnen zijn.

Zo zien we dat de betekenisstructuur in de natuurlijke taal een hoogst gecompliceerde kwestie is.

Er zijn ook beweringen waarin uitsluitend 'of' is toegestaan:

Hij vroeg of er nog een trein ging.
*Hij vroeg dat er nog een trein ging.

De laatste zin is weer typisch vreemdelingentaal.

Niet alleen zijn we als Nederlandse moedertaalsprekers zeer vertrouwd met de sleutelwoorden, maar bovendien zijn er geen sleutelwoorden die we niet kennen. Ze behoren zonder uitzondering tot ons *vocabulaire*. Een zelfstandig naamwoord of werkwoord kan daaraan nog wel eens ontbreken, ook als het in het woordenboek staat. Maar de sleutelwoorden kent ieder op zijn duimpje.

De kleine woordjes zijn, samengevat, sleutelwoorden om drie redenen:

1. ze bevatten verrassend essentiële maar vrijwel onopgemerkte informatie;
2. ze behoren allemaal tot de woordenschat van de moedertaalsprekers;
3. ze markeren sterk de grammaticale structuur van de zinnen waarin ze voorkomen.

Het laatstgenoemde kenmerk van de sleutelwoorden kunnen we alleen goed bespreken in samenhang met het volgende hoofdstuk, over de nonsenswoorden.

Bij wijze van overgang naar dat hoofdstuk behandelen we daarom nu een in de taalwetenschap klassieke nonsenszin. De autonomie en de welsprekendheid van de grammaticale structuur laten zich namelijk bij uitstek demonstreren aan de hand van nonsenszinnen. Daartoe moeten we stilstaan bij de beperkingen én de kracht van de erin voorkomende nonsenswoorden en de daarmee samenhangende sleutelpositie van de morfemen en de 'kleine woordjes'. Om de beeldspraak nog wat uit te breiden: zij hebben ook een uitgesproken scharnierfunctie. Alleen zij maken het mogelijk de deur die toegang geeft tot de grammaticale structuur, te openen.

De klassieke nonsenszin luidt:

De vek blakt de mukken.

Reichling wees erop dat we, ook al weten we niet wat hier staat, ook een heleboel wél weten. Bij voorbeeld, aldus Reichling, 'dat de mukken door de vek geblakt worden'. Voorts hebben we, zegt hij, nóg een zekerheid: 'Ten minste één blakker of blakster van mukken is een vek.'

DE WOORDEN

Vrijwel iedereen kan met deze bevindingen meegaan. We zijn onmiddellijk geneigd de oorzaak toe te schrijven aan kleine brokjes en zelfs brokstukjes van de nonsenszin, die hieronder gecursiveerd zijn weergegeven:

De vek blakt de mukken.

In ‘-(k)en’ zien we een meervoudsachtervoegsel: één muk, twee (of meer) mukken. De ‘t’ van ‘blakt’ stuurt ons naar het werkwoord ‘blakken’. We weten wel niet wat dat betekent, misschien bestaat het wel niet, maar toch gaat het om een werkwoord. En de daarin uitgedrukte handeling wordt verricht door een vek. Wat dat is weten we ook niet, maar we ontkomen niet aan het beeld dat de vek iets uithaalt met de mukken. Ik voor mij heb het idee dat er iets gebeurt met vliegende insecten. Dat komt natuurlijk door de gelijkenis van ‘mukken’ met ‘muggen’.

Hoe dan ook, dat ‘vek’ naar een ‘ding’ (iets of iemand) verwijst en ‘mukken’ naar ‘dingen’, is uitermate aannemelijk. In beide gevallen komt dat ook doordat er ‘de’ voor staat. Zoals blijkt zijn het inderdaad de kleine brokjes (‘de’) en zelfs brokstukjes (‘-t’ en ‘-(k)en’), die een sleutelpositie vervullen in de zo sterke suggestie dat:

De vek blakt de mukken.

een Nederlandse zin is. Het is een onduidelijke, wellicht onzinnige mededeling, maar tot op zekere hoogte begrijpelijk. Gemarkeerd en gestructureerd door de kleine woordjes en de achtervoegsels.

De kleine woordjes vormen te zamen met de morfemen (Bloomfields ‘bound forms’ in zijn ‘stock of morphemes’) de sleutelvormen die ons een grammaticale structuur doen herkennen in een nonsenszin. Door de morfemen worden de vormen waarvan de morfemen deel uitmaken, ook sleutelwoorden.

6 Nonsenswoorden

Het kan niemand zijn ontgaan: nonsenswoorden kunnen we zelf maken en ze behoren tot de open klassen. Ze gedragen zich zelfs bijna helemaal als echte woorden. Natuurlijk hebben vele taalkundigen opgemerkt dat je nooit zeker weet of:

De vek blakt de mukken.

werkelijk betekent dat ‘de mukken door de vek geblakt worden’. ‘Mukken’ hoeft niet per se meervoud te zijn, zo redeneren zij, je hebt immers ook ‘baken’, ‘haven’ en ‘deken’ en die zijn ook geen meervoud. En de ‘-t’ van ‘blakt’ hóeft niet op een werkwoord te duiden, dat doet zij ook niet in ‘tact’, ‘pact’ en ‘naakt’ (in de betekenis van ‘bloot’ dan). Dat is allemaal waar, maar doet niet ter zake. Wat ertoe doet is dat we ons niettemin met het grootste gemak kunnen openstellen voor de door Reichling zo bloemrijk uiteengezette suggestie dat we hier met een rare maar Nederlandse zin te maken hebben. De middelen waarmee die suggestie is bereikt hebben we aangewezen: de sleutelwoorden en de morfemen. Dat zijn overigens wel noodzakelijke, maar niet de enige middelen. Ook de woordvolgorde is doorslaggevend.

Mukken blakt vek de de.

Deze zin mist de grammaticale structuur ten enenmale.

Dat de nonsenswoorden tot de open klassen behoren is logisch. Niet alleen omdat de gesloten klassen nu eenmaal gesloten zijn, maar ook omdat we er rekening mee houden dat we van de open klassen niet alle woorden kennen. Dat er ieder ogenblik nieuwe kunnen verschijnen. Dat we ze naar believen kunnen maken. Ze moeten wél een aannemelijke vorm hebben. Hun betekenis, mocht die er zijn, kennen we niet. Maar ook een beetje wél. Want niet alleen heeft ieder woord zijn eigen afzonderlijke betekenis, maar een bepaald aspect van zijn betekenis is bepaald door de klasse waar het toe behoort. Is dat de werkwoordsklasse, dan bevat de betekenis een doe- of gebeur-element, zoals ‘blakken’. Gaat het om een zelfstandig naamwoord, dan domineert het ‘iets-of-iemand’-element (‘vek’, ‘muk’). Het zijn de nonsensvormen die – mits op ordentelijke wijze voorzien van kleine woordjes en morfemen – ons attent maken op de woordklassebetekenis. Ze zijn een soort laboratoriumprodukt. Hun afzonderlijke betekenis, de *lexicale betekenis*, die in het woordenboek, het *lexicon*, beschreven staat, is hun op kunstmatige wijze onthouden. Desondanks hebben de nonsenswoorden een aandeel in de grammaticale structuur van de nonsenszin. Die structuur is, zo bleek, allereerst een betekenisstructuur, een *informatiestructuur*. Deze bestaat in de weergegeven verhoudingen tussen de ‘dingen’, hun handelingen en wat er zich verder allemaal met ze afspeelt.

De kleine woordjes en de morfemen zijn daartoe volstrekt onmisbaar. Zij kunnen nooit door nonsensvormen worden vervangen. Zo’n vervanging vernietigt de suggestie van grammaticale structuur. Om dat te laten zien wonden

DE WOORDEN

we ons tot een echte zin van de soort die aan de befaamde nonsenszin en Reichlings commentaar daarop ten grondslag ligt.

De arts kookt de slakken.

Wat Reichling zegt over de nonsenszin is hier van toepassing: de slakken worden door de arts gekookt en ten minste één koker of kookster van slakken is een arts.

Het is nog niet eens eenvoudig om een zuiver analoge zin te bedenken. Een 'vek' is volgens Reichling kennelijk neutraal wat het geslacht betreft, maar wel een persoon. Anders had hij niet gezegd 'blakker of blakster (van mukken)'. Geslachtsloze persoonsnamen zijn er niet zoveel. Vandaar 'arts'. Dat een 'vek' een persoon moet zijn, is overigens niet dwingend gegeven.

De tak raakt de meisjes.

Dit is, lijkt me, ook een mooi equivalent. Dat de meisjes door de tak geraakt worden lijdt geen twijfel. Maar om van de 'raker', laat staan 'raakster' van meisjes te spreken waar het een tak betreft, is op zijn minst vreemd. Toch doet ook dit niets af aan de gegeven grammaticale structuur die de informatie ordent en waarin zelfs nonsenswoorden volwaardig kunnen meedoen.

De sleutelwoorden en de morfemen zijn daarbij, zoals gezegd, onvervangbaar. D e kunnen onmogelijk een nonsensvorm aannemen:

Rin arts kookpu rin slakgoe.

Deze vreemde reeks mist de suggestie van grammaticale structuur. De nonsenswoordstatus is dus voorbehouden aan leden van de open klassen, wil de grammaticale structuur gehandhaafd blijven. Alleen open-klassenonsensvormen kunnen, verstoken van enige lexicale betekenis, grammaticaal functioneren.

7 Woordgroepen

Waarop precies berust de indeling in klassen?

Voor een antwoord verdiepen we ons eerst in een vertrouwde klasse van het dagelijks leven. Die van de vissen maar weer. Zij hebben alle mogelijke

kenmerken gemeenschappelijk. Ze leven in het water. Ze zwemmen. Ze hebben vinnen, kieuwen, een staart. Zijn er ook vissen zonder staart? Ja, als die er door een ander zeebeest afgebeten is. Maar dat bedoelen we niet. We bedoelen staartloze vissen zonder ingreep van buiten. Of die bestaan weet ik niet. Er bestaan geen vissen die niet kunnen zwemmen. We hebben het kennelijk alleen over levende vissen. Een walvis is geen vis maar een zoogdier, net als een kat, een mens of een olifant. Hoe weten we dat eigenlijk? Door hem, de walvis, te observeren en te vergelijken met vissen én zoogdieren.

Maar hoe weten we dat een goudvis een vis is? En een karper? Dat is een gegeven waarvan de herkomst wel altijd een raadsel zal blijven. Hoe weten we dat een hagedis een dier is? En dat een dier een dier is? Die kennis is blijkbaar zó oud dat de oorsprong niet is te achterhalen. Vaststaat echter: ervan uitgaand dat een vis een vis is kunnen we alleen op grond van nauwgezette waarneming van walvissen, vissen en zoogdieren vaststellen dat een walvis geen vis is, maar een zoogdier. Wat we waarnemen is: hun vorm, maar vooral ook hun gedrag. Eigenlijk is alle wetenschappelijk onderzoek: waarnemen, kijken, luisteren, conclusies trekken.

Dat geldt voor dieren, mineralen, sterren, planten en ook voor woorden. Het eigenaardige van woorden, in tegenstelling tot de vissen enzovoorts is, dat we er te allen tijde over kunnen beschikken. Tenminste, als het om onze moedertaal gaat en we gezond zijn.

Vissen zijn in het water, sterren staan aan de hemel, maar de woorden hebben we altijd bij ons. In het hoofd. Niet dat we ze daar concreet kunnen aanwijzen, maar toch. We kunnen ze ons te binnen brengen, opschrijven, observeren, ordenen. Ze vertonen onmiskenbaar een gedrag. Ze dóen iets, net als vissen, vogels en sterren. Natuurlijk zijn wij, mensen, degenen die iets met de woorden doen. We hebben daarin veel vrijheid, maar niet onbeperkt. Omgekeerd doen de woorden ook iets met ons. Eenmaal opgeschreven brengen ze – al is de schrijver verdwenen en totaal onbekend – iets in ons teweeg zodra we ze lezen. Ze hebben betekenis, verschaffen ons informatie. Over de werkelijkheid, al of niet verbeeld. Met de werkelijkheid onderhouden ze een bijzonder verband. Ze vertonen ook een opmerkelijk gedrag ten opzichte van elkáár.

Deze waargenomen feiten liggen ten grondslag aan de indeling in klassen. Die berust in de eerste plaats op wat we aan de woorden waarnemen als ze gezamenlijk optreden. In een groter geheel, een groep, een *woordgroep*. Onder 'woordgroep' verstaat men in de taalkunde een bijeengeplaatste groep woorden met een onderling hiërarchisch verband. Dus niet:

DE WOORDEN

aap noot mies

maar:

de vriendelijke aap
heel bang
in het spinneweb
een krat bier
tegen de ochtend
brood met kaas
gaan slapen
het huis daar verderop

Het geven van voorbeelden is een belangrijke handeling in de taalkunde en het is zeer vruchtbaar. Voorbeelden demonstreren het woordgedrag, zetten de verbeelding aan het werk en bevorderen het observeren. We verplaatsen ons bliksemsnel in een situatie waarin zo'n voorbeeld past. De voorbeelden zijn onze waarnemingsobjecten en bedoeld om te worden aangevuld. Wat een woordgroep nu precies is wordt aan bovenstaande voorbeelden niet opeens volledig geopenbaard, maar wel verhelderen deze iets van de klassecriteria. De verhouding tussen de woorden onderling, de wijze waarop elk woord op de 'dingen' betrokken kan worden, zijn plaats in het grotere geheel, dat alles vormt de grondslag voor de klasse waartoe het woord gerekend wordt.

Een gemakkelijk aan te vullen rij van voorbeelden binnen een klasse is die van de (al genoemde) zelfstandige naamwoorden. In de zojuist opgesomde woordgroepen zijn dat:

aap
spinneweb
krat
bier
ochtend
brood
kaas
huis

Wij betrekken die woorden automatisch op de overbekende 'dingen', zoals een aap, een spinneweb, bier in flesjes die bij elkaar in zo'n plastic krat met vakjes staan, enzovoorts, enzovoorts.

Van die dingen wordt in eerste instantie gezegd wat ze zijn: een aap, een spinneweb, enzovoorts. Verder worden ze nader gespecificeerd met behulp van de omringende woorden: van de aap wordt meegedeeld dat hij behalve een aap ook vriendelijk is. Het woordje 'een' geeft ook een nadere specificatie, die zich niet een-twee-drie uit de doeken laat doen, maar aan allerlei andere zelfstandige naamwoorden met hetzelfde effect vooraf kan gaan:

een leeuw
 een stad
 een kwitantie
 een misdaad

Ook is het mogelijk dat een zelfstandig naamwoord zelf iets dat door een ander zelfstandig naamwoord is genoemd, nader specificeert. Zo wordt bij voorbeeld de krat gespecificeerd door het bier. Of het bier door de krat? Dat is nog een vrij ingewikkeld taalkundig probleempje.

In elk geval wordt de aap nader gespecificeerd door 'vriendelijke', maar dat is een bijvoeglijk naamwoord. Het spinneweb wordt gepresenteerd als de plaats van iets, namelijk met behulp van 'in'. Ook 'het' deelt nog iets mee over het spinneweb.

Inmiddels is het wel duidelijk dat een woordgroep een hechte eenheid vormt van woorden die ieder voor zich, als deel van het geheel, de informatie over een ding structureren. Of over een gebeuren, zoals slapen. Zij vervullen daarmee een *grammatische functie*, de functie van zelfstandig naamwoord, bijvoeglijk naamwoord, enzovoorts. Een *woordsoortelijke functie*. Deze grammatische functie vormt de grondslag van de woordklassen en doet zich bij uitstek voor in de *woordgroep*.

8 Woordbetekenis

De woordbetekenis! Daarover is het laatste woord nog niet gezegd. Dat woorden betekenis hebben is een eenvoudige waarheid, maar de beschrijving van die betekenis en van haar status is niet eenvoudig.

Hét terrein waarop de woordbetekenis hoofdzaak is, is dat van het woordenboek. In het moedertaalwoordenboek vindt men de woordbetekenissen beschreven. Zoals we zagen is de lexicale betekenis niet de enige woordbetekenis. Ook de desbetreffende klassebetekenis maakt er deel van uit, wat we demonstreerden aan de hand van nonsenswoorden. De klassebetekenis is het best te observeren in woordgroepen en zinnen. In dit hoofdstuk is alleen

DE WOORDEN

de lexicale betekenis aan de orde. Over de aard daarvan is in de taalkunde heel wat gediscussieerd. Over één ding is men het eens: de betekenis van een woord is, in tegenstelling tot zijn vorm, niet waarneembaar; zij is een immaterieel gegeven. Maar men bereikte geen overeenstemming over de vraag of de woordbetekenis onderdeel is van de menselijke kennis, dan wel onafhankelijk daarvan bestaat. Ook zonder ons daarover het hoofd te breken weten we dat we de betekenis moeten kennen om de woorden te verstaan. Verder is van belang dat de betekenis van een woord onlosmakelijk verbonden is met zijn vorm. Die twee kunnen van elkaar onderscheiden, maar niet gescheiden worden. De nonsenswoorden, die expres geen lexicale betekenis hebben gekregen, functioneren dan ook uiteindelijk niet als iets zónder betekenis, maar als iets met een betekenis die we niet kennen.

Ons aller overtuiging dat een woord een onverbreekelijke eenheid van vorm en betekenis is, wordt bevestigd door het bestaan van *homoniemen*. Een homoniem is een woord met dezelfde vorm als een ander woord:

das (kledingstuk)

das (zoogdier)

deken (bedekking)

deken (hoogwaardigheidsbekleder)

sport (van een ladder)

sport (voetballen, zwemmen)

wassen (reinigen)

wassen (groeien)

bevallen (een kind baren)

bevallen (behagen)

prijzen (loven)

prijzen (van een prijskaartje voorzien)

Hier is dus steeds sprake van twee woorden met dezelfde vorm.

Talrijk zijn de gevallen waarin het niet gemakkelijk is uit te maken of we met twee woorden dan wel met één woord, dus al of niet met homoniemen te maken hebben. Is:

het *hart* (van de stad)

hetzelfde woord als:

het *hart* (van een mens)?

Is:

het *riet* (mondstuk van de hobo)

hetzelfde woord als:

het *riet* (langs de waterkant)?

En hoe zit het met:

wortels (voedsel, peentjes)

de *wortels* (van een boom)

de *wortels* (van iemands bestaan)?

Zoals altijd wordt de taalkundige uitgedaagd door het universeel wetenschappelijke probleem van de grensgevallen. We signaleren het en kunnen het in dit bestek daarbij laten. Want intussen zijn er onbetwiste homoniemen en dus is het een feit dat een woord een onverbreekelijke eenheid is van betekenis en vorm. Zozeer, dat we in onze dagelijkse omgang met de taal de homonymie niet eens opmerken. Ik herinner me een gevoel van verwarring toen ik ineens zag dat de naam van het Noordhollandse dorp Groet, waar ik met vakantie was, de vorm had van het woord dat 'begroeting' betekent. Dat had ik al die tijd niet beseft! Vorm en betekenis zijn niet alleen een eenheid, maar de betekenis is zo allesoverheersend dat die de vormgeving meebepaalt. Gezien als de vorm van 'groet' (begroeting) werd die van 'Groet' (het dorp) plotseling heel anders. Vreemd. De betekenis doet de vorm als puur klank- of schriftgegeven als het ware verdwijnen.

Fascinerend is de wijze waarop de woordbetekenis en de buiten de taal gelegen 'zaak' met elkaar vervlochten zijn. Het woord 'giraf' roept onvermijdelijk het beeld op van een giraf. De beschrijving van de betekenis van het woord 'giraf' lijkt als twee druppels water op de beschrijving van een giraf: zoogdier, herbivoor, huid met een patroon van bruin en wit, zeer lange hals, hoog op de benen, enzovoorts. Toch is er een wereld van verschil tussen het

DE WOORDEN

wóord 'giraf' en een giraf zelf. Dit verschil én de klaarblijkelijke overeenkomst leiden vaak tot grote problemen in de taalkunde en de filosofie.

De moderne taalkundigen vereenzelvigen meestal de betekenisbeschrijving van een woord met een definitie, bij voorkeur het wetenschappelijke concept van de 'zaak' waar het woord de naam van is. Dus zij definiëren de betekenis van het woord 'water' als: H_2O . Dit is meer speciaal de werkwijze van taalkundige theoretici en sommige grammatici. De maker van woordenboeken, de *lexicograaf*, heeft aan deze benadering natuurlijk niets.

Zelf ben ik geneigd de woordbetekenis, van 'water' bij voorbeeld, niet te definiëren, af te grenzen, maar te zien als open, en alsof het woord alle waterkenmerken bevat, zowel bekende als onbekende, directe, zoals 'vloeibaar', en afgeleide, zoals 'dorstlessend', en 'onmisbaar voor het menselijk leven'. Enzovoorts. Dit benadert de praktijk van de lexicograaf meer dan de H_2O -gedachte.

Natuurlijk lijkt de lexicografische beschrijving veel op een definitie. Dat moet wel, want zij is eindig en moet bondig zijn. Maar door de verwijzing naar voorbeelden, waarop alle grote woordenboeken zich beroepen, houdt de woordbetekenis het karakter van een ontsloten wijd gebied.

In de praktijk van de grammatica ligt overigens hierop niet de nadruk. Daar gaat het vooral om het afgrenzen van de woordbetekenissen ten opzichte van elkaar en ten opzichte van de – op hun beurt van elkaar onderscheiden – klassebetekenissen.

Al met al blijft de woordbetekenis, door haar verwevenheid met de zaken, een eindeloos boeiend verschijnsel.

Als men bij voorbeeld de betekenis van het woord 'appel' duidelijk wil maken aan een vreemdeling wiens taal men niet kent, doet men er goed aan hem een appel te tonen. Als dat een grote groene appel is, zal hij niet denken dat 'appel' grote groene appel betekent. Augustinus, de kerkvader, wees hier al op. Het is, welbeschouwd, een raadsel. Ook zonder zulke raadsels te hoeven oplossen weten we gelukkig, dank zij de oplettendheid en de geschriften van de voorvaders, toch nog heel wat over woordbetekenis.

Grammaticaal gezien is het heel belangrijk om te weten dat de woordbetekenis radicaal verschilt van de klassebetekenis. Hierover later meer (in afdeling 1B).

9 Woordvorm

Een groot deel van onze kennis van de woordvorm kunnen we aflezen aan ons alfabetische schrift. Daarin zien we waar ieder woord begint en waar het eindigt: tussen twee spaties. Ook weten we uit hoeveel en uit welke letters elk woord bestaat. In principe dan. Zo nodig wenden we ons tot woordenboek of woordenlijst.

We zijn bijna vergeten dat een woord niet uit letters maar uit spraakklanken bestaat en dat het schrift 'slechts' een weergave is van de spraak. Maar lezen-en-schrijven is een tweede natuur geworden. We zijn door en door gealfabetiseerd en we verlaten ons maar al te vaak op het geschreven woord, alsof dát primair is. Dat is het niet. Primair is de klank, het gearticuleerde spraakgeluid. Toch ervaren we het geschreven woord als norm. Zo vinden we bij voorbeeld dat woorden bestaan uit letters waarvan we sommige niet uitspreken. Zelden hoor je dat woorden bestaan uit klanken die we soms opschrijven in te veel letters. We hebben het over *léttergrepen* en niet over *klánkgrepen*. Dat alles wijst op de overheersende rol van het schrift. Terwijl toch een kind kan zien dat die rol een afgeleide rol is en dat de spraak in de eerste plaats komt.

Het enige stadium in ons leven waarin werkelijk de spraak vooropstaat en het schrift daarvan een notatie is, is de tijd waarin we leren lezen en schrijven. Dat is aanvankelijk moeilijk. Je moet ineens gaan letten op iets dat helemaal vanzelf ging, je *spraak*. Iets waar je juist niet op lette. Want, nietwaar, bij het spreken gaat het in eerste instantie om de betekenis en de dingen waar je het over hebt. Dat je daartoe articuleert, intoneert en allerlei volgordes in acht neemt, dat ontgaat je; tenminste als je een kind bent van een jaar of zes, de leeftijd waarop je leert lezen en schrijven.

Het onopgemerkte wordt belangrijk. Was het eerst zo dat het woord 'pop' je uitsluitend aan een pop deed denken, nu moet je ineens letten op wat je precies doet als je dat woord uitspreekt. Op het feit dat je met je lippen aan het begin van 'pop' hetzelfde doet als aan het eind. Je leert dat daarom de eerste en de laatste letter dezelfde zijn. Je moet horen en voelen dat de middenklank dezelfde is als die in 'pot'. Wat een rijke voorstellingen wekken die twee woorden in je op! Maar daar moet je plotseling van afzien, die doen er niet toe. Je moet je nu concentreren op de bijbehorende mondbewegingen en stemgeluiden. Die moet je steeds vertraagd herhalen en goed waarnemen. Dat vergt een reusachtige discipline. Het is de enige manier om het alfabetische schrift meester te worden. Onbegrijpelijk dat het vrijwel iedereen lukt. En wel zo dat schrijven en lezen binnen een paar jaar een even krachtig automatisme worden als spreken en luisteren.

Ons schrift legt de spraakklankvormen vast. De woordvormen blijven daarin constant, en netjes van elkaar gescheiden. In de lopende spraak is dat anders; we rijgen woorden aaneen, 'slikken' stukjes 'in', enzovoorts.

Het leren beheersen van het alfabetische schrift eist dat we de woordvorm van de woordbetekenis onderscheiden. Dat heeft iets kunstmatigs, niet alleen omdat vorm en betekenis zo onverbreekelijk één zijn, maar vooral omdat de betekenis van zo groot belang is dat zij alle aandacht tot zich trekt en de vorm naar de achtergrond duwt. En juist die vorm moet worden genoteerd. Beheerst men eenmaal het schrift, dan geldt weer de oude toestand: ook de geschreven vorm 'verdwijnt', maakt als het ware plaats voor de betekenis. O mooie lieve pandabeer! We ontkomen niet aan het beeld van een pandabeer of de gedachte eraan. Het kost ons de grootste moeite om die vier woorden te ondergaan als louter vorm. Dat lukt waarschijnlijk totaal niet en is alleen weggelegd voor wie geen Nederlands kent en voor wie niet kan lezen en schrijven. Zozeer heeft bij ons de gewenning toegeslagen.

Toch kunnen we die vormen-als-zodanig bestuderen, afgezien van hun betekenis dus. Ook kunnen we ze zien als wat ze onmiskenbaar zijn: de weergave van spraakklanken.

De kleinste articulatorische eenheid in de spraak noemt men een *foneem*. Een foneem wordt vaak weergegeven met één letter, zoals gebeurt in 'pop'. Maar dat is lang niet altijd het geval. In 'aap' staan drie letters en toch zijn er maar twee fonemen, de 'aa' en de 'p'. Een letter of lettercombinatie die voor één foneem staat, noemt men een *grafeem*. Voorbeelden van combinaties zijn er te over: 'aa', 'ee', 'oe', 'ui', 'tt', 'ch', 'dt', enzovoorts.

De betekenis is de onwaarneembare component van het woord. De vorm, zelfs als die kan variëren, is de waarneembare component. Als we dat maar weten.

Onder *woordvorm* versta ik de vorm van het geïsoleerde woord. Rest ons de vraag of we dan de gesproken of de geschreven versie van het woord bedoelen. Ik zou zeggen: de geschreven vorm voor zover die het afzonderlijk uitgesproken woord weergeeft. Theoretisch gezien is dat misschien wat luchthartig. Maar het is wel praktisch. En geheel in overeenstemming met wat in het taalkundig bedrijf gebruikelijk is.

10 De macht van het woord

De macht van het woord wordt onderschat. Dat blijkt uit het gemak waarmee men zegt: 'Dat is slechts een kwestie van terminologie.' Slechts?

Kort na de val van de Berlijnse muur hoorde ik de volgende dialoog. Een Oostduitse hoogleraar Nederlands zei tegen een Nederlandse collega: 'Nu horen we niet meer bij de socialistische landen.' 'U bedoelt de communistische landen?' vroeg de collega. 'Ach,' sprak de eerste, 'de terminologie doet er niet toe. U weet welke landen ik bedoel.'

Dat was zo: Hongarije, Tsjecho-Slowakije, Joegoslavië, de Sovjetunie en nog enkele. Maar toch, hoe je die landen noemt maakt zeer veel uit. 'Communistisch' verbinden we al gauw met de bloeddorst van Stalin, 'socialistisch' komt ons minder verontrustend voor (tenminste, als er niet 'nationaal' voor staat). Maar onder Stalin sprak men in de Sovjetunie zelf van 'socialistisch' (zo staat het althans in de Nederlandse vertaling van Sjostakovitsj' *Getuigenis*). Door 'socialistisch' wordt de grimmige realiteit toegedeekt. Het woord werkt als een *eufemisme*.

Het eufemisme illustreert uitstekend de macht van het woord. Het logenstrafte het idee dat de terminologie er niet toe doet. Volgens dat idee is alleen van belang dat duidelijk is over welk ding het gaat. Dat is uiteraard van groot belang, maar van even groot belang is hoe het ding wordt genoemd. Of men Stalin aanduidt als 'onze leider en leraar' (zoals hij wenste) óf als 'de psychopaat' maakt een oneindig groot verschil. Destijds was dat daar een verschil van leven en dood.

De taalkunde is gericht op het woord, niet in eerste instantie op het ding. Maar het probleem is dat ding en woord tot op zekere hoogte worden vereenzelvigd. Vandaar dat een eufemisme, bij voorbeeld 'tbc' voor 'tering', na verloop van tijd aan verzachtende kracht verliest en haast even bedreigend wordt als de ziekte waarvan het de naam werd. De macht van het woord ligt in het feit dat het woord het aangeduide ding onontkoombaar in ons bewustzijn oproept. Aanwezig maakt. Tegenwoordig maakt.

De macht van het woord uit zich verder in iets dat sommigen juist als onmacht, een tekort beschouwen: het ongewisse en wisselende en soms innerlijk tegenstrijdige karakter van de betekenis. In het bijzonder van de *gevoelswaarde*, die een integrerend bestanddeel van de betekenis uitmaakt, zoals hierna zal worden toegelicht.

Een veel aangehaald modern voorbeeld is 'meid', een van de vele varianten van het standaardvoorbeeld 'geus'. 'Geus' is in oorsprong de Nederlandse versie van het Franse *gueux*, bedelaar, gebezigd als een minachtende naam voor Nederlandse smekelingen die zich verzetten tegen de regering van Filips in 1566. Zij smeadden de naam om tot erenaam van de dappere Nederlandse strijders in de Tachtigjarige Oorlog. In die zin werd de naam weer actueel in de Tweede Wereldoorlog, toen Nederlandse verzetslieden zich 'Geuzen' noemden.

DE WOORDEN

Was 'meid' tot voor kort nog familiaar en joviaal, en zeker geen zakelijke aanduiding (tenzij men in nu vrijwel uitgestorven kringen de dienstbode bedoelde), nu is het praktisch synoniem met 'jonge vrouw'. Het vond zijn weg naar openbaar overheidsproza: 'Een slimme meid is op haar toekomst voorbereid.' Een modern 'geuzen'-voorbeeld vindt men bij de heldhaftige vrouwen die zich de 'dwaze moeders' van Argentinië noemen.

In sommige maatschappelijke sectoren zijn de veranderende benamingen nauwelijks bij te houden. Dat geldt speciaal voor de sector van de zwakkeren in de samenleving: mensen met een lichamelijk of geestelijk gebrek; of bepaalde groepen vreemdelingen die in ons land wonen. Voor deze laatsten is nu 'allochtonen' toegestaan, ook 'etnische minderheden' mag, beter nog 'migranten'. Voor zo lang het duurt. 'Lichamelijk gehandicapt' kwam in de plaats van 'invalide', dat alleen nog in de 'invalidenparkeerplaats' en het 'invalidentoilet' gehandhaafd bleef. De vernieuwingen treden klaarblijkelijk op als correcties van termen die discriminerend of beledigend worden gevonden. 'Geestelijk gehandicapt' werd door sommigen kwetsend gevonden en vervangen door 'verstandelijk gehandicapt'. 'Psychopaat', aanvankelijk een medisch-diagnostische onderscheiding, is nu een scheldwoord dat harder aankomt dan 'krankzinnige'. Als zakelijke aanduiding is 'psychopaat' niet meer gebruikelijk, ook al gaat de psychische stoornis met de gruwelijkste misdaden gepaard.

Hoe meer je over de macht van het woord nadenkt, hoe meer zij zich doet gelden. Taalkundige scherpslijpers, piekerend over het feit dat 'zoogdier met vier poten' een acceptabel stukje betekenisbeschrijving is van het woord 'hond', vragen graag: 'Is een hond met drie poten wel een hond?' Maar in hun vraag is het antwoord al gegeven. Ja dus. Blijkbaar zien we in de woordbetekenis allereerst de dingen in hun ideale, levende, ongerepte staat, die zelfs nog bij verminkte exemplaren herkenbaar is.

Bepaald ondoorgrondelijk wordt de macht van het woord als we zeker zijn van wat een bepaald ding is, op grond van de naam die het nu eenmaal heeft. Dan weerspiegelt het woord niet zozeer een oordeel van de spreker, als wel een onomstotelijk 'weten' betreffende de essentie van het ding. Een boom bij voorbeeld. We wéten dat iets een boom is. We vragen niet verder. We veronderstellen zelfs dat, ook al wisten we het niet, een boom een boom is.

Die macht is voorbehouden aan het woord. Daarin kunnen wij niet ingrijpen.

De macht van het woord, ten slotte, bestaat er vooral in dat we door de woorden en hun combinaties worden overstelpt met beelden en informatie

---

INDELING IN WOORDKLASSEN

die ons handelen, onze gedachten en gevoelens beïnvloeden en sturen. De traditionele grammatica reikt ons eenvoudige middelen aan om te bestuderen hoe dat in zijn werk gaat. Die elementaire middelen, de woordsoorten en de zinsdelen, daar gaat het om.

B DE WOORDSOORTEN VOLGENS DE TRADITIE

Classificeren is indelen in klassen. Of soorten. Het lijkt wel of een klasse precies hetzelfde is als een soort. Maar dat is niet zo. Een klasse is een verzameling. Zij wordt gevormd door een aantal exemplaren, op grond van hun gemeenschappelijke kenmerken. Een soort is niet een groep exemplaren, maar het ideaalbeeld waaraan de exemplaren moeten voldoen. Een *type*. Een klasse bestaat uit opsombare 'individuen' met gemeenschappelijke kenmerken. Een soort is een ondeelbare eenheid die als drager van al die kenmerken wordt gedacht. Geen verzameling.

In de praktijk liggen klasse en soort dicht bij elkaar, tenminste als we ons beperken tot de natuurlijke klassen. Die zijn op voorhand gegeven. Door de natuur dus. Hun leden voldoen aan de – ideale – kenmerken van de soort. De exemplaren zijn een manifestatie van de soort. De soort leren we kennen aan de hand van de natuurlijke klasse waarin we de exemplaren in concreto of alleen in gedachten bijeenplaatsen. Gaat het om dieren, dan gebeurt het bijebrengen voornamelijk in gedachten (afgezien van dierentuinen). Gaat het om planten, dan is het, als het om kleine representatieve onderdelen gaat (bladeren en dergelijke), mogelijk deze daadwerkelijk te verzamelen en – gedroogd – te bewaren. Trouwens, ook insecten zijn in groten getale in klassen verzameld naar hun soort; ze zijn te bezichtigen in speciale musea en wetenschappelijke instituten. Net als de verzamelde planten en bloemen zijn ze wel allemaal dood. Opgeprikt. Grotere dieren moeten worden opgezet. Geprepareerd. Óók dood dus.

De kenmerken van de soort uiten zich niet alleen in de al of niet dode vorm, maar vooral in toestand, gedrag en functie van de levende exemplaren. Het concrete bijebrengen gebeurt dan ook vaak met behulp van afbeeldingen en beschrijvingen, aan de hand van de bestudering 'in het veld'.

Precies zo is het gesteld met de woordsoorten en de natuurlijke woordklassen. Hun exemplaren kunnen we opsommen, in 'gedroogde' vorm bijebrengen. Zo is het woordenboek een soort herbarium van exemplaren, niet grammatisch maar alfabetisch geordend. Hun soort (de woordsoort dus) staat tussen haakjes achter ieder exemplaar vermeld. In een *grammatica of spraakkunst* zijn de exemplaren bijeengebracht in een grammatische ordening: naar hun soort, in hun natuurlijke klasse. Niet álle exemplaren uiteraard, maar wel alle bekende soorten worden vermeld. De soort wordt beschreven in termen van vorm, toestand, gedrag en functie van de exemplaren.

'Exemplaar' betekent: voorbeeld. Taalkundigen bestuderen voortdurend voorbeelden. Het leuke is dat in een voorbeeld de woorden gaan leven zodra je er kennis van neemt, ernaar kijkt en merkt wat ze bij je teweegbrengen. In die situatie zijn door de eeuwen heen – twintig eeuwen op z'n minst – de

DE WOORDEN

woorden van talen geobserveerd en geordend naar de woordsoorten die ons nu door de traditie zijn overgeleverd.

I Het lidwoord (artikel)

Er zijn in het Nederlands drie lidwoorden: 'de', 'het' en 'een'. Het lidwoord is zeer nauw betrokken bij het *zelfstandig naamwoord*. Zelfstandige naamwoorden zijn er in overvloed; we zijn er geheel mee vertrouwd. Als je in je huis om je heen kijkt en de dingen opsomt die je daar ziet, dan som je tegelijkertijd een aantal zelfstandige naamwoorden op, zoals:

stoel
tafel
raam
lamp
boek
bank
kast
vloer
muur

Als ik naar buiten kijk, zie ik óók veel waar een zelfstandig naamwoord bij hoort, bij voorbeeld:

boom
lantaarnpaal
fietser
auto
huis
hond
man
vrouw

Wie als kind of volwassene de dingen opsomt, zegt natuurlijk niet 'stoel', 'tafel', 'raam', enzovoorts, maar 'een stoel', 'een tafel', 'het raam', of 'stoelen' en dergelijke. We moeten dus letten op de afzonderlijke zelfstandige naamwoorden, die we meestal niet-afzonderlijk uitspreken.

Geïsoleerde zelfstandige naamwoorden laten we horen als we ons tot een klein kind wenden. 'Kijk! Hondje!' of 'Pop!' roepen we dan. We passen ons

aan de taalschat van de kleine aan, die immers de lidwoorden nog niet ter beschikking heeft.

Het noemen van de nodige voorbeelden is voldoende om kinderen en volwassenen van wie de moedertaal het Nederlands is, zelfstandige naamwoorden te laten ontdekken. De eerstvolgende stap is erop te wijzen dat al die woorden een bijbehorend woordje hebben: 'de' of 'het'. Dat ligt vast. Je kunt 'het' en 'de' niet naar believen omwisselen. Zoek de fout:

de boek
het stoel
het huis

We hebben dus een tweedeling: 'de'-woorden en 'het'-woorden. We spreken van twee *grammaticale geslachten* waarin de substantieven verdeeld zijn: het 'de'-geslacht en het 'het'-geslacht. Die twee vaste kleine woordjes noemen we *lidwoorden*.

Er is nog één ander lidwoord: 'een' ('n'). In de hier gegeven voorbeelden kunnen we 'de' en 'het' vervangen door 'een':

een boek
een stoel
een huis

Wat het aantal lidwoorden betreft zijn we nu uitgepraat. We weten ook al het een en ander om ze te kunnen herkennen. Het lidwoord 'de' kun je zelfs blindelings in een tekst aanwijzen: het is overal waar de vorm 'de' tussen twee spaties staat. Voor 'een' geldt dat ook: dat verandert pas als je accenten zet:

één stoel

Dit 'één' verschilt zozeer van 'een' ('n') dat het tot een andere woordsoort behoort: het telwoord.

Met 'het' kun je in de problemen komen. In 'Het stormt.' is 'het' geen lidwoord. In 'Ik zie het.' ook niet. De soort is immers in hoge mate bepaald door het woordgedrag. Kenmerkend gedrag van het lidwoord is dat het een combinatie vormt met een zelfstandig naamwoord, waar het altijd vóór staat. Vlák ervoor, of ervan gescheiden door nog andere woorden:

de buitengewoon comfortabele stoel

DE WOORDEN

Het zelfstandig naamwoord leerden we kennen onder verwijzing naar de buiten de taal gelegen werkelijkheid, de dingen. Een eenvoudige opsomming kon al het gedrag van het lidwoord demonstreren:

het huis
de auto
het kind

Door op dit patroon door te gaan wordt al spoedig meer duidelijk over het lidwoord én over het zelfstandig naamwoord. Voor je het weet kom je terecht bij:

de klap
de schrik
het geluk
de pijn
de honger
de woede
het lied

En dat is maar goed ook. Want hieruit blijkt dat niet alleen aanwijsbare voorwerpen, dieren en mensen, maar ook ongrijpbare, onaanraakbare, immateriële en toch volslagen reële verschijnselen verbonden zijn met een zelfstandig naamwoord en het bijbehorende vaste lidwoord.

De lidwoorden 'de' en 'het' kunnen elkaar niet vervangen, op een enkele uitzondering na, waarover straks meer. Beide lidwoorden kunnen – met een subtiel betekenisverschil – vervangen worden door 'een', maar niet onder alle omstandigheden. Ook hierover straks meer.

In de meeste voorbeelden is de vervanging door 'een' probleemloos:

een stoel
een tafel
een raam
een gedachte

Elke lezer kan deze voorbeelden moeiteloos met honderden aanvullen.

Het gedrag van de woorden bestaat in de eerste plaats in het overbrengen van informatie. Die overgebrachte informatie wordt beheerst door een krachtige systematiek.

Traditioneel noemt men ‘de’ en ‘het’ *lidwoord van bepaaldheid* en ‘een’ *lidwoord van onbepaaldheid*. Gebruikelijk zijn ook de kortere aanduidingen *bepaald lidwoord* en *onbepaald lidwoord*. De termen ‘bepaald’ en ‘onbepaald’ betreffen de betekenis, de informatie die het lidwoord samen met het zelfstandig naamwoord uitdrukt, datgene wat zij samen over het genoemde ding vertellen.

Stel, u komt in een gezelschap en zegt: ‘Ik heb onderweg een egeltje gezien.’ Die mededeling zullen de luisteraars goed begrijpen. Maar zegt u tegen hetzelfde gezelschap: ‘Ik heb onderweg het egeltje gezien’, dan vraagt men: ‘Om welk egeltje gaat het, we weten van geen egeltje!’ Doordat u ‘*het* egeltje’ zei lijkt het net of het om een bepaald egeltje gaat, dat al bekend is bij uw toehoorders. Als uw luisteraars van niets weten, is ‘het’ onterecht gekozen, men is niet aangesloten, omdat u maar klakkeloos aanneemt dat iedereen weet waar u over praat. Vandaar het onderscheid tussen onbepaald (‘een egeltje’) en bepaald (‘het egeltje’ of ‘de egel’). Het simpele herkennen van de lidwoorden is geen moeilijke opgave.

Zo duidelijk als het onderscheid tussen het bepaalde en het onbepaalde lidwoord is, zo onduidelijk en willekeurig lijkt het verschil tussen ‘de’ en ‘het’.

Waarom is het ‘*het* huis’ en ‘*de* woning’ en ‘*het* boek’ en ‘*de* kast’? Daarvoor is geen regel, dat moet je gewoon weten per zelfstandig naamwoord. Toch is de verdeling van ‘de’ en ‘het’ niet totaal systeemloos. Zo zijn bij voorbeeld alle verkleinwoorden op ‘-je’ ‘het’-woorden:

het huisje
 het haantje
 het mannetje
 het raampje
 het woninkje

Verder zijn speciale, met werkwoorden samenhangende zelfstandige naamwoorden zonder uitzondering ‘het’-woorden:

het lachen
 het huilen
 het wandelen
 het slapen
 het nemen
 het gebonk
 het gehuil
 het geschreeuw

DE WOORDEN

Bij weer andere van werkwoorden afgeleide zelfstandige naamwoorden hoort het lidwoord 'de':

de bakkerij
de draverij
de trouwerij
de bespiegeling
de bewaking
de spoeling

Een enkele keer kun je kiezen tussen 'de' en 'het' zonder dat er een aanwijsbaar betekenisverschil optreedt:

de deksel – het deksel

Iets minder uitzonderlijk, maar toch ook zeldzaam zijn die woorden die zowel 'de' als 'het' bij zich kunnen hebben, maar waarbij zich dan wél een betekenisonderscheid voordoet:

de voetbal (het speelvoorwerp)
het voetbal (de voetbalsport, -branche)

de basketbal (voorwerp)
het basketbal (sport)

het metaal (de materie)
de metaal (de metaalnijverheid)

het poeder (de stof)
de poeder (afgepaste hoeveelheid in een toegevouwen papiertje)

het haar (haardos)
de haar (afzonderlijke haar)

Uniek, ten slotte, is het overduidelijke verschil tussen:

de mens
en:
het mens

Samengevat

Er zijn in het Nederlands drie lidwoorden: 'de' en 'het' (lidwoorden van bepaaldheid) en 'een' (lidwoord van onbepaaldheid).

Een lidwoord gaat, al of niet onmiddellijk, vooraf aan een zelfstandig naamwoord:

de (gisteren door ons aangeschafte) wasmachine
het (steeds geheimzinniger wordende) verhaal

In 'Het stormt.' is 'het' dan ook geen lidwoord.

Bij een zelfstandig naamwoord hoort een vast lidwoord van bepaaldheid:

de straat
het huis

De klasse van zelfstandige naamwoorden is op grond daarvan onder te verdelen in 'het'-woorden en 'de'-woorden. Dat heet het grammaticaal geslacht. Het lidwoord 'een' kan voorafgaan zowel aan een 'het'-woord als aan een 'de'-woord:

een huis
een straat

Uitgezonderd gevallen als verkleinwoorden (het huisje) is er geen systematisch onderscheid tussen 'de'- en 'het'-woorden. Bij een meervoud hoort 'de':

de huizen
de mensen

En het meervoud van 'een huis' is: 'huizen'.

Er zijn een paar zelfstandige naamwoorden die, al dan niet met subtiel betekenisverschil, zowel met 'de' als met 'het' voorkomen:

de haar – het haar
de voetbal – het voetbal
de deksel – het deksel

2 Het zelfstandig naamwoord (substantief)

Dit hoofdstuk wordt het langst van allemaal. Dat komt doordat de fundamenteën van het verschijnsel 'woordsoort' het best met behulp van het zelfstandig naamwoord kunnen worden blootgelegd.

Dat onze taal zo dicht bij ons is, haast deel van onszelf, heeft velerlei consequenties voor de taalkunde. De woorden liggen voor het grijpen. Mededelingen over hun vorm en gedrag zijn voor de taalgenoten onmiddellijk controleerbaar. Eenvoudige wetten, aan enkele voorbeelden gedemonstreerd, blijken op te gaan voor tientallen andere voorbeelden die als vanzelf in ons opkomen. Bij voorbeeld dat bij een zelfstandig naamwoord een vast lidwoord hoort, en dat het lidwoord aan het zelfstandig naamwoord voorafgaat.

We zijn al gauw geneigd de opgespoorde wetten algemeen geldig te verklaren. Maar doordat de taal zo binnen handbereik ligt, is de kans groot dat we er een uitzondering uit te voorschijn halen: het vaste lidwoord is wel eens niet vast ('de idee' en 'het idee'). Er zijn mensen, noem ze 'contra's', die voor elke grammaticaregel op zoek gaan naar een uitzondering. En vaak met succes. Gelukkig is dit niet alleen een probleem voor de taalkundigen. Ook de biologen worstelen ermee. We wenden ons nogmaals tot de walvis.

Dit reusachtige dier leeft in het water, sterft onherroepelijk op het droge en is gestroomlijnd van vorm. Kortom: een vis. Zou je denken. Nadere observatie van de walvis leert ons dat hij, zij bedoel ik, levende jongen ter wereld brengt, deze zoogt, warmbloedig is en door longen ademt. Hierin komt de walvis overeen met leeuwen, marmotten, olifanten, mensen. Allemaal wezens die leven op het droge en onder water onmiddellijk doodgaan. Zij behoren tot de klasse der zoogdieren.

De bioloog kan nu twee dingen doen: de walvissen tot de vissen blijven rekenen omdat het water, hun element, hem doorslaggevend voorkomt, evenals hun uitwendige vorm. Lichaamstemperatuur, geboortewijze en de aanwezigheid van longen maken de walvis dan tot een uitzonderlijke vis. Of de bioloog zegt: 'Ik reken de walvis tot de zoogdieren omdat ik de geboortewijze, enzovoorts doorslaggevend vind.' Zijn element maakt de walvis dan tot een uitzonderlijk zoogdier. Het laatste is gebeurd. Interessant is dat in beide gevallen de walvis een uitzondering vormt. De Nederlandse complicatie dat het dier wal'vis' heet (ook geen toeval natuurlijk), doet zich in het Engels (*whale*) en Frans (*baleine*) niet voor. Misschien is de voorkeur voor zoogdier aanvechtbaar. Waarom zou in een enkel geval een vis niet ook zoogdier kunnen zijn? Waarom moet de warmbloedigheid zwaarder wegen dan het element waarin het dier leeft en waarbuiten het ten dode is opgeschreven?

U begrijpt, hierover is door de wetenschapstheoretici het laatste woord nog niet gesproken. Maar ook de meest verstokte theoreticus – evenals de meest sceptische – erkent het bestaan van vissen.

Zo twijfelt ook geen enkele linguïst aan het bestaan van zelfstandige naamwoorden, lidwoorden en andere soorten woorden. Dat die woorden voldoen aan de regels van hun soort staat eveneens vast, evenals het feit dat sommige woorden daarop een uitzondering vormen. Hierin verschilt dus de taalkunde niet van de biologie. Ook de taalkunde kent haar walvissen en witte raven. Daarom besteedde ik zoveel aandacht aan de biologische soort. Ook woorden zijn realiteiten, observeerbaar naar vorm en gedrag. Dat moeten we goed weten. Want alleen als we dat voortdurend beseffen, kunnen we ons richten op alles waarin de taal nu juist uniek is en zich van de ons omringende natuur onderscheidt.

Wat zijn de kenmerken van het zelfstandig naamwoord?

Ten eerste dat het hoort bij een 'ding'. Onder 'dingen' versta ik: levende wezens, planten, levenloze voorwerpen, gevoelens, natuurverschijnselen, immateriële zaken, enzovoorts. Ik verval bijna in een cirkelredenering; de verleiding is groot te zeggen: 'Alles waar een zelfstandig naamwoord bij hoort!' Dat zeg ik dus maar niet.

Het zelfstandig naamwoord wordt verder gekarakteriseerd door het contrast *enkelvoud-meervoud*, dat is: het *grammaticaal getal*. Alle hiervóór opgesomde exemplaren staan in het enkelvoud, en het is een koud kunstje er meervoud van te maken. Dat doe je door iets toe te voegen aan het eind, een *meervouds-uitgang*:

stoel – stoelen
 tafel – tafels
 kind – kinderen

Het begrip 'enkelvoud' zegt: het gaat om één stoel. Precies één. Het begrip 'meervoud' zegt: er is sprake van meer dan één. Hoeveel meer is onbekend; het kunnen er twee zijn, maar ook zeshonderdduizend.

Het Nederlands kent drie meervoudsuitgangen: '-s', '-en' en '-eren'. De keus is niet vrij. Het verschil tussen '-s' en '-en' is onderworpen aan fonologische regels (aard van het voorafgaande foneem, woordaccent, enzovoorts). De uitgang '-eren' is beperkt tot een klein aantal 'het'-woorden:

DE WOORDEN

ei – eieren
lied – liederen
gemoed – gemoederen
volk – volkeren
goed – goederen
kalf – kalveren
been – beenderen
kind – kinderen
hoen – hoenderen

En nog enkele.

Er is een – eveneens klein – aantal woorden met twee meervoudsvormen:

dokters – doktoren
leraars – leraren
donors – donoren
kinderen – kinders
hoenderen – hoenders

Soms moeten we, om een meervoud te krijgen, meer doen dan alleen een uitgang toevoegen:

kleinigheid – kleinigheden
klefnood – kleinódiën

Allemaal extra problemen voor vreemdelingen die Nederlands willen leren. Maar Nederlandse moedertaalsprekers kunnen met onze regelmatige voorbeelden en algemene aanwijzingen uitstekend uit de voeten: zelfstandige naamwoorden zijn in elk geval alle woorden die, met een vast lidwoord, bij de 'dingen' horen; een zelfstandig naamwoord staat óf in het enkelvoud óf in het meervoud. Bij meervouden hoort zonder uitzondering het lidwoord 'de'. Deze gegevens zijn voldoende om in een Nederlandse tekst de zelfstandige naamwoorden aan te wijzen en te zeggen of ze enkelvoud of meervoud zijn.

De in het vorige hoofdstuk opgesomde voorbeelden van zelfstandige naamwoorden of substantieven zijn allemaal enkelvoud. Je kunt er, zei ik, gemakkelijk een meervoud van maken. Maar niet van allemaal! Kijkt u maar (de asterisk, ofwel het sterretje *, betekent: 'er is iets raars aan de hand'):

geluk   *gelukken
honger   *hongers
verdriet   *verdrieten

Niet alleen worden deze woorden raar in het meervoud, ze hebben nog iets gemeen. Je kunt er 'veel' voor zetten, of 'meer', zonder dat het raar wordt:

veel (meer) geluk
veel (meer) honger
veel (meer) verdriet

Andere voorbeelden die aan deze voorwaarden voldoen:

melk
mist
hout
goud

Nóg een bijzonderheid van deze woorden is dat ze zonder lidwoord kunnen optreden:

We drinken melk.
Ze voorspellen mist.
Ze verkopen goud.
Ze verscheppen hout.

Daartegenover staan de substantieven die lidwoordloosheid niet of moeilijk verdragen, evenals de combinatie met 'veel' of 'meer', terwijl hun meervoudsvorming totaal probleemloos is:

*veel huis   huizen   *Wij kopen huis.
*veel kind   kinderen   *Wij hebben kind.
*veel stoel   stoelen   *Waar staat stoel?

Een eigenschap van ieder meervoud is dat het moeiteloos met 'veel' en met 'meer' gecombineerd kan worden, dat het lidwoordloos kan optreden én dat het niet in het meervoud gezet kan worden (maar dit laatste is een taalogie):

DE WOORDEN

veel vogels   Ik zie vogels.
veel veren   Vogels hebben veren.
veel mensen   Hij houdt niet van mensen.

Een enkelvoud dat gemakkelijk met 'veel' te combineren is heeft dan ook enige betekenis met het meervoud gemeen: de vage grens. 'Vogels', dat kunnen er twee zijn, maar ook vele zwermen, een in principe onbegrensde hoeveelheid. Dat laatste geldt ook voor:

melk
boter
goud

De contouren van melk en boter worden altijd bepaald door iets ánders, een glas, een bakje. De contouren van goud vindt men evenmin terug in het woord 'goud', maar liggen in met opzet of bij toeval aangebrachte grenzen, een ring bij voorbeeld, of een staaf of een schilfer. Het woord 'fiets' daarentegen geeft meteen de vaste omtrekken weer van een fiets.

Tot de 'contourloze' substantieven behoren alle *stofnamen*, een bekende categorie uit de schoolgrammatica:

goud
zilver
metaal
hout

Stofnamen onderscheiden zich doordat er 'van' voor kan staan met ongeveer hetzelfde effect als wanneer je er '-en' achter zet:

Een tafel *van hout* is een *houten* tafel.
Een ring *van goud* is een *gouden* ring.

Met het onderscheid begrens-d-onbegrens-d wordt soms wat je noemt gespeeld, met een speciaal verrassingseffect:

Meer auto voor uw geld!
Ik heb zo'n trek in meeuw!

De auto en de meeuw worden ineens vaag van contour. 'Meeuw' heeft hier geen betrekking op een welomlijnde vogel, maar eerder op een ordeloze hoeveelheid meeuwebrokjes, of één stukje, al of niet in een culinaire bewerking, maar niet noodzakelijk herkenbaar als (afkomstig van) een meeuw of meeuwen. Het gaat om de verzuchting van een begerige poes, geportretteerd door Simon Carmiggelt in *Poespas*.

Hierover publiceerde ik een uitgebreide betekenisanalyse. Carmiggelt reageerde in een Kronkel stomverbaasd dat een dergelijke uiteenzetting was te- weegebracht door wat hij noemde 'een achteloos neergepend zinnetje over de poes'. Dit nu illustreert perfect de positie van de linguïst die zijn moedertaal onderzoekt. Zijn opgave is: stil te staan bij wat we achteloos zeggen, dus zonder zelf precies te weten wát. En juist dáároveň iets aan het licht te brengen.

De poezezin is een mooi voorbeeld van subtiel omgaan met een grammaticaal patroon: dat van de contouren. Sommige substantieven bevatten de notie 'scherpe contouren' ('fiets') en andere 'vage of zelfs helemaal geen contouren' ('melk').

Ten minste twee Nederlandse dichters speelden met het contourenpatroon op de tegenovergestelde wijze:

Een sneeuw ligt in den morgen vroeg
 onder de muur aan...
 (J.H. Leopold)

Er is een sneeuw begonnen in de straat
 (Gerrit Achterberg)

Het lidwoord 'een' is in beide gevallen cruciaal. Het laat zich moeilijk combineren met een 'vage-contouren'-substantief:

- *een melk
- *een boter
- *een rijst

Dit 'een' dwingt ons de betreffende melk, boter en rijst te zien als níet een amorfe massa, maar als een afzonderlijke eenheid die we tegelijkertijd niet goed weten af te grenzen. Je voelt je een beetje op drijfzand, maar met wat goede wil is dat te verhelpen. 'Een melk' kunnen we interpreteren als een afgepaste hoeveelheid melk voor één persoon, in een glas. 'Een boter' als zo'n in aluminiumfolie verpakt rechthoekig kluitje boter, allebei een typisch

DE WOORDEN

horeca-verschijnsel. 'Een rijst' zou kunnen duiden op een speciale rijstsoort, als afgezonderd van andere soorten, andere 'rijsten' gedacht.

En dan heb je natuurlijk gevallen als:

Een rijst dat hij daar gegeten heeft, kilo's!...

Op die manier kunnen we 'een' zelfs voor een meervoud zetten:

Een mensen dat er waren! Wel drieduizend...

Het lijkt of het onbepaald lidwoord met contourloosheid, ook van een meervoud, kan worden gecombineerd. Het zijn echter ongeldige tegenvoorbeelden, want ze gedragen zich als *vaste verbindingen* (p. 207). En die zijn per definitie uitzonderlijk.

Ten slotte bezitten heel wat substantieven het vermogen tot beide versies: die mét en die zonder contouren, zonder dat er wordt 'gespeeld':

kip
kaas
kalkoen
licht
glas
steen
liefde
kracht

Probeer u daar de bovengenoemde manipulaties maar eens op uit.

Een aparte groep substantieven vormen 'het'-woorden beginnend met 'ge-', zoals:

geschreeuw
gehuil

Zij kunnen moeiteloos gecombineerd worden met 'veel' en 'meer', en treden lidwoordloos op:

Veel geschreeuw (en weinig wol).
Ik hoorde geschreeuw.

Ze laten zich bezwaarlijk in het meervoud zetten:

*De geschreeuwen klonken afgrijselijk.

Maar ze hebben geen noemenswaardige problemen met 'een':

Er klonk een geschreeuw.

Iets dergelijks is er aan de hand met:

het huilen	*de huilens	een huilen
het schreeuwen	*de schreeuwens	een schreeuwen
het zwaaien	*de zwaaiens	een zwaaien

Allemaal woorden die we op grond van het eraan voorafgaande 'het' tot de zelfstandige naamwoorden kunnen rekenen. Maar ze hebben een zeer nauwe band met werkwoorden. Misschien ligt daarin een verklaring voor hun uitzonderlijke gedrag.

Het zelfstandig naamwoord is zoals elke woordsoort gekenmerkt door zijn vorm en gedrag. Woorden vertonen hun vorm en gedrag als er wordt gesproken, geluisterd, geschreven, gelezen. Ze vervullen dan een functie.

We schetsten het gedrag van het zelfstandig naamwoord en het lidwoord. Het kost geen moeite deze twee woordsoorten van elkaar te onderscheiden. Toch, als je je in bepaalde gedragingen van het zelfstandig naamwoord extra verdiept, blijkt dat de lidwoorden die gedragingen een enkele maal óók vertonen. Neem het volgende geval.

Iemand leest in dit boekje over het lidwoord. Halverwege begint de uiteenzetting hem knap te vervelen en hij zegt: 'Dat gezeur over dat "de" en dat "het" moet nu maar eens uit zijn.' In deze verzuchting zijn 'de' en 'het' allebei een zelfstandig naamwoord. Je kunt er zelfs een meervoud van maken: 'Al die "de's" en die "hetten" daar word ik gek van!' We kunnen zeggen: 'De lidwoorden "de" en "het" vervullen in deze zinnen de functie van zelfstandig naamwoord.' Ja, alles goed en wel, maar zijn ze nu lidwoord of zelfstandig naamwoord? Dat hangt ervan af.

Het zijn lidwoorden, maar niet in functie. Krijgt de functie die ze hier vervullen de nadruk, dan kún je ze zelfstandig naamwoord noemen. Gaat het om die andere, bepalende functie die ze gewoonlijk elders vervullen en die de woordsoort van de andere woordsoorten onderscheidt, dan noem je ze lid-

DE WOORDEN

woorden. Hun lidwoordschap achten we primair: het zijn lidwoorden, maar ze vervullen hier de functie van zelfstandig naamwoord. Dat is de strekking van de mededeling dat ze in deze zinnen zelfstandige naamwoorden zijn. Zo kun je met een nijptang wel een spijker inslaan. Dan vervult zij de functie van een hamer. Dan 'is' zij, eventjes, een hamer. Maar het ding is een nijptang.

Nu is het gekke dat ieder woord zonder uitzondering de functie van zelfstandig naamwoord kan vervullen. In veel gevallen doet het dan iets ongewoons, net als de nijptang waarmee je hamert. Het ongewone zit voornamelijk in datgene wat met het woord wordt aangeduid. Dat is niet een 'ding' buiten de taal, zoals een gordijn dat je met het woord 'gordijn' aanduidt, maar een onderdeel van de taal zelf, zoals het woord 'de' dat je met het woord 'de' aanduidt. Het woord 'de' presenteert zichzelf. In de taalkunde spreekt men in zo'n geval van *zelfnoemfunctie*.

Je mag op reis, maar er is een máár bij: je gaat niet per vliegtuig.

Het eerste 'maar' in deze mededeling is een voegwoord-in-functie: het voegt twee mededelingen bijeen. Het tweede 'maar' heeft de functie van zelfstandig naamwoord, voorafgegaan door een lidwoord. 'Nu geen maren!' hoor je ook vaak. Of zelfs: 'Nu moet je niet steeds zitten te maren!' Dan is 'maren' een werkwoord, en daarover hebben we het pas in hoofdstuk 6.

Als we ons een beetje inspannen kunnen we alle Nederlandse woorden de functie van zelfstandig naamwoord laten vervullen (of er, met nog iets meer inspanning, een eigenaardig werkwoord van maken). De woorden doen dan iets ongewoons.

In taalkundige beschouwingen wordt voortdurend op deze wijze ongewoon gedaan met de woorden. En filosofen die zich verdiepen in 'het Ik' en 'het Zelf' onderzoeken weliswaar niet de woorden 'ik' en 'zelf', maar zijn op zoek naar de persoonlijkheidsessenties waarnaar deze twee woorden verwijzen en daaruit worden we de woordbetekenis gewaar. 'Ik' en 'zelf' zijn voornaamwoorden (p. 87, 95), maar in 'het Ik' en 'het Zelf' vervullen ze de functie van zelfstandig naamwoord.

Er zijn nóg enkele functies die door ieder woord vervuld kunnen worden, onder andere die van werkwoord, maar daartoe moeten we ons wel in vreemde bochten wringen:

Hè, wat zit die man aldoor te dussen.

Dat is die man met het stopwoord 'dus'.

Maar in welke bochten we ons ook wringen, we slagen er niet in om het zelfstandig naamwoord 'olifant' een lidwoord te laten zijn, of een voegwoord. En hiermee stuiten we op een mooie structuralistische wet:

De leden van een gesloten klasse kunnen een functie vervullen die uitsluitend is voorbehouden aan hun soort.

Zuiver structuralistisch gesproken zijn de leden van de open klassen qua functie negatief gekenmerkt, namelijk door het feit dat zij geen enkele gesloten-klassefunctie kunnen vervullen. Terwijl, onder het voorbehoud van de 'bochten' oftewel de kunstgrepen, de leden van de gesloten klassen wél de open-klassefuncties kunnen vervullen. Onder dat voorbehoud zijn er zelfs functies die niet alleen door alle woorden, maar ook door grotere taaleenheden vervuld kunnen worden. We noemden al:

Zij trok haar 'mij-kan-niets-gebeuren'-gezicht.

Hij maakte een 'gaat-u-maar-daar-in-de-rij-staan'-gebaar.

Het geursiveerde functioneert in beide gevallen als een woorddeel! Namelijk als deel van een zelfstandig naamwoord. Dat deel lokt aanhalingstekens uit, omdat ook hier zoiets als zelfnoemfunctie optreedt.

Rekenen we de kunstgrepen mee, dan is de functie van zelfstandig naamwoord niet onderscheidend voor een bepaalde klasse. Waardoor onderscheidt zich dán de klasse van zelfstandige naamwoorden? Goeie vraag. Het antwoord is gegeven met het feit dát het om kunstgrepen gaat. Bij 'man', 'vrouw' en 'koffie' hoef je niet tot zulke curiosa te vervallen om ze zelfstandig naamwoord te laten zijn. De afzonderlijke klasse van zelfstandige naamwoorden onderscheidt zich doordat ze alle woorden bevat die onverbrekelijk verbonden zijn met een 'ding': een boom, een fiets, een man, een rups, een sleutel, zand, limonade. Daartoe behoren in elk geval alle 'dingen' waarvan het kleine kind vraagt: 'Wat is dat?', waarna het tevreden is met het bijpassende zelfstandig naamwoord: een 'rups', een 'sleutel', enzovoorts. Later vraagt het wat iemand of iets dóet, en is tevreden met het bijpassende werkwoord, bij voorbeeld: 'timmeren', 'slapen' of 'fluiten'. Nog weer later vraagt het voortdurend 'waaróm?', tot wanhoop van de volwassene. Maar het antwoord is al bevredigend als het éinig (ook vaag of nauwelijks redengevend) verband met het voorafgaande gespreksonderwerp vertoont.

Het is verbluffend, zo belangrijk als de kleine kinderen zijn voor de taalwetenschap. De opbouw van de grammatica en die van de taalverwerving lopen in hoge mate parallel.

DE WOORDEN

Het bovenstaande is van nut bij het zoeken naar een criterium voor de klasse van de zelfstandige naamwoorden. Die wordt gevormd door de woorden die antwoord geven op de vraag wat een 'ding' is en alle andere woorden die, net als zij, een vast lidwoord hebben en naar een afzonderlijk 'ding' verwijzen. Een ander kenmerk is dat ze geen enkele gesloten-klassefunctie kunnen vervullen:

Er is een máár bij.

Dit betekent dat er een voorbehoud is, maar het woord 'voorbehoud' kan geen voegwoord zoals 'maar' worden:

*Ik wil wel komen, voorbehoud niet eerder dan volgende maand.

'Voorbehoud' blijft een zelfstandig naamwoord en om het hier als zodanig te laten functioneren moet je de interpunctie veranderen en in een soort telegramstijl vervallen:

Ik wil wel komen. Voorbehoud: niet eerder dan volgende maand.

Vergelijk ook:

Ik weet dat hij komt.

*Ik weet feit hij komt.

Kortom: er zijn grenzen aan de functiemogelijkheden en die zijn bepalend voor de woordsoorten. Het zelfstandig naamwoord 'feit' kan niet het voegwoord 'dat' in zijn functie vervangen, terwijl omgekeerd 'dat', het voegwoord, onder bijzondere omstandigheden wél de functie van zelfstandig naamwoord kan vervullen. Zo kan men met een stevige schaar nog wel eens iets vast-timmeren, maar met een hamer niet iets doorknippen. En er blijft verschil tussen een schaar die als hamer dienst doet en een hamer die als hamer dienst doet.

Het belangrijkste is dat we onderscheid maken tussen:

1. de grammatische functie die een woord in een gegeven geval vervult; en
2. de voor de soort kenmerkende functie die het woord kán vervullen, de *woordsoortfunctie*.

In het eerste geval benoem je een woord als element in een groter geheel,

in het tweede geval als het lid van een klasse, dat klaarligt om in voorkomende gevallen een specifieke functie te gaan vervullen.

Het traditionele *woordbenoemen*, het benoemen van woorden in een groter geheel, heet ook wel *taalkundige ontleding*, in tegenstelling tot de *redkundige ontleding*, dat is het benoemen van de zinsdelen (zie deel II, p. 145).

De grammatische functie is van *semantische* aard, dat wil zeggen een betekenis-kwestie. Die functie en de daarmee corresponderende vormelijke kenmerken zijn de doorslaggevende factoren voor de onderscheiden woordsoorten. Tot de vormelijke kenmerken behoort de plaats in de woordvolgorde. Het lidwoord gaat vooraf aan het zelfstandig naamwoord. Ook van vormelijke aard zijn de manipulaties waartoe het woord zich leent, bij voorbeeld dat je er meervoud van kunt maken met behulp van een *uitgang*:

tuin – tuinen

De functie van het lidwoord is, zoals we zagen, het uitdrukken van een mate van bepaaldheid van het door een substantief aangeduide ding. Maar wat zegt een zelfstandig naamwoord over dat ding? Het zegt in de eerste plaats dat het ding een zekere zelfstandigheid bezit. Dat is een beetje misleidend. Immers, de term 'zelfstandig naamwoord' betekent dat het naamwoord zelfstandig is, en wij hebben het hier over de zelfstandigheid van het ding. Toch gaat het nu om dit laatste. Ter illustratie het volgende.

Kleurnamen functioneren gewoonlijk als een bijvoeglijk naamwoord. De functie daarvan is dat het de kleur noemt als onvervreembare eigenschap van het ding:

Een blauw gordijn.

Als je heel tevreden bent over die kleur kun je erover zeggen:

Dat blauw bevalt me reusachtig!

De kleur is natuurlijk nog steeds niet los te maken van het gordijn. Maar in dit zinnetje wordt de kleur van het gordijn even als los en zelfstandig gedacht, gepresenteerd. Dan heeft 'blauw' de functie van zelfstandig naamwoord.

Niet alleen zegt het zelfstandig naamwoord dat het ding zelfstandig is, het zegt bovendien wát het ding is, of tot welke 'dingsoort' het behoort, althans door de spreker gerekend wordt. Het kwalificeert het ding.

DE WOORDEN

Zeg je:

Het boek viel uit zijn handen.

dan is wat uit zijn handen viel gekwalificeerd als een boek. Als een exemplaar behorend tot de soort 'boek'; als iets dat een boek *is*. Zeg je van hetzelfde exemplaar:

Het prul viel uit zijn handen.

dan is het boek gekwalificeerd als een prul, en misschien is het de vraag of het dat ook *is*, maar in deze presentatie is het een prul.

Het zelfstandig naamwoord bevat dus de kwaliteiten van de soort waartoe het individuele ding wordt gerekend. De zojuist behandelde substantieven heten daarom in de traditionele spraakkunst ook wel *soortnamen*. Een gebruikelijk synoniem voor 'substantief' is *nomen*.

In de traditionele *grammatica* worden ook de *eigennamen* tot de zelfstandige naamwoorden gerekend, eigennamen van personen en dieren, van steden, schepen, landen, gebouwen, enzovoorts.

Het is echter verstandig de eigennamen te behandelen als een afzonderlijke klasse náást die van de substantieven en niet erbinnen. De eigennaam is namelijk op vele fronten volstrekt uitzonderlijk.

De eigennaamsfunctie is het krachtigste en doeltreffendste taalverschijnsel. De eigennamen zélf echter onttrekken zich, op een klein deel na, aan het taalkundig gezichtsveld.

De leden van een taalgemeenschap beschikken in principe (maar niet in feite, zie p. 27) over kennis van álle substantieven:

boter
kaas
boom
schaartje
verdriet
pret

Men beschikt niet over kennis van álle eigennamen. Niet alleen niet in feite, maar ook niet in principe. De eigennaamsfunctie, die wij zeer frequent toe-

passen, verdient dan ook afzonderlijke aandacht. Bovendien kunnen we daarmee de ‘gewone’ substantieeffunctie flink verhelderen, dus is een korte verhandeling over de eigennaam in dit hoofdstuk op zijn plaats. Vooral omdat dit hoofdstuk ook is gewijd aan het beginsel van de grammatische functie als betekenisgrondslag voor het onderscheiden van woordsoorten.

Ook bij de eigennamen is het zaak goed te letten op het verschil tussen de eigennaam zelf en de voor de eigennaam typerende functie. Die bestaat erin dat de naam alle eigenschappen van het betrokken individu in hun totaliteit uitdrukt:

Gisteren was *Ada* bij ons op bezoek.

Hier wordt de persoon *Ada* integraal genoemd. Zeggen we over haar:

Gisteren was een *vriendin* bij ons op bezoek.

dan wordt, door het zelfstandig naamwoord ‘vriendin’, de persoon slechts in een bepaalde status gepresenteerd, namelijk van de vriendschappelijke relatie tot ‘ons’. ‘Vriendin’ is niet de naam van *Ada*, maar van de ‘soort’ waartoe zij in die mededeling wordt gerekend.

De eigennaamsfunctie – integrale verwijzing naar één individu – wordt vaak vervuld door naam én toenaam. Het individuele verwijzen met louter de vóórnaam (of louter de achternaam) gebeurt alleen in de kring waarin de persoon bekend is.

Soms fungeert een eigennaam als een soortnaam:

Christine Deutekom is *de Maria Callas* van de Lage Landen.

‘*Maria Callas*’ drukt hier in de eerste plaats het fenomeen van coloratuursoopraan uit en de wereldroem van de Italiaanse ster. De gedachte aan *Maria Callas* zelf is van secundair belang. Haar strikt individuele eigenschappen, die óók in haar naam besloten liggen, zijn hier niet van toepassing. Vandaar *dé Maria Callas*, onderscheiden van andere *Maria Callassen* (of *Maria’s Callas*), dat wil zeggen andere coloratuursopranen die zich kunnen meten met *Maria Callas*. In dit geval wordt verwezen naar een persoon die niet alleen *Maria Callas* niet is, maar ook niet zo heet. Ook als dat allebei wél het geval is, kan een eigennaam de soortnaamfunctie vervullen:

DE WOORDEN

Sophia was vorige week nog vrolijk, maar vandaag zagen we een heel andere Sophia.

Ook al gaat het hier om één persoon, genaamd Sophia, toch wordt zij gepresenteerd alsof zij twee personen was. Twee Sophia's. Het tweede 'Sophia', voorafgegaan door het lidwoord 'een', fungeert als een soortnaam met de betekenis 'persoon die Sophia heet', een soort dus waarvan er vele exemplaren rondlopen.

Op basis van dat gegeven kun je, zoals in het voorbeeld gebeurt, doen alsof er twee Sophia's zijn: de Sophia van vorige week en die van vandaag.

De karakteristieke eigenaamsfunctie is dat de identiteit van de aangeduide persoon compleet samenvalt met de betekenis van een naam. Dat is niet het geval als de eigenaam aangewend wordt als soortnaam: de Maria Callas van de Lage Landen is niet Maria Callas, maar Christine Deutekom.

Samengevat

Zelfstandige naamwoorden in functie presenteren een mens, dier of enig ander 'ding' als een exemplaar van de 'soort' die ze uitdrukken:

De clown keek sip.

In tegenstelling hiermee presenteert een eigenaam een 'ding' als individu en in zijn totale indentiteit:

Ferdinand keek sip.

Presentatie als exemplaar van de uitgedrukte 'soort' is de grammatische functie die de woordsoort 'zelfstandig naamwoord' kenmerkt.

De klasse van *zelfstandige naamwoorden* bestaat uit de woorden die deze grammatische functie kunnen vervullen (kunstgrepen zoals zelfnoemfunctie daargelaten).

Veel van die woorden zijn onafscheidelijk verbonden met hun 'dingen':

boom
huis
man
boter

Maar ook zijn er minder objectieve kwalificaties die de 'dingen' als een exemplaar van de uitgedrukte 'soort' presenteren:

prul
sufferd
vriend
held
schoft
snoes

Een zelfstandig naamwoord heeft een vast bijbehorend lidwoord, 'de' of 'het'.

Het meervoud van een zelfstandig naamwoord wordt gevormd met behulp van een achtervoegsel (uitgang): '-en', '-s' of (zelden) '-eren':

bloem – bloemen
vogel – vogels
ei – eieren

Sommige zelfstandige naamwoorden verdragen niet of nauwelijks een meervoud:

*geschreeuwen
*modders

Dat gaat gepaard met de mogelijkheid in het enkelvoud gecombineerd te worden met 'veel':

veel geschreeuw
veel modder

De zelfstandige naamwoorden vormen een open klasse.

3 Het bijvoeglijk naamwoord (adjectief)

Het bijvoeglijk naamwoord is een overzichtelijke woordsoort. Het gedrag van de bijvoeglijke naamwoorden is regelmatig en herkenbaar. We beginnen met wat losse voorbeelden:

mooi
lelijk
klein
groot

DE WOORDEN

paars
geel
dik
dun
bang
vrolijk
moeilijk
vreemd

Nieuwe voorbeelden liggen voor het grijpen. U kunt de rij zelf uitbreiden. Plaatst u vóór een van die woorden het lidwoord 'een', dan is een zelfstandig naamwoord een voor de hand liggend vervolg. Er ontstaat dan een simpele woordgroep:

een mooi verhaal
een lelijk portret
een klein huis
een groot plein
een paars gordijn
een geel kleed
een dik boek
een dun schrift
een bang konijn
een vrolijk kind
een moeilijk lied
een vreemd geluid

De zelfstandige naamwoorden zijn allemaal 'het'-woorden. Dat is geen toeval, maar noodzaak. Want kies je een 'de'-woord, dan moet je iets veranderen aan het bijvoeglijk naamwoord:

een mooie vaas
een lelijke foto
een kleine stad
een grote woning
een paarse lap
een gele sok
een dikke plak
een dunne draad

een bange haas
 een vrolijke oom
 een moeilijke melodie
 een vreemde klank

Het bijvoeglijk naamwoord is nu, zoals dat heet, verbogen. Dat gebeurt niet alleen als aan het adjectief 'een' voorafgaat en er een 'de'-woord op volgt, maar ook als er aan het adjectief 'de' of 'het' voorafgaat. Een lidwoord van bepaaldheid dus. Dat geldt zowel voor enkelvoud als voor meervoud, en ook voor een meervoud zonder lidwoord:

het paarse gordijn
 de kleine woning
 (de) dikke boeken
 (de) bange hazen

Dat toevoegen van de '-e', het *verbuigen*, dat doet de Nederlandse moedertaal-spreker automatisch. Vraag hem niet waarom. Of wanneer. Dat weet hij waarschijnlijk niet. Het antwoord is aan de grammatica; die vertelde het ons zojuist: de verbuiging van de bijvoeglijke naamwoorden is rechtstreeks afhankelijk van het aanwezige lidwoord en van het – al of niet aanwezige – 'vaste' lidwoord dat bij het substantief hoort. Dit laatste is doorslaggevend, want bij lidwoordloze 'vage-contouren'-substantieven geldt de regel ook:

de melk	warme melk
het licht	wit licht
het water	koud water
de pijn	felle pijn
het leed	ondraaglijk leed
de vreugde	grote vreugde

Het adjectief is onderworpen aan de *trappen van vergelijking*. Een regelmatig verschijnsel met duidelijke vormkenmerken. Er zijn drie trappen:

1. <i>stellende trap</i> (<i>'positief'</i>)	2. <i>vergotende trap</i> (<i>'comparatief'</i>)	3. <i>overtreffende trap</i> (<i>'superlatief'</i>)
groot	groter	grootst
warm	warmer	warmst
zoet	zoeter	zoetst

DE WOORDEN

Geplaatst vóór een substantief gelden ook bij de comparatief en de superlatief de regels van de buigings-‘e’:

het grote huis   het grotere huis   het grootste huis

Maar bij meerlettergrepige adjectieven wil de buigings-‘e’ van de comparatief nog wel eens wegvallen:

een verbazingwekkende   een verbazingwekkender
boodschap   boodschap

De naam ‘trappen van vergelijking’ betreft het betekenisaspect. Er wordt impliciet vergeleken: het grotere huis is groter dan de andere in aanmerking genomen huizen. Soms is de vergelijking wel héél impliciet, ja praktisch verdwenen:

P&O is tóch voordeliger!
een hogere opleiding
de betere kringen

Bij de vergelijking wordt altijd binnen een reeks gedacht, met aan de top één eenzaam, alle andere exemplaren overtreffend exemplaar: de (het) grootste (mooiste, enzovoorts). Daardoor is het ongewoon te spreken van bijvoorbeeld:

*een mooiste auto

Dat dwingt je meer dan één reeks te veronderstellen. Iets dergelijks vinden we natuurlijk wel eens bij een dichter:

Een laatste roos bloeide omdat
zij daartoe nog zes blaadjes had
(Leo Vroman)

Je denkt aan een tuin met een laatste roos. Maar ook aan andere tuinen, met andere ‘laatste rozen’. Dat komt door ‘een’.

Soms is ‘een’ met een superlatiefuitgang gecombineerd, met ‘aller’- aan het woordbegin. Dan is de betekenis ‘vergeleken met andere exemplaren in de reeks, deze overtreffende en dus aan de top’ verdwenen:

een allerliefste poes
een allerongelukkigste opmerking

Hier betekent 'allerliefst' buitengewoon lief en 'allerongelukkigst' buitengewoon ongelukkig. De gedachte aan een reeks en dus aan een vergelijking is afwezig. Daardoor is de combinatie met 'een' heel gewoon: er zijn meer allerliefste poezen. Maar:

*Op de parkeerplaats stond een grootste auto.

De trappen van vergelijking zijn, net als de buigings-'e' kenmerkend voor het bijvoeglijk naamwoord. Geplaatst voor een substantief is de grammatische functie van een bijvoeglijk naamwoord: het noemen van een eigenschap van het exemplaar waarop het substantief betrekking heeft. Een aan de soortkenmerken toegevoegd kenmerk. 'Een groot huis' is niet alleen een huis, maar bovendien groot. Voor een huis dan. Dat moet er beslist bij. Want een grote mier is veel kleiner dan een klein huis (als het tenminste om een echte levende mier gaat). Het adjectief noemt een eigenschap van het ding, maar wel nadrukkelijk als toegevoegd aan de eigenschappen die al in het substantief zijn vervat. Daardoor kan men spreken van een *pleonasme* (dubbelop noemen):

een ronde cirkel

Het toegevoegde kenmerk 'rond' is al toegekend door het substantief: 'cirkel'. Of van een *contradictie* (tegenspraak):

een vierkante cirkel

Het toegevoegde kenmerk 'vierkant' is in strijd met een eigenschap die toegekend wordt door het substantief ('cirkel').

Om zulke pleonasmen en contradicties 'waar' te maken moeten we een bijzondere context verzinnen, bij voorbeeld de situatie van personen die trachten uit de hand een cirkel te tekenen. En daar niet in slagen of juist wel.

Soms kan een adjectief een kenmerk toevoegen uitsluitend in relatie tot de kenmerken van de substantiefsoort:

Nathan Milstein, een prachtige violist!

Deze zin stond in een context waarin 'een prachtige violist' overduidelijk

DE WOORDEN

betekent 'iemand die prachtig viool speelt'. De schoonheid betreft de man in zijn kwaliteit van violist. Los daarvan kán die woordgroep betekenen: 'een violist met een beeldschoon uiterlijk'. De schoonheid betreft de man afgezien van het feit dat hij violist is. Die dubbelzinnigheid kan opgeheven worden door de buigings-'e' weg te laten:

Nathan Milstein, een prachtig violist!

Vergelijk ook:

een groot violist

Hij kan klein van stuk zijn. 'Groot' kan niet zijn lichaamslengte betreffen.

een grote violist

Hij kan groot-als-violist zijn, maar ook groot van gestalte. Een 'groot man' kan klein van stuk zijn, maar is in elk geval groot van karakter: als man.

Interessant is het gedrag van de bijvoeglijke naamwoorden die objectief vaststelbare hoedanigheden kunnen uitdrukken en die rechtstreekse tegenstellingen kennen:

groot – klein
dik – dun
lang – kort
hoog – laag
oud – jong
snel – langzaam

De tegenstellingen zijn niet volkomen gelijkwaardig, al lijken ze dat op het eerste gezicht wel.

Als je neutraal informeert hoe groot iets is, vraag je:

Hoe groot is dat insekt?

En niet:

*Hoe klein is dat insekt?

Want dan ben je niet neutraal. Zo spreken we ook over:

de grootte
de lengte
de hoogte
de breedte
de snelheid

En niet van de 'kleinte', enzovoorts, ook als het gaat om iets dat zeer klein, kort, laag, smal of langzaam is. We spreken van:

een baby van een week oud

Men 'speelt' wel met dit verschijnsel, bij voorbeeld in:

41 jaar jong

Dat valt op. Maar 'twee jaar jong' valt eveneens op! Terwijl 'twee jaar oud' volkomen neutraal is.

'Groot' en 'klein', 'oud' en 'jong', enzovoorts kunnen weliswaar tegenstellingen uitdrukken ('Jan is oud. Piet is jong'), maar slechts een van de twee kan neutraal gebruikt worden:

Hoe oud is de baby?

Met deze laatste voorbeelden zijn we terechtgekomen bij een functie en een positie van de adjectieven die anders zijn dan in de daarvóór besproken voorbeelden: ze voegen niet een eigenschap toe aan de soorteigenschappen van een substantief. Ook gaan ze niet vooraf aan een substantief. Ze vormen niet samen met een substantief een woordgroep:

Jan is groot
Piet is langzaam
Het huis is duur

In deze gevallen spreekt de traditionele grammatica toch van een bijvoeglijk naamwoord, maar dan *predikatief gebruikt*. (In de substantiefgroep wordt het bijvoeglijk naamwoord *attributief gebruikt*.)

DE WOORDEN

Ook predikatief gebruikt leent het bijvoeglijk naamwoord zich tot de trappen van vergelijking, maar anders dan in de attributieve gevallen:

Jan is groot – groter – het grootst(e)
Piet is langzaam – langzamer – het langzaamst(e)
Het huis is duur – duurder – het duurst(e)

Dan hebben we nog:

Anna lacht luid – luider – het luidst(e)
De atleet sprong hoog – hoger – het hoogst(e)

In deze gevallen spreekt de traditionele grammatica niet meer van een bijvoeglijk naamwoord maar van een *bijwoord*. Dat is eigenlijk een afkorting voor 'bijvoeglijk naamwoord in bijwoord-functie'. Er is namelijk ook een afzonderlijke klasse van bijwoorden, waaronder: 'gisteren', 'straks', 'hier', 'daar'. Zij zijn onverbuigbaar en hun kenmerkende functie ligt buiten de substantief-groep (p. 112).

De woordvoorraad verdelen we in klassen op grond van wat een woord naar vorm en functie kán doen. En dat blijkt pas uit zijn gedrag, als het daadwerkelijk functioneert. Het classificeren van de woordvoorraad is enerzijds eenvoudig: veel woordgedrag is met behulp van voorbeelden duidelijk te maken, zowel naar functie als naar vorm. Anderzijds is het ingewikkeld: sommige gedragingen zijn weliswaar kenmerkend, maar komen ook voor bij andere woordsoorten. Maar we kunnen weer gerust zijn; bij de diersoorten kennen we dat eveneens. Vogels zijn gekenmerkt doordat ze kunnen vliegen, maar een vlinder kan ook vliegen. Er zijn zelfs vogels die niet kunnen vliegen, zoals pinguïns en struisvogels. Zo kunnen zeer veel adjectieven iets wat een bijwoord ook kan. En een heel enkel adjectief onttrekt zich aan de trappen van vergelijking:

dood – *doder – *doodst

Tot nog toe wees ik op overeenkomsten tussen taalkunde en dierkunde. Het wordt nu tijd een belangrijk verschil te noemen.

Het gedrag van woorden ligt in hun functie en positie ten opzichte van elkaar, en in de wijze waarop zij, afzonderlijk en in vereniging, systematisch betrokken zijn op de 'dingen' buiten de woorden. Dat is de grondslag voor

hun classificatie. Een woord functioneert als een *teken*, meestal in een groter tekengeheel, zoals een woordgroep. Een dier niet, of zelden, en zeker niet in de eerste plaats. Maar van een woord is de tekenstatus de enige bestaansgrond. Dat is de natuur van de taal. De natuurlijke woordklassen bestaan dan ook bij de gratie van de functieversillen tussen de woorden. De namen van *exemplaar*, *soort* en *functie* overlappen elkaar daardoor. In de biologie is dat anders. De benaming van *exemplaar* en *soort* is identiek. Maar iets als een *functie* is daar niet aan de orde. In tegenstelling tot de woordvoorraad maken dieren en planten geen deel uit van een *tekensysteem*.

De woordsoortelijke benaming geeft geen moeilijkheden zolang we maar weten of we een woord benoemen als: *exemplaar* van een *soort* (dat is tegelijkertijd als: *klasselid*), als: een *functie* vervullend in een bepaald geval, of zelfs als allebei: ‘Het bijvoeglijk naamwoord “luid” (*klasselid*) is een bijwoord (vervulde functie) in “Jan zingt luid.” En: ‘Het bijvoeglijk naamwoord “luid” (*klasselid*) is verbogen en functioneert als bijvoeglijk naamwoord (vervulde functie, overlapping!) in: “Jans luide stem klonk bij de voordeur.”’

Een kleine subklasse van de bijvoeglijke naamwoorden is die van de *stoffelijke bijvoeglijke naamwoorden*. Ze zijn afgeleid van een zelfstandig naamwoord (een *stofnaam*), eindigen op de uitgang ‘-en’ ongeacht het voorafgaande lidwoord en het erna volgende substantief, kunnen niet worden verbogen en kennen geen trappen van vergelijking:

zilver – een zilveren lepel
 papier – een papieren zakdoekje
 goud – de gouden kris

Ten slotte wijs ik op een naar het schijnt typisch ‘Hollandse’ grammaticale bijzonderheid van sommige adjectieven. Zij lenen zich, in bijwoordfunctie, tot de verkleinwoordachtige verbuiging met behulp van de uitgang ‘-jes’ (of op een fonologisch gedetermineerde variant):

zachtjes – Hij lachte zachtjes.
 stilletjes – Hij liep stilletjes weg.
 kalmpjes – Hij liep kalmpjes verder.

In de Haagse romans van Couperus komen we zulke vormen nogal eens tegen:

rustigjes
 liefjes

DE WOORDEN

De meeste bijvoeglijke naamwoorden lenen zich er níet toe:

- *wreedjes
- *berouwvolletjes
- *breedjes
- *dikjes

Het tegenovergestelde van de laatste twee voorbeelden kan heel goed:

- smalletjes
- dunnetjes

Dat hangt ongetwijfeld samen met de subjectieve lading van 'klein', 'smal' en 'dun', die immers niet objectief-neutraal kunnen optreden, in tegenstelling tot 'groot', 'breed' en 'dik' (p. 70). De combinatie met '-jes' heeft een subjectieve zachtmoedigheidsconnotatie die zich moeilijk verdraagt met de notie 'harde objectiviteit', en al helemaal niet met wreedheid.

Samengevat

Het bijvoeglijk naamwoord, functionerend binnen een substantiefgroep, noemt van een ding een eigenschap die als kenmerk wordt toegevoegd aan de substantiefkenmerken van dat ding.

Een groot huis

Het bijvoeglijk naamwoord kan, afhankelijk van lidwoord en substantief, verbogen worden.

Het grote huis
Een grote woning
Mooie huizen

Het bijvoeglijk naamwoord kent trappen van vergelijking:

Het grotere huis (vergotende trap, comparatief)
Het grootste huis (overtreffende trap, superlatief)

Zonder extra uitgang spreken we van stellende trap (positief):

Een groot huis

Het bijvoeglijk naamwoord treffen we ook buiten de substantiefgroep aan, soms in bijwoordfunctie:

Jan lacht *luid*.
Hanna zingt *mooi*.

In zulke gevallen gedraagt de overtreffende trap zich anders dan in de vorige:

Jan lacht *het luidst(e)*.
Hanna zingt *het mooist(e)*.

Bij tegenstellingen als 'groot' – 'klein', 'dik' – 'dun', kan slechts een van beide een objectief-neutrale strekking hebben: 'Hoe groot is dat huis?' is een neutrale vraag over de grootte van het huis. 'Hoe klein is dat huis?' is geen neutrale vraag. 'Kleinte' is niet neutraal. Niet gangbaar ook.

Buiten de substantiefgroep, dus in de functie van bijwoord, lenen sommige bijvoeglijke naamwoorden zich tot de combinatie met '-jes'.

zachtjes
voorzichtigjes

Verbuiging en trappen van vergelijking zijn dan niet van toepassing.

4 Het telwoord (numerale)

Om het telwoord te leren kennen moet je kunnen tellen. Eén twee drie vier vijf zes zeven acht negen tien. Volautomatisch aan te vullen: elf twaalf dertien veertien, enzovoorts, enzovoorts. De telwoorden dus. Preciezer: de *bepaalde hoofdtelwoorden*. De namen van de hele getallen. Ze vormen een oneindige reeks. De taalkundige regelmatigheden in die reeks vallen geheel samen met regelmatigheden van het tientallig stelsel. Bij voorbeeld, getsalnamen tussen de twintig en honderd zijn opgebouwd volgens het patroon 'eenheid' (in rekenkundige zin), het woord 'en', 'tiental' (in rekenkundige zin). Dus:

vijfentwintig
drieëndertig

Tussen 'tien' en 'honderd' zijn alle Nederlandse telwoorden afleidingen of combinaties van de getsalnamen van 'één' tot en met 'tien':

DE WOORDEN

negenenvijftig
zeventien

De vervolgens nieuwe telwoorden zijn:

honderd
duizend
miljoen
miljard

Allemaal veelvoud van tien. Zo oneindig als het totale aantal bepaalde hoofdtelwoorden is, zo eindig is het aantal *ongelede* bepaalde hoofdtelwoorden. Dat zijn er minder dan twintig. (Zeer gespecialiseerde kringen hanteren vormen als 'triljoen'. Daar verschijnen ook getallen waarvan de – overigens gelede – namen aangeduid worden met behulp van 'log', 'kwadraat', 'wortel' en dergelijke. Maar dat voert voor ons te ver.)

De naam van een heel getal, al is het nog zo groot, is een telwoord, en wel, zoals gezegd, een bepaald hoofdtelwoord. Geplaatst vóór een substantief vervult het zijn kenmerkende grammatische functie, namelijk: het noemen van het aantal exemplaren van de substantiesoort:

één boom, vogel...
zes bomen, vogels...
negenhonderdduizend bomen, vogels...

In tegenstelling tot de andere hoofdtelwoorden kunnen de telwoorden 'honderd', 'duizend', 'miljoen' en 'miljard' als ze voorafgaan aan een substantief, in het meervoud gezet worden:

honderden mensen
duizenden slachtoffers

Dat is substantiefgedrag. In het meervoud gezet betekent het woord: enig veelvoud, welk dan ook van 'honderd', 'duizend', enzovoorts. Dus iets vaags vergeleken met het exacte enkelvoudgetal. We spreken van:

honderdduizenden

maar van:

honderden miljoenen (miljarden)

‘Miljoen’ en ‘miljard’ neigen dus meer naar het substantief dan ‘duizend’.
Overigens is ‘honderd’ van oudsher ook een substantief:

Het loopt in het honderd.

‘Het honderd’ treffen we alleen in de staande uitdrukking aan. Daarbuiten vinden we:

Het aantal slachtoffers nadert de honderd, de duizend,
de vijftig ...

In deze gevallen hoort ‘de’ bij het niet meer expliciet genoemde meervoud (‘slachtoffers’). Maar:

Het aantal nadert *het* miljoen.

en:

Het aantal nadert *de* miljoen.

Alle bepaalde hoofdtelwoorden kunnen, met verschillende strekking, als substantief fungeren. Bij voorbeeld als naam van een cijfer. Daarvan zijn er tien: 0, 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9.

Er staat een zeven op de deur.
Hij had twee negens op zijn rapport.

Een cijfer is een schriftelijk ongeleed rekenkundig teken. Er zijn tien cijfers én tien ongelede telwoorden die daar net niet mee corresponderen: ‘Tien’ telt, in cijfers weergegeven, twee cijfers. Die incongruentie wordt veroorzaakt door de nul (0). 0 (nul) is wel een cijfer (geschreven teken bij het aanduiden van getallen), maar in tegenstelling tot de negen andere cijfers duidt het niet een heel getal aan. ‘Nul’ drukt, geplaatst vóór een substantief, niet een aantal uit, maar de afwezigheid van welk heel getal of aantal dan ook. Bij de aanduiding van reële hele getallen wordt het cijfer 0 pas noodzakelijk boven de negen. En altijd is het dan gecombineerd met één of meer van de negen cijfers die wél een reëel en heel getal uitdrukken. Die cijfers kunnen on-

DE WOORDEN

beperkt herhaald worden. 'Nul' is geen bepaald hoofdtelwoord omdat het geen heel getal uitdrukt. Het is de vraag of nul wel een getal is.

Alle bepaalde hoofdtelwoorden kunnen als een substantief fungeren, en wel als naam van het betreffende getal. Dat is een variant van de zelfnoemfunctie en dus niet kenmerkend voor de woordsoort 'bepaald hoofdtelwoord'.

Als aanduiding van een jaartal vervult een bepaald hoofdtelwoord een anders georiënteerde substantieffunctie, die wél tot het telwoord beperkt is. Het jaartal wordt meestal in cijfers en niet in letters weergegeven:

In 1492 werd Amerika ontdekt.

Hier verwijst het gelede bepaalde hoofdtelwoord 'veertien(honderd)tweeennegentig' niet naar het getal als zodanig, maar naar een tijdsafbakening. Het is een soort afkorting van een substantiefgroep:

het jaar veertientweeënnegentig

Of, uitgebreider en preciezer:

Het veertienhonderdtweeënnegentigste jaar na Christus' geboorte.

Met deze uitbreiding, 'veertienhonderdtweeënnegentigste', zijn we terechtgekomen bij het *bepaald rangtelwoord*, dat nauwkeurig correspondeert met het bepaald hoofdtelwoord. Het is daar een verbogen vorm van. Het is niet de naam van een getal, maar van een welbepaalde plaats in de getallenreeks:

het vierde jaar
het veertienhonderdtweeënnegentigste jaar
de elfde keizer
de tiende vaas
de duizendste bezoeker

De buigingsuitgang is '-de' of '-ste', al naar gelang de naam van het betreffende getal.

De bepaalde hoofd- en rangtelwoorden die de hele getallen betreffen, vertonen een grote regelmaat in hun woordvorming. Er zijn enkele onregelmatigheden, zoals:

vier – veertien – veertig
 één – eerste – elf
 twee – twaalf – twintig
 acht – tachtig
 drie – dertien – dertig – derde

Naar analogie van ‘tien’ – ‘tiende’, ‘zeven’ – ‘zevende’ en ‘negen – ‘negende’ zou je ‘miljoen’ – ‘miljoende’ verwachten. Maar het is ‘miljoenste’, waarschijnlijk omdat het om zo’n groot rond getal gaat, naar analogie van ‘honderdste’ en ‘duizendste’.

Naast de klasse van de bepaalde hoofdtelwoorden is er die van de *onbepaalde hoofdtelwoorden*. Die is maar klein. Ik noem de belangrijkste:

veel (vele) mensen, fouten...
 weinig(e) landen, paden...
 enig(e) lawaai, buien...
 enkele inwoners, kunstenaars...

Ze geven aan dat het om een onbepaald aantal gaat: een relatief groot aantal (‘veel’) of een klein (‘weinig’), of iets onbestemds daartussenin.

De onbepaalde hoofdtelwoorden kunnen, net als de bepaalde, vóór een substantief geplaatst worden. Ze geven dan onbepaalde informatie over de relatieve hoeveelheid exemplaren van de substantiefsoort. ‘Alle’, ‘sommige’ en ‘beide’ worden ook tot de onbepaalde hoofdtelwoorden gerekend, maar ook wel tot de voornaamwoorden (zie aldaar). Dat geldt zelfs voor ‘enige’ en ‘enkele’. De ‘zuiverste’ onbepaalde hoofdtelwoorden zijn ‘veel’ en ‘weinig’. De daarbij behorende substantieven zijn óf meervoud, óf een enkelvoud van een ‘vage-contouren’-substantief:

veel soldaten
 weinig wolken
 veel bloed
 weinig hulp

‘Veel’ en ‘weinig’ kunnen verbogen worden, soms is dat verplicht, bij voorbeeld na een lidwoord:

de vele problemen
 het weinige plezier

DE WOORDEN

Ook kennen ze de trappen van vergelijking:

veel – meer – meest
weinig – minder – minst

Daardoor lijken de onbepaalde hoofdtelwoorden een beetje op bijvoeglijke naamwoorden. Maar in de woordvolgorde van de substantiefgroep hebben ze een ándere plaats dan de bijvoeglijke naamwoorden:

veel haastige ongelukkige mensen
veel ongelukkige haastige mensen

Maar:

*haastige ongelukkige veel mensen
*haastige veel ongelukkige mensen
*ongelukkige haastige veel mensen
*ongelukkige veel haastige mensen

De telwoorden gaan vooraf aan de bijvoeglijke naamwoorden.

‘Veel’ en ‘weinig’ kunnen bovendien buiten de substantiefgroep optreden:

Hij lacht veel.
Hij huilt weinig.

Ook is mogelijk:

Hij aarzelde een weinig.

En:

Zij bloosde een weinige.
Zij nam een weinige suiker.

In deze constructies gaat ‘veel’ niet mee:

*Hij aarzelde een veel.
*Zij bloosde een veeltje.

Ten slotte is er nog een vragend onbepaald hoofdtelwoord: 'hoeveel', met als corresponderend rangtelwoord 'hoeveelste'. Het bevestigende pendant is 'zoveel' respectievelijk 'zoveelste'. Maar 'zoveelste' betekent gewoonlijk dat er relatief flink veel van de betreffende exemplaren aan dat 'zoveelste' voorafgingen:

Daar heb je de zoveelste ontevreden reiziger!
Dat is nu de zoveelste keer!

Hoe gemakkelijk we er ook mee omgaan, zulke nuances onttrekken zich aan elke beschreven regelmaat.

Een echt antwoord op de vraag 'de hoeveelste?' is een bepaald rangtelwoord: 'de vierde'; 'de achtendertigste'.

Een eigenaardige tussencategorie tussen hoofd- en rangtelwoorden vormen de namen van de zogenaamde breukgetallen, zoals:

vijf zevende (5/7)
drie vier elfde (34/11)

Een breuk betreft gelijke delen van één geheel. Vijf zevende van een taart is het beste voor te stellen als vijf gelijke punten van een taart die in zeven gelijke punten is verdeeld. Maar doordat de gedachte aan dingen (taartpunten) is verdwenen en de gedachte aan getallen domineert, noemen we 'zevende' niet een rangtelwoord. De naam van het aangeduide breukgetal, al of niet voorafgegaan door die van een heel getal, heet wel een telwoord, maar wordt niet gespecificeerd als hoofd- of als rangtelwoord. Als er op de naam van een breukgetal een substantief volgt staat dat in het enkelvoud:

zeven drie tiende taart, liter, kilometer

ook al is er sprake van meer dan één taart, liter, kilometer. Na 'zeven' is er als het ware een meervoud weggelaten: 'zeven (taarten) en drie tiende taart'. Of een enkelvoud: 'zeven (kilometer, liter)'.

Substantieven die zelf een hoeveelheid uitdrukken zijn de aangewezen substantieven voor combinatie met een breukgetaltelwoord. Ze staan dan in het enkelvoud, net als 'taart':

zeven (en) drie tiende kilometer, liter...

DE WOORDEN

drie en een kwart jaar
zes (en) negen tiende kilogram

Maar in tegenstelling tot woorden als 'taart' kunnen de hoeveelheidswwoorden óók in het enkelvoud staan na een getal groter dan 'één':

zeventig kilometer
negen kilogram

De afzonderlijke kilometers en kilogrammen doen er blijkbaar niet toe; er is een nieuw kilometer- (of kilogram-)geheel ontstaan.

Ook de naam van een tiendelige breuk is een telwoord. Daar staat soms het woord 'komma' in:

zeven komma acht procent (7,8%)

Op de naam van een tiendelige breuk volgt gewoonlijk een enkelvoudig hoeveelheidssubstantief: 'procent', 'miljard', 'jaar', 'ton', enzovoorts. Een allereenzaamste uitzondering onder de telwoorden vormt 'één'.

Zij had maar *één* broer.
Die *éne* broer is nu dood.
Hij was haar *enige* vriend.
De *ene* bisschop is de andere niet.

Ik ga niet proberen de verborgen betekenisverschakeringen van 'één' en zijn afleidingen te onthullen, laat staan te verklaren. Wel nodig ik u uit er zelf aandacht aan te schenken. Dan zult u zien dat de aanvankelijke eenvoud van het telwoord, een buitengewoon herkenbare woordsoort, als vanzelf leidt tot haast ondoorgrondelijke telwoordverschijnselen, die we zonder aarzelen dagelijks in praktijk brengen. Dat geldt voor de gehele grammatica. Eenvoud en extreme verwikkeling gaan hand in hand.

Samengevat

De bepaalde hoofdtelwoorden vormen een klasse bestaande uit de namen van de hele getallen en zijn dus oneindig in aantal: één twee drie, enzovoorts. Het aantal ongelede bepaalde hoofdtelwoorden is daarentegen zeer beperkt. Eén, twee, tien, elf, enzovoorts.

Ieder bepaald hoofdtelwoord kan verbogen worden tot een bepaald rangtelwoord:

één – eerste
 twee – tweede
 achthonderd – achthonderdste

Telwoorden vervullen hun kenmerkende functie in een substantiefgroep, vóór het substantief. Een bepaald hoofdtelwoord noemt dan het aantal van de exemplaren behorend tot de door het substantief uitgedrukte soort. Het bepaald rangtelwoord geeft van één zo'n exemplaar de plaats in de getallenreeks aan. De 'rang':

vierentwintig konijnen
 het vierentwintigste konijn
 het twaalfde konijn

Er zijn ook onbepaalde hoofdtelwoorden. De voornaamste zijn 'veel' ('meer', 'meest') en 'weinig' ('minder', 'minst'). Deze twee kunnen binnen, maar ook buiten een substantiefgroep optreden:

veel konijnen
 weinig water

En:

Hij lacht veel.
 Zij huilt weinig.

Zij bevatten de aanduiding 'onbepaalde hoeveelheid' en geven van die hoeveelheid de relatieve grootte aan met betrekking tot de exemplaren die behoren tot de door het substantief uitgedrukte soort, of van de frequentie van het soort gebeuren dat wordt uitgedrukt door het werkwoord.

'Hoeveelste' en 'zoveelste' zijn de enige onbepaalde rangtelwoorden.

'Enige', 'beide', 'enkele', 'sommige' en 'alle' worden tot de onbepaalde hoofdtelwoorden gerekend, maar ook wel tot de onbepaalde voornaamwoorden. De grammatische functie maakt daarbij geen verschil; de keuze is willekeurig.

DE WOORDEN

'Veel' en 'weinig' kennen trappen van vergelijking:

veel – meer – meest
weinig – minder – minst

Ook in deze verbuigingen blijven ze (onbepaald hoofd-)telwoord.

Telwoorden in een substantiefgroep gaan daarin altijd vooraf aan de bijvoeglijke naamwoorden (indien aanwezig) én, zoals gezegd, aan het substantief. Die plaats is het enige vormkenmerk dat alle telwoorden gemeen hebben, zowel bepaalde als onbepaalde hoofd- en rangtelwoorden.

De telwoorden vormen op grond van de oneindigheid van het aantal natuurlijke getallen een open klasse. Maar de subklasse van de onbepaalde hoofdtelwoorden is gesloten. Evenals die van de ongelede bepaalde hoofdtelwoorden.

5 Het voornaamwoord (pronomen)

Zo ordelijk als het telwoord is, zo grillig lijkt het voornaamwoord. Er is één troost: er zijn oneindig veel telwoorden, de meeste van een duizelingwekkende lengte, en er is maar een beperkt aantal voornaamwoorden, allemaal gering van omvang. Ze kunnen gemakkelijk worden opgesomd. Hier volgen ze, in de gebruikelijke onderverdeling.

Persoonlijk voornaamwoord (pronomen personale):

ik, mij, me
jij, je, jou, gij, ge
hij, hem, zij, ze, haar, het, 't (-ie)
wij, we, ons
gij, ge, jullie, u
zij, ze, hen, hun

Bezittelijk voornaamwoord (pronomen possessivum):

mijn, m'n
jouw, je
zijn, z'n, haar, d'r
ons (onze)
uw, jullie
hun

Aanwijzend voornaamwoord (pronomem demonstrativum):

deze, die (gene)
dit, dat (gene)

Vragend voornaamwoord (pronomem interrogativum):

wie
wat
welk(e)

Onbepaald voornaamwoord (pronomem indefinitum):

iemand, niemand
iets, niets (niks), wat, geen
men
het, 't

Wederkerend voornaamwoord (pronomem reflexivum):

zich
mij, me, je, ons, u

Wederkerig voornaamwoord (pronomem reciprocum):

elkaar, elkander

Betrekkelijk voornaamwoord (pronomem relativum):

die, dat
wie, wat
welk(e), dewelke, hetwelk
hetgeen

Ten slotte is er nog een rijtje diversen, zoals altijd de rubriek van de ver-
legenhedsgevallen:

sommige
enig(e)
enkel(e(n))

DE WOORDEN

beide(n)
alle(n)
ander(e(n))
zelf, zelve
zichzelf
dezelfde(n)
hetzelfde
eenzelfde
eigen
allebei
allemaal
dergelijk(e(n))
ieder(e)
elk(e)
iedereen
elkeen
(de)zulk(e(n))
zo'n
geen
wat ('Hij stelde wat vragen.')

De klasse van de voornaamwoorden telt, inclusief de 'diversen' nog geen honderd leden. Hoewel de kenmerkende grammatische functie zich vooralsnog moeilijk laat beschrijven en er de nodige grensgevallen zijn, is de klasse duidelijk gesloten. Er heerst een grote diversiteit, ook in de acht relatief rustige, eenvoudige klassen.

Sommige voornaamwoorden zijn verbuigbaar: 'welk'- 'welke', 'ons'- 'onze' en dergelijke. In de opsomming komen enkele vormen twee maal voor: 'ons', 'u', 'haar' onder andere. Die worden dus als homoniemen gezien.

De opmerkelijkste eigenaardigheden van het voornaamwoord zullen hierna de revue passeren. Te beginnen met het *persoonlijk voornaamwoord*. Het oerrijtje van onze persoonlijke voornaamwoorden is:

ik
jij
hij
wij
gij
zij

Je leert het zó van buiten. Het rijmt. Het is kort. Maar ouderwets is het ook: het bevat wél het plechtige 'gij' (alleen in het meervoud) en niet het gewone 'jullie'. Het is seksistisch: het bevat wél het mannelijke 'hij' en niet het vrouwelijke 'zij'. Het is nog anderszins incompleet: de beleefdheidsvorm 'u' ontbreekt, evenals het persoonlijk voornaamwoord 'het'. Maar het rijtje heeft een grote verdienste: het demonstreert ondubbelzinnig het principe van de *grammaticale persoon*, waarop het persoonlijk voornaamwoord is gebaseerd. Een volslagen helder principe:

eerste persoon – 'ik'
 tweede persoon – 'jij'
 derde persoon – 'hij'

De eerste persoon is: door wie gesproken wordt. De tweede persoon is: tot wie gesproken wordt. De derde persoon is: over wie gesproken wordt.

De grammaticale persoon is gedetermineerd door z'n relatie met de tekst. De werkelijkheid is ietsje ingewikkelder dan het schema aangeeft. Immers, wie 'hij' zegt spreekt inderdaad over iemand. Maar wie 'ik' zegt óók, namelijk over zichzelf. Wie 'jij' zegt spreekt eveneens over iemand, namelijk over de toegesprokene. Maar een 'ik' wordt bovendien gepresenteerd als de sprekende, de 'jij' als de toegesprokene en de 'hij' uitsluitend als de besprokene. Na deze uitleg moge de afkorting volstaan:

door wie: eerste persoon, 'ik'
 tot wie: tweede persoon, 'jij'
 over wie: derde persoon, 'hij'

'Ik', 'jij' en 'hij' zijn enkelvoud. 'Wij', 'gij' en 'zij' zijn het corresponderende meervoud. 'Wij' betreft in de praktijk meestal één persoon die over en namens zichzelf en anderen spreekt.

Spreken is voorbehouden aan personen. Toegesproken worden ook. Als we een dier, boom of voorwerp met 'jij' toespreken doen we alsof dat personen zijn. Ze worden gepersonifieerd. Hetzelfde geldt voor de sprekende dieren en voorwerpen in de sprookjes. Maar 'be'sproken'-worden kan alles en iedereen. De 'derde' persoon hoeft dus niet over een persoon in strikte zin te gaan, zelfs niet over een alsof-persoon. Wie over zichzelf spreekt in de derde persoon doet alsof er twee personen zijn: de spreker en de besprokene:

DE WOORDEN

‘Deze jongen wil nog iets vragen,’ zei Kees, naar zichzelf wijzend.

Wie de toegesprokene benadert met een derde persoon vergroot de afstand:

Wil Dokter een kopje thee?

Aan het oerrijtje kan men gemakkelijk de gebruikelijke andere ‘personen’ toevoegen, inclusief de gangbare verkorte en andere parallelle vormen:

ik, 'k
jij, je, u, gij, ge
hij, -ie, zij, ze, het, 't
wij, we
gij, ge, jullie, u
zij, ze

Deze vormen heten de *subjectsvorm* van het persoonlijk voornaamwoord. Zij laten zich allereerst combineren met een werkwoord. De werkwoorden kwamen al even ter sprake op p. 16, als de woorden die een gebeuren of een handeling uitdrukken. Pas het volgende hoofdstuk is geheel aan het werkwoord gewijd. Maar het persoonlijk voornaamwoord onderhoudt een zeer nauwe band met het werkwoord, dat daarom ook nu aan de orde komt.

De combineerbaarheid van de persoonlijke voornaamwoorden met een werkwoordsvorm spreekt uit het volgende:

ik lach – huil – lees – wacht – schrik – stop
jij lacht – huilt – leest – wacht – schrikt – stopt
hij (zij, het) lacht – huilt – leest – wacht – schrikt – stopt
wij lachen – huilen – lezen – wachten – schrikken – stoppen
jullie lachen – huilen – lezen – wachten – schrikken – stoppen
zij lachen – huilen – lezen – wachten – schrikken – stoppen

Omdat het Nederlands onze moedertaal is, kunnen we als het moet nog tientallen van die werkwoorden in hun juiste vorm, de juiste *vervoeging*, achter de voornaamwoorden plaatsen. Zoals we zien wordt de vorm van het werkwoord gedomineerd door de ‘persoon’ en het ‘getal’ (enkel- of meervoud) van het persoonlijk voornaamwoord. Kenmerk van het persoonlijk voornaamwoord is dat het naar een ‘ding’ verwijst met dezelfde afgeronde strekking als een substantief(groep). Bij een substantief(groep) hoort de werkwoordsvorm

van de derde persoon, hetzij enkel- hetzij meervoud. Een substantief(groep) 'staat' dan ook 'in' de derde persoon.

De genoemde persoonlijke voornaamwoorden hebben een parallelvorm die niet de werkwoordsvervoeging domineert, de *objectsvorm*:

ik: mij, me
 jij: jou, je
 hij: hem, zich; zij: haar, zich; het: het, zich
 wij: ons
 gij, jullie, u: u, zich, jullie, je
 zij: hen, hun, zich

Bezien we de volgende tweetallen:

Ik hoor Jan. – Jan hoort *mij*.
Jij zoekt Piet. – Piet zoekt *jou*.
Hij slaat Ansje. – Ansje slaat *hem*.
Wij bewonderen Gerrit. – Gerrit bewondert *ons*.
Jullie plagen Miep. – Miep plaagt *jullie*.
Zij verafschuwen Eva. – Eva verafschuwt *hen*.

Als we in ieder tweetal het geursiveerde persoonlijk voornaamwoord steeds op één en dezelfde mens (of dezelfde mensen) betrekken, is er alleen verschil in de positie van die mens(en) ten opzichte van het 'gebeuren' dat door het werkwoord is uitgedrukt. In: 'Ik hoor Jan.' is de 'ik' degene die hoort. In: 'Jan hoort mij.' is die persoon degene die gehoord wordt. In de andere voorbeelden is dat positieverschil ten opzichte van het gebeuren precies hetzelfde.

Het persoonlijk voornaamwoord geeft niet alleen de grammaticale persoon te kennen, maar ook iets van de positie waarin de persoon of het ding waarnaar wordt verwezen, zich ten opzichte van het 'gebeuren' bevindt. Vaak is die positie uitgedrukt door het persoonlijk voornaamwoord zelf: 'ons' tegenover 'wij', 'hem' tegenover 'hij', enzovoorts, maar: 'jullie' tegenover 'jullie' en 'u' tegenover 'u' ('De kinderen roepen u.' tegenover 'U roept de kinderen').

Het bezittelijk voornaamwoord is naaste familie van het persoonlijk voornaamwoord: het wordt eveneens beheerst door de grammaticale persoon; en door het grammaticaal getal. Het kan bovendien net als het lidwoord een hechte combinatie aangaan met een substantief:

DE WOORDEN

eerste persoon enkelvoud: *mijn* huis
tweede persoon enkelvoud: *jouw/uw* vader
derde persoon enkelvoud: *zijn/haar* beroep
eerste persoon meervoud: *ons* land
tweede persoon meervoud: *uw/jullie* keuze
derde persoon meervoud: *hun* schip

Het bezittelijk voornaamwoord drukt een welbepaalde relatie uit tussen het ding dat genoemd wordt door het substantief, en een persoon (of ander 'ding') door wie, tot wie of over wie (waarover) gesproken wordt. Dat is lang niet altijd een zuivere bezitsrelatie. 'Jouw' vader is niet jouw bezit en 'mijn' beroep is ook niet mijn bezit. Maar omgekeerd is, ter aanduiding van iets dat je wél echt bezit, het bezittelijk voornaamwoord de aangewezen woordsoort:

zijn linkerarm
onze pas afbetaalde videorecorder

'Onze groentewinkel' kan best ons bezit zijn, maar mogelijk is het de winkel van iemand anders, waar we geregeld 'onze' groente kopen. Al met al gaat het om een bezitachtige relatie, die in de praktijk zelden onduidelijk is.

Het bezittelijk voornaamwoord vormt met een substantief en eventueel een telwoord en één of meer bijvoeglijke naamwoorden een substantiefgroep; het staat steeds vooran:

mijn drie prachtige marmeren uilen
uw zeventuizend begerige volgelingen

Hierin komt het bezittelijk voornaamwoord overeen met het lidwoord. Maar het kan ook iets dat het lidwoord niet kan: in verbogen vorm zelfstandig functioneren, voorafgegaan door een lidwoord van bepaaldheid:

het/de *mijne(n)*
het/de *jouwe(n)*
het/de *zijne(n), hare(n)*
het/de *onze(n)*
het/de *uwe(n)*
het/de *hunne(n)*

Maar niet: **de julliën*. Het bezittelijk voornaamwoord 'jullie' vormt op deze regel een uitzondering.

Achter 'de mijne' of 'het mijne', enzovoorts kun je tussen haakjes een substantief denken dat al genoemd is: 'de mijne', namelijk mijn piano, in tegenstelling tot *zijn* piano, enzovoorts. Maar dat hoeft niet. 'Het mijne' ('jouwe', enzovoorts) kan ook betekenen: 'alles wat in het algemeen van mij (van jou, enzovoorts) is'. Bij voorbeeld: 'Ieder het zijne!' 'De mijne', enzovoorts is in de literaire traditie iets als onze geliefde voor eeuwig. 'De *uwen*', 'de *mijnen*' enzovoorts zijn familieleden. De 'dierbaren' zoals Carmiggelt zei.

Het aanwijzend voornaamwoord kan – alweer: *nét* als het lidwoord – een substantiefgroep openen. 'Deze' en 'die' horen bij 'de'-woorden, bij alle meervouden, en 'dit' en 'dat' bij 'het'-woorden:

deze bloem(en), *die* bloem(en)
deze tafel(s), *die* tafel(s)
dit/dat gebouw, *deze/die* gebouwen

Maar in tegenstelling tot het lidwoord kan het aanwijzend voornaamwoord ook zelfstandig optreden (*zelfstandig naamwoord*):

Ik wil *deze*.
Die bevat mij niet.
Dit gaat te ver.
Dat lukt nooit.

In deze laatste gevallen is *wél* verondersteld dat we al weten waar het aanwijzend voornaamwoord naar wijst en hoe het genoemd wordt. In 'Ik wil *deze*.' kan 'deze' niet naar een kopje wijzen, want 'kopje' is een 'het'-woord, en daarom moet 'dit' gebruikt worden.

Het verschil tussen 'deze' en 'die' en tussen 'dit' en 'dat' is een verschil in afstand tot de spreker. 'Dit' is dichterbij dan 'dat', en het is ook iets nadrukkelijker. 'Deze' is dichterbij en iets nadrukkelijker dan 'die'. Dat kan ook in figuurlijke zin gelden. 'Deze gedachte' is bij voorbeeld korter geleden geopperd dan 'die gedachte', en 'dit voorstel' ligt verser in het geheugen dan 'dat voorstel' van zes jaar geleden. Het afstandsverschil is parallel aan dat tussen 'hier' en 'daar'.

De *vragende* voornaamwoorden zijn: 'wie', 'wat' en 'welk(e)'. 'Wie' en 'wat' ko-

DE WOORDEN

men uitsluitend zelfstandig voor, en 'welke' voornamelijk bijvoeglijk, horend bij een substantief. Als er geen substantief op volgt is er toch stilzwijgend één ingecalculiseerd, waarnaar de verbuiging van 'welk' zich richt:

Wie klopt daar?
Wat ligt daar?
Welke dag is het?
Welk nummer is het?
Welk(e) bedoel je (welk huis, welke deur)?

'Wie' vraagt naar een mens of naar mensen:

Wie komt er vanavond?
Wie komen er vanavond?

'Wat' vraagt naar een ander 'ding' dan een persoon. 'Welk(e)' kan op zowel mensen als andere dingen betrokken zijn. 'Wat' is zelden op een meervoud betrokken, maar het kan wel:

Wat zijn dat?

Maar:

*Wat rijden daar?
Wat rijdt daar?

De vragende voornaamwoorden kunnen bij gelijk blijvende vorm verschillende posities ten opzichte van het werkwoordgebeuren betreffen:

Wie gaven jullie de prijs?
Met *wie* is hij getrouwd?
Wat zegt zij?
In *welk* land woont hij?

In deze zinnen zijn 'wie' en 'wat' zelfstandige voornaamwoorden. 'Welk' is een bijvoeglijk voornaamwoord. Alle voorbeelden zijn rechtstreekse vragen.

Een vragend voornaamwoord kan ook een indirecte vraag inleiden of zelfs een zeer impliciete, haast verborgen vraag:

Hij vroeg *wie* daar klopte. (Hij vroeg: 'Wie klopt daar?')

Hij onthulde *wie* daar klopte. (Hij gaf daarmee antwoord op de onuitgesproken vraag: 'Wie klopt daar?')

Zij vertelde *wat* er gebeurd was.

Zij vertelde *welke* fouten ik maakte. (Zij gaf antwoord op de onuitgesproken vragen: 'Wat is er gebeurd?' en 'Welke fouten maak ik?')

Ook hier is alleen in het laatste voorbeeld het voornaamwoord bijvoeglijk.

De indirecte vragen maken hier deel uit van een bevestigend geheel. Het zijn gecompliceerde constructies vergeleken met directe vragen. De grammatische functie van 'wat', 'wie' en 'welk' is dus ook gecompliceerder dan in directe vragen. Toch spreekt de traditie hier van een vragend voornaamwoord.

Nóg impliciet en verborgener dan in de laatste rij voorbeelden is er een vraag aanwezig in de volgende voorbeelden:

Wie wegrent schiet hij neer.

Zij drinkt *wat* ze lekker vindt.

Hij verkoopt *welke* hij niet mooi vindt.

Als verborgen vragen zijn hier te beschouwen: 'Wie schiet hij neer?', 'Wat drinkt zij?' en 'Welke verkoopt hij?' De antwoorden luiden, gek genoeg: 'Wie wegrent.', 'Wat ze lekker vindt.' en 'Welke hij niet mooi vindt.'

In het laatste rijtje voorbeelden heten, volgens de traditie, de voornaamwoorden: *betrekkelijk voornaamwoord met ingesloten antecedent*. Ze kunnen worden vervangen door 'hij die' (of 'een man die' of 'ieder die'), door 'alles wat' (of 'alle dranken die'), en door 'de schilderijen die':

Ieder die wegrent schiet hij neer.

Zij drinkt *alle dranken die* ze lekker vindt.

Hij verkoopt *de schilderijen die* hij niet mooi vindt.

In deze vervangende uitleggende zinnen heten 'ieder', 'alle dranken' en 'de schilderijen' het antecedent. Het antecedent is hier niet verborgen, niet 'ingesloten', maar expliciet aanwezig. Het erop volgende 'die' is een gewoon betrekkelijk voornaamwoord.

Van deze laatste eenvoudiger versie van het betrekkelijk voornaamwoord geef ik nog wat voorbeelden:

DE WOORDEN

De vrouw *die* bij u aanbelde woont naast ons.
Het huis *dat* zij kochten is bouwvallig.
De brieven *welke* oom Daan had geschreven schokten ons.

Het betrekkelijk voornaamwoord richt zich in grammaticaal geslacht naar het antecedent: 'die' na een 'de'- en 'het' na een 'het'-antecedent.

In speciale gevallen kunnen 'wie' en 'wat', evenals het plechtige 'hetwelk' en 'hetgeen', betrekkelijk voornaamwoord na een antecedent zijn. We cursiveren antecedent en betrekkelijk voornaamwoord:

De man met wie niemand zich bemoeide vertrok teleurgesteld.
We moesten een aalmoes aanvaarden, wat (hetgeen, hetwelk) we ver-
afschuwden.
Alles wat zij probeerden mislukte.

Mooie voorbeelden van het onbepaald voornaamwoord zijn 'iemand' en 'iets':

Er heeft *iemand* opgebeld.
Er ligt *iets* op de mat.

Het gaat om een onbepaalde niet-geïdentificeerde persoon en een dito voorwerp.

Men kan niet argwanend genoeg zijn.
Het regent.
Het is hier stil.

De onbepaalde voornaamwoorden hebben het element van onduidelijke identificatie gemeen. Zij overlappen daarmee de 'diversen'. Te zamen met de 'diversen' bezitten ze nóg een gemeenschappelijk kenmerk. Op 'eigen' en 'zelf' na kunnen ze zelfstandig naar een ding verwijzen, net als een substantief-(groep), maar zonder een soortelijke status uit te drukken:

Allen lachten.
De mensen lachten.

Men liep gewoon door.
Mijn zwager liep gewoon door.

'Zelf' is een vreemde uitzondering. Het treedt niet zelfstandig op. Het kan terugslaan op zowel een eerste, een tweede als een derde persoon, zowel in het enkelvoud als in het meervoud:

Ik doe dat *zelf*.
Jij doet dat *zelf*.
Hij doet dat *zelf*.
Wij/jullie/zij doen dat *zelf*.

De betekenis bestaat in een extra accentueren van het genoemde ding:

Het huis *zelf* is mooi, maar de buurt is vervelend.
Ik heb niets aan een foto, ik wil de sollicitant *zelf* ontmoeten.

Op analoge wijze versterkt 'eigen' na een bezittelijk voornaamwoord de nadruk op de onverwisselbaarheid van de 'bezitter', in welke 'persoon' of in welk 'getal' dan ook:

Mijn/jouw/zijn/ons/jullie/hun *eigen* huis.

De klasse van de onbepaalde voornaamwoorden is de minst consistente van de voornaamwoordklassen. Een zwakke consistentie typeert ook de klasse der voornaamwoorden als geheel. De persoonlijke voornaamwoorden daarentegen zijn zeer homogeen, evenals de bezittelijke en de aanwijzende.

Van de wederkerende voornaamwoorden heeft er één een unieke vorm: 'zich'. Het is derde persoon enkelvoud en meervoud, mannelijk en vrouwelijk:

Hij/zij wast *zich*.
Zij wassen *zich*.

Ook is gebruikelijk:

U wast *zich*.

Daarnaast echter:

U wast *u*.

DE WOORDEN

Het wederkerende aspect heeft betrekking op de door substantief(groep) of persoonlijk voornaamwoord aangeduide derde (of tweede) persoon. 'Hij', (respectievelijk 'zij', 'u') en 'zich' zijn één en dezelfde. Ook 'zij' (meervoud) en 'zich' betreffen identieke groepen personen. In de eerste en tweede persoon heeft het wederkerend voornaamwoord dezelfde vorm als niet-wederkerende voornaamwoorden in gelijke positie:

Ik was *me*.
Jij wast *je*.
Wij wassen *ons*.
Jullie wassen *je*.

Het Nederlands kent één wederkerig voornaamwoord (met een stijlvariant): 'elkaar' ('elkander'). Het verwijst over en weer naar elk van de twee of meer bijeengeplaatste dingen die zijn aangeduid door een meervoudige eerste, tweede of derde persoon:

Wij/jullie/zij/de burens helpen *elkaar*.
Die kisten lijken op *elkaar*.

Samengevat

Om van een 'ordeloze vergaarbak' te spreken zou te ver gaan, maar de voornaamwoorden vormen een enigszins heterogene klasse. Wat hen bindt is hun vermogen dingen direct aan te duiden (zelfstandig), dan wel indirect te determineren (bijvoeglijk) in de eerste, tweede of derde persoon, zonder er een soortelijke status aan toe te kennen zoals het substantief doet. Er zijn acht duidelijke subklassen: persoonlijk, bezittelijk, aanwijzend, vragend, onbepaald, betrekkelijk, wederkerend en wederkerig voornaamwoord. En er is de minder duidelijke 'klasse' van moeilijk plaatsbare 'diversen', die, uitgezonderd 'zelf' en 'eigen', in gedrag enigszins met het onbepaald voornaamwoord overeenkomen. Veel meer dan de noemer 'voornaamwoord' zit er voor deze subklasse niet in. Het meest consistent zijn de persoonlijke, de bezittelijke en de aanwijzende voornaamwoorden.

6 Het werkwoord (verbum)

Het werkwoord is een gebeur-woord. Het drukt iets uit dat zich voltrekt. In tijd. In een *split second*, zoals een explosie ('De bom ontploft.'). of gedurende eeuwen, zoals de ontwikkeling van sterrenstelsels ('Het heelal dijt uit.'). of in

een overzichtelijker tijdsduur tussen deze twee uitersten in ('Anna huilt').

Het werkwoord wordt beheerst door een machtige regelmaat, waar allerlei oppervlakkige uitzonderingen nu eens niets aan afdoen. Er is een overvloed aan systematisch te rangschikken *werkwoordsvormen*. De neutrale vorm, waarin het werkwoord in het woordenboek staat vermeld, is de *infinitief* of *onbepaalde wijs*. Het 'hele werkwoord'. Het eindigt altijd op '-n' en bijna altijd op '-en':

lopen
zijn
staan
zitten
kijken
hebben
slapen
fotograferen

Honderden zijn er. Ieder werkwoord heeft een aantal werkwoordsvormen:

lopen – gelopen – lopend – liep – loopt – liepen – loop

Werkwoorden kunnen vervoegd worden. Van de ene *grammaticale persoon* in de andere:

ik loop – jij loopt – hij loopt

Van het ene *grammaticale getal* in het andere (van het enkelvoud in het meervoud):

ik loop – wij lopen
jij loopt – jullie lopen
hij loopt – zij lopen

Van de ene *grammaticale tijd* in de andere:

zij lopen – zij liepen

(Dit is: van *tegenwoordige* naar *verleden* tijd.)

Verder kunnen ze met elkaar clusters vormen, waardoor een *samengestelde grammaticale tijd* ontstaat:

DE WOORDEN

we hebben gelopen
we gaan lopen
we zouden kunnen gaan lopen

Een bekend gek voorbeeld van zo'n cluster is:

Ik zou hem wel eens hebben willen zien zijn blijven staan kijken.

Een cluster met zeven infinitieven. Zij onderhouden specifieke betrekkingen: met elkaar, met 'zou', met 'ik' en met 'hem'. Het 'zou hebben willen zien' is betrokken op 'ik', het 'zijn blijven staan kijken' op 'hem'. In dit gecompliceerde geheel draait het om twee werkwoorden, 'zien' en 'kijken'. Het geheel is een soort uitbouw van:

Ik zie hem kijken.

Dat is op zijn beurt een vervlechting van twee mededelingen, namelijk:

Ik zie.

en:

Hij kijkt.

Het 'zie' hoort hier bij een *eerste persoon* en 'kijkt' bij een *derde persoon*. Deze vervoegde werkwoordsvorm heet dan ook de *persoonsvorm*.

Slechts van twee werkwoorden zijn de persoonsvormen van eerste en derde persoon enkelvoud (in de tegenwoordige tijd) verschillend:

ik ben – jij bent – hij is
ik heb – jij hebt – hij heeft

Dat zijn *onregelmatige* werkwoorden. 'Zijn' en 'hebben'. Zij hebben een belangrijke functie in de vorming van de werkwoordstijden:

ik kijk – ik *heb* gekeken
ik keek – ik *had* gekeken
ik kom – ik *ben* gekomen
ik kwam – ik *was* gekomen

'Hebben' en 'zijn' vormen te zamen met het *voltooid deelwoord* ('gekeken', 'gekomen') de *voltooid tijd*. De meeste werkwoorden worden vervoegd met 'hebben', enkele met 'zijn'. 'Hebben' en 'zijn' worden in deze functie *hulpwerkwoord van tijd* genoemd. Het *hoofdwerkwoord* is een *voltooid deelwoord*. Het enige andere hulpwerkwoord van tijd is 'zullen':

ik *zal* kijken/komen: onvoltooid tegenwoordig toekomstende tijd (ottt)
 ik *zou* kijken/komen: onvoltooid verleden toekomstende tijd (ovtt)

Het hoofdwerkwoord heeft hier de vorm van de infinitief.

'Zullen' kan, in combinatie met het hulpwerkwoord 'hebben' of 'zijn', een *voltooid toekomstende tijd* vormen:

hij *zal* gekeken hebben/gekomen zijn: voltooid tegenwoordig toekomstende tijd (vttt)
 hij *zou* gekeken hebben/gekomen zijn: voltooid verleden toekomstende tijd (vvt)

Hier staat 'zullen' in de persoonsvorm en 'hebben' en 'zijn' staan in de infinitief. Ook is mogelijk, met subtiel betekenisverschil:

hij *heeft* *zullen* kijken/komen (vttt)
 hij *had* *zullen* kijken/komen (vvt)

Hier staat 'hebben' in de persoonsvorm en 'zullen' in de infinitief, evenals het hoofdwerkwoord. 'Zijn' doet hier als hulpwerkwoord niet meer mee.

De werkwoordstijden en hun benamingen zijn, in schema, als volgt:

<i>onvoltooid tegenwoordige tijd (ott)</i>	<i>voltooid tegenwoordige tijd (vtt)</i>	<i>onvoltooid verleden tijd (ovt)</i>	<i>voltooid verleden tijd (vvt)</i>
hij kijkt	hij heeft gekeken	hij keek	hij had gekeken
<i>onvoltooid tegenwoordig toekomstende tijd (ottt)</i>	<i>voltooid tegenwoordig toekomstende tijd (vttt)</i>	<i>onvoltooid verleden toekomstende tijd (ovtt)</i>	<i>voltooid verleden toekomstende tijd (vvt)</i>
hij zal kijken	hij zal gekeken hebben (hij heeft zullen kijken)	hij zou kijken	hij zou gekeken hebben (hij heeft zullen kijken)

DE WOORDEN

De namen van deze 'tijden', inclusief de naam 'tijd' zelf, zijn niet allemaal even gelukkig. Soms zelfs paradoxaal, zoals 'onvoltooid verleden'. Misleidend zijn de tegengestelde grammaticale termen 'tegenwoordig' en 'verleden' omdat zij meer uitdrukken dan alleen de zuiver lineaire opeenvolging van verleden en heden. Wel duiden we het reële verleden vaak spontaan aan met een verleden tijd:

Zij plukte gisteren boterbloemen.

En het reële heden met een tegenwoordige tijd:

Vandaag voelt hij zich goed.

Elke persoonsvorm is óf 'tegenwoordig' óf 'verleden', ongeacht of de persoonsvorm hulpwerkwoord is of het enige werkwoord:

zing – zong
mag – mocht
is – was
heb – had
zal – zou

De tegenstelling 'onvoltooid'-'voltooid' doet eveneens altijd mee en speciaal in samenhang met het aspect 'voltooid' schieten de termen 'tegenwoordig' en 'verleden' te kort:

Zij plukt boterbloemen. (onvoltooid tegenwoordig)
Zij heeft boterbloemen geplukt. (voltooid tegenwoordig)

In de eerste zin is de plukhandeling nog gaande. In de tweede niet meer. Daarin wordt de plukhandeling gepresenteerd als lineair achter ons liggend. Het plukken is beëindigd. Maar het beëindigd-zijn van het plukken duurt voort, is onvoltooid. De tegenstelling 'onvoltooid'-'voltooid' betreft dus de zuivere tijdslijn. Maar de tegenstelling 'tegenwoordig'-'verleden' geeft iets anders aan. Niet zozeer het al of niet achter ons liggen van een gebeuren, maar ons al of niet erbuiten staan.

Vader snoeit de heg.

Deze zin betreft ons meer in de gebeurtenis dan:

Vader snoeide de heg.

Betreft deze laatste zin een reëel verleden, dan wordt dat niet weergegeven als een lineair aan het heden voorafgaand gebeuren, maar als een gebeuren waar we nu buiten staan. Het snoeien is gaande (onvoltooid) in een voorbije, dus verbeelde werkelijkheid. In de reële werkelijkheid van nu bestaat het niet meer. Maar neem nu:

Vader heeft de heg gesnoeid.

Dit betreft ons in het beëindigd-zijn van de gebeurtenis, in het resultaat van het snoeien. En neem vervolgens:

Vader had de heg gesnoeid.

Hier wordt verteld dat het beëindigd-zijn van het snoeien zich afspeelt in een werkelijkheid waaraan we geen deel hebben.

Al of niet betrokken zijn, al of niet buitenstaander zijn, dat gaat allemaal om iets anders dan alleen een lineair tijdsverloop. De tegenstelling 'tegenwoordig'-'verleden' (*praesens* respectievelijk *praeteritum*) komt in de richting van: 'binnen de sprekerswerkelijkheid'-'buiten de sprekerswerkelijkheid'. Of: 'werkelijk-fictief'. Of: 'deze werkelijkheid'-'die werkelijkheid'.

Vandaar het geijkte sprookjesbegin: 'Er was eens...' En de kinderfantasie: 'Ik was de koning, jij was de lakei.' En onvervulbare voorwaarden: 'Als ik jou was...' En onbereikbaar geworden situaties: 'O was ik maar bij moeder thuis gebleven!' Of zelfs irreële imperatiefachtige constructies: 'Had maar op mij gestemd!' De werkelijke feiten zijn onwrikbaar. Onherroepelijk. De gewenste feiten zijn onmogelijk. Onwerkelijk. In al die gevallen staat de persoonsvorm in de 'verleden' tijd. Een 'tijd' die niet áchter ons ligt, maar buiten ons.

De werkwoordstijden zijn als volgt herkenbaar.

Het toekomstige aspect zit in 'zullen', het voltooid in 'hebben' of 'zijn' plus voltooid deelwoord, het aspect 'tegenwoordig' (we delen in deze werkelijkheid)-'verleden' (we staan buiten die werkelijkheid) zit in de persoonsvorm. Het onvoltooid aspect zit in de afwezigheid van het hulpwerkwoord 'hebben' of 'zijn'.

Als u dit alles goed in het oog houdt zijn de namen van de werkwoordstijden best te overzien.

DE WOORDEN

Net als het hulpwerkwoord van tijd, 'zullen', kunnen de *hulpwerkwoorden van modaliteit* een werkwoordelijke eenheid vormen met een infinitief. Ze heten ook wel *modale hulpwerkwoorden* en luiden:

kunnen
moeten
mogen
willen

Voorbeeld: 'Hij kan/moet/mag/wil wandelen.'

Nota bene: 'kunnen', 'mogen', 'willen' én 'zullen' vertonen een kleine onregelmatigheid. De tweede en de derde persoon enkelvoud tegenwoordige tijd eindigen níet op '-t':

jij (hij) kan/mag/wil/zal...

Een uitzondering dáár weer op is dat óók voorkomt:

jij kunt/wilt/zult...

In de samengestelde niet-toekomende tijden gedragen de modale hulpwerkwoorden zich als 'zullen':

hij zal (zou) wandelen/gewandeld hebben
kan (kon)
mag (mocht)
moet (moest)
wil (wilde)

hij heeft (had) zullen wandelen
kunnen
moeten
mogen
willen

Maar in combinaties met 'zullen' gaat 'zullen' aan het modale hulpwerkwoord vooraf. Hierin ligt het vormelijke onderscheid tussen het hulpwerkwoord van tijd 'zullen' en de modale hulpwerkwoorden:

hij zal kunnen tennissen
moeten

*hij kan zullen tennissen
moet

De modale hulpwerkwoorden kunnen ook gecombineerd met elkaar voorkomen:

hij moet kunnen vluchten
hij wil kunnen werken

In constructies met 'zullen' of met een modaal hulpwerkwoord wordt soms de voltooid tijd gevormd zonder voltooid deelwoord; door een persoonsvorm van het hulpwerkwoord van tijd 'hebben', gevolgd door alléén infinitieven:

hij heeft zullen zwemmen
kunnen

Óf: een persoonsvorm van 'zullen' of een modaal hulpwerkwoord, eveneens gevolgd door alléén infinitieven (waaronder die van het hulpwerkwoord van tijd 'hebben'):

hij zou hebben kunnen liegen
moet

Er zijn nog enkele andere werkwoorden die gecombineerd kunnen worden met een infinitief, al of niet met behulp van 'te':

Hij *probeert* te ontkomen.
Hij *gaat* wandelen.
Hij *blijft* liegen.
Hij *staat* te wachten.

Hier noemen we de persoonsvorm hulpwerkwoord zonder meer. Volgens de traditie wordt 'te' ingelijfd bij de infinitief: "te ontkomen" is infinitief.

Tot zover de traditie van de werkwoordstijden en hun principes.

Er zijn nogal wat uitzonderlijke werkwoordelijke constructies. Zoals:

DE WOORDEN

Hij is dansen.
Hij is aan het schrijven.
Hij sloeg aan het schelden.
Laten we ophouden.
Laat ons ophouden.
Hij kwam aangehuppeld.
Hij kwam te vallen.

Allemaal voorbeelden die afzonderlijk onderzoek vergen.

In het kader van de vervoeging en de 'tijden' van het werkwoord kent de schoolgrammatica nog twee belangrijke onderscheidingen:

1. De 'wijs'

Er zijn drie wijzen: de *aantonende wijs* (*indicatief*), de *aanvoegende wijs* (*conjunctief*) en de *gebiedende wijs* (*imperatief*).

De aantonende wijs komt het meest voor en heeft een mededelende strekking:

Elizabeth *schrijft* haar naam.
Jacob *speelt* piano.

De wijzen komen uitsluitend tot uitdrukking in de persoonsvorm.

Alle tot hiertoe behandelde voorbeelden met werkwoorden staan in de aantonende wijs. De aanvoegende wijs is plechtig van toon, wordt zelden gebruikt en heeft een wensende strekking:

Jacob *spele* nog heel dikwijls piano!

De aanvoegende wijs kennen we alleen in de derde persoon enkelvoud in de tegenwoordige tijd, ware het niet dat op dit laatste 'ware' een uitzondering vormt.

De gebiedende wijs treffen we aan in gebruiksaanwijzingen en in gesproken taal. Zij heeft een bevelende of aansporende strekking:

Geef mij de papieren! (enkelvoud)
Ga gerust je gang! (enkelvoud)
Komt allen te zamen! (meervoud)
Verwijder het plastic. (enkelvoud)

De *imperatief enkelvoud* bestaat uit de *stam* van het *werkwoord*, dezelfde vorm als de *persoonsvorm* na 'ik'. De *imperatief meervoud* bestaat uit *stam* + 't'.

Sommige *imperatiefvormen* zijn *kreetachtige uitdrukkingen* geworden, ook wel *verwensingen* (zie afdeling 1B hoofdstuk 10, 'Het tussenwerpsel'):

Kom, ik stap eens op.
Kom nou, dat meen je niet.
Stik!
Barst!
Kijk, dáár beginnen we niet aan.
Dat kan niet *hoor!*

2. De 'vorm'

Mededelingen of vragen die een *vervoegd werkwoord* bevatten (al of niet in combinatie met meer *werkwoorden*), staan altijd in een 'vorm', hetzij de *bedrijvende vorm (actief)*, hetzij de *lijdende vorm (passief)*.

Piet roept.

Dit is de *bedrijvende vorm*. De relatie tussen Piet en de *roephandeling* is duidelijk: Piet verricht die *handeling (actief)*.

Piet wordt geroepen.

Dit is de *lijdende vorm*. Piet verricht de *roephandeling* niet, maar ondergaat die (*passief*). De aard van de *handeling* is niet uitgedrukt in de *persoonsvorm*, maar in het *voltooid deelwoord*: 'geroepen'. De *lijdende vorm* kan niet zonder een *hulpwerkwoord*. In de *onvoltooide tijden* is dat het *hulpwerkwoord 'worden'*:

Hanna *wordt* benoemd (door de directie).
Hanna *werd* benoemd (door de directie).
Hanna *zal/zou* benoemd *worden* (door de directie).

In de *voltooide tijden* is dat *hulpwerkwoord 'zijn'*:

Hanna *is* benoemd.
Hanna *was* benoemd.
Hanna *zal/zou* benoemd *zijn*.

DE WOORDEN

maar:

Hanna heeft/had benoemd zullen worden.

Een lijdende vorm correspondeert altijd met een bedrijvende:

Piet wordt gegroet door de wethouder. – De wethouder groet Piet.
Piet werd gegroet door de wethouder. – De wethouder groette Piet.
Piet zal/zou gegroet worden door de wethouder. – De wethouder zal/zou Piet groeten.

Maar lang niet altijd is er een corresponderende lijdende vorm voor een bedrijvende. Want lang niet alle werkwoorden laten een passief toe:

- *Wim wordt gezwommen.
- *De lepel wordt gevallen.
- *De Russen worden gekomen.

Naast die van de hulpwerkwoorden is er de klasse van de *zelfstandige werkwoorden*. Daartoe behoren: 'bouwen', 'groeten', 'roepen', 'benoemen', 'beminnen', 'vertellen', enzovoorts. De hulpwerkwoorden vormen een kleine en gesloten klasse: 'hebben', 'zijn', 'zullen', 'worden', 'mogen', enzovoorts.

We moeten uiteraard weer onderscheid maken tussen klassefunctie en vervulde functie. In 'Hij heeft zeven zusters.' is 'heeft' zelfstandig werkwoord en geen hulpwerkwoord. De kwalificatie 'hoofdwerkwoord' betreft alléén een werkwoord dat gecombineerd is met een hulpwerkwoord. De hoofdwerkwoorden vormen dus geen klasse.

Erik wil zingen.

Hierin is 'wil' hulpwerkwoord en 'zingen' hoofdwerkwoord. 'Zingen' is hier bovendien zelfstandig werkwoord. Maar in:

Erik zingt.

is het begrip 'hoofdwerkwoord' niet van toepassing, bij gebrek aan een hulpwerkwoord; 'zingt' is zelfstandig werkwoord.

In een werkwoordelijke cluster is een zelfstandig werkwoord altijd het hoofdwerkwoord, maar niet ieder hoofdwerkwoord is zelfstandig werkwoord.

Het hoofdwkwoord kan ook koppelwerkwoord zijn. In een cluster staat altijd een hulpwerkwoord (de persoonsvorm) én een hoofdwkwoord (infinitief of voltooid deelwoord). Er zijn gradaties:

Hij zal kunnen werken.

Hierin is 'zal' in de hoogste mate hulpwerkwoord, 'kunnen' is alleen hulpwerkwoord ten opzichte van 'werken', maar toch hoofdwkwoordachtig ten opzichte van 'zal'; 'werken' is in de hoogste mate hoofdwkwoord.

Heeft het hoofdwkwoord de vorm van een infinitief, dan is het daarin uitgedrukte gebeuren (nog) geen definitief feit, uitgezonderd gevallen met 'staan', 'zitten', 'liggen', 'lopen' of 'hangen' als hulpwerkwoord:

Hij wil (moet, gaat, tracht te, enzovoorts) schreeuwen.

Hij staat (zit, enzovoorts) te schreeuwen.

Heeft het hoofdwkwoord de vorm van een voltooid deelwoord, dan is het daarin uitgedrukte gebeuren een voorbij feit:

Hij heeft afgewassen.

Uitzonderingen op het laatste:

Hij kwam aangehuppeld.

Kinderen, opgelet!

Naast de zelfstandige werkwoorden en de hulpwerkwoorden is er de klasse van de *koppelwerkwoorden*. Het klassieke schoolgrammaticarijtte is:

zijn
worden
blijken
blijven
lijken
schijnen
dunken
heten
vóórkomen

DE WOORDEN

Dat is niet zomaar een rijtje. Een gemeenschappelijk kenmerk van deze werkwoorden ('vóórkomen' uitgezonderd) is namelijk dat ze, in een meervoudige persoonsvorm gesteld, kunnen worden gecombineerd met 'dat' of 'het' in een constructie van het volgende type:

Dat zijn kooplieden.
Dat worden muurschilderingen.
Dat blijken reusachtige fouten.
Het blijven sukkels.
Het lijken wel spoken!
Het schijnen slechts hulpvaardige mensen. (Maar het zijn oplichters.)
Dat heten nu hulpverleners!
Het dunken ons eerder zeehelden.

Geen enkel ander werkwoord is tot deze merkwaardige constructie in staat. 'Vóórkomen' hoort niet helemaal in het rijtje thuis, maar heeft wel iets belangrijks gemeen met de hierboven opgesomde werkwoorden. Koppelwerkwoorden zijn, net als zelfstandige werkwoorden, in combinatie met een hulpwerkwoord het hoofdwerkwoord. De andere bijzonderheden van de koppelwerkwoorden komen nader aan de orde op bladzijde 154-157.

Verder onderscheidt de traditionele grammatica *zwakke werkwoorden* en *sterke werkwoorden*. Dat is een vormelijk onderscheid. Het gaat om de vorming van verleden tijd en voltooid deelwoord.

'Kijken', 'lopen' en 'vliegen' zijn voorbeelden van sterke werkwoorden op grond van hun vervoeging:

kijken – keek – gekeken
lopen – liep – gelopen
vliegen – vloog – gevlogen

Er is sprake van klinkerwisseling ('kijken' – 'keek') en het voltooid deelwoord eindigt op '-en'.

De zwakke werkwoorden vormen de verleden tijd door middel van de uitgang '-de' of '-te' en het voltooid deelwoord eindigt op '-d' respectievelijk '-t'. Zwak zijn dus werkwoorden als:

plaatsen – plaatste – geplaatst
studeren – studeerde – gestudeerd

Is in de infinitief van een zwak werkwoord de medeklinker vóór '-en' een medeklinker die voorkomt in 't *kofschip* (dus een 't', 'k', 'f', 's', 'ch', of 'p'), dan komt er een 't'-uitgang. Is het een andere medeklinker, dan komt er een 'd'-uitgang:

pochen – pochte – gepocht
 lakken – lakte – gelakt
 zagen – zaagde – gezaagd
 bonzen – bonsde – gebonsd
 leven – leefde – geleefd

Sommige werkwoorden zijn gemengd zwak en sterk:

lachen – lachte – gelachen
 brengen – bracht – gebracht

Ons alleronregelmatigste werkwoord is 'zijn'. Dat heeft bij voorbeeld als enige werkwoord een afzonderlijke infinitiefvorm:

Het zal wel waar *wezen*.

Op deze plaats had ook 'zijn' kunnen staan. Maar in:

Hij is *wezen* varen.

is 'wezen' de enig mogelijke infinitief. 'Zijn' heeft verder een van 'wezen' afgeleide imperatief en een van 'wezen' afgeleid voltooid deelwoord:

Wees vrolijk!
 Hij is vrolijk *geweest*.

De koppelwerkwoorden en de hulpwerkwoorden van tijd en van de lijdende vorm zijn óf onregelmatig óf sterk. 'Hetten' is, als uitzondering, zwak-sterk.

Een onderscheid van geheel andere orde is dat tussen *overgankelijke* (*transitieve*) en *onovergankelijke* (*intransitieve*) werkwoorden. Globaal gesproken onderscheiden die zich doordat ze al dan niet 'iets' of 'iemand' verdragen:

DE WOORDEN

Overgankelijk:

horen (hij hoort iets)

zien (hij ziet iets)

waarschuwen (hij waarschuwt iemand)

Onovergankelijk:

komen (*hij komt iets)

vallen (*hij valt iets)

zitten (*hij zit iets)

Overgankelijke werkwoorden laten vaak een lijdende vorm toe: 'Hij wordt gezien.' Onovergankelijke niet: '*Hij wordt gestruikeld.' De lijdende vorm vereist een overgankelijk werkwoord.

De koppelwerkwoorden zijn onovergankelijk (zie voor nadere toelichting p. 154). Dan is er nog de klasse van *wederkerende (reflexieve) werkwoorden*:

zich herinneren

zich reppen

zich schamen

'Zich' (of een overeenkomstig voornaamwoord van de eerste of tweede persoon) is als het ware in het werkwoord geïncorporeerd. Het kan niet weggelaten worden:

*ik herinner

*hij vergist

*wij schamen

Ten slotte noem ik nog de klasse van *onpersoonlijke werkwoorden*, die uitsluitend een combinatie met het onpersoonlijk voornaamwoord 'het' toelaten, zodat de persoonsvorm altijd die van de derde persoon enkelvoud is: 'regenen', 'sneeuwen', 'misten', enzovoorts.

Al met al is het werkwoord door zijn systematische vorm- en functiegedrag een doorzichtige en goed herkenbare woordsoort.

Samengevat

Werkwoorden noemen, afzonderlijk of in vereniging, een gebeuren in zijn durende aspect en drukken bovendien iets uit met betrekking tot het realiteitsgehalte van dat gebeuren.

De belangrijkste werkwoordklassen zijn: zelfstandige werkwoorden ('bouwen', 'wandelen'...), hulpwerkwoorden ('hebben', 'zijn', 'zullen', 'willen'...) en koppelwerkwoorden ('zijn', 'worden', 'blijken'...).

Alle werkwoorden kennen persoonsvormen: 'ik loop' – 'jij loopt' – 'hij loopt' – 'wij/jullie/zij lopen'. De persoonsvorm van welk werkwoord dan ook staat hetzij in de 'tegenwoordige' hetzij in de 'verleden tijd' ('loop' – 'liep'; 'is' – 'was'). Elk werkwoord heeft een infinitief ('lopen'), een onvoltooid deelwoord ('lopend'), een voltooid deelwoord ('gelopen') en een stam ('loop'). Het onvoltooid deelwoord maakt geen deel uit van het systeem van de werkwoordstijden. Zijn functie lijkt op die van het bijvoeglijk naamwoord. De werkwoorden kunnen in samengestelde tijden (werkwoordclusters) voorkomen. De hulpwerkwoorden van tijd 'hebben' en 'zijn' worden gecombineerd met het voltooid deelwoord. Te zamen daarmee vormen ze een voltooid tijd ('hij heeft gevochten'). Het hulpwerkwoord 'zullen' wordt gecombineerd met een infinitief. Te zamen vormen deze de toekomstige tijd ('hij zal vertrekken'). Ook zijn er combinaties mogelijk zoals de voltooid tegenwoordig toekomstige tijd: 'hij zal gevochten hebben' of, met subtiel betekenisverschil: 'hij heeft zullen vechten'.

De namen van de werkwoordstijden voldoen niet geheel. De 'werkwoordstijden' geven namelijk niet uitsluitend lineair verlopende tijd te kennen, maar drukken ook iets uit betreffende het werkelijkheidsgehalte van het gebeuren.

Andere traditionele onderscheidingen met betrekking tot het werkwoord zijn:

1. *De drie 'wijzen'*

- a. Aantonende wijs: 'Jacob speelt piano.'
- b. Aanvoegende wijs: 'Jacob spele piano.'
- c. Gebiedende wijs: 'Jacob! Speel piano!'

2. *Overgankelijke (transitieve) en onovergankelijke (intransitieve) werkwoorden*

- Overgankelijk: 'drinken' ('hij drinkt iets')
                   'waarschuwen' ('hij waarschuwt iemand')
                   'zien' ('hij ziet iets/iemand')
- Onovergankelijk: 'komen' (*'hij komt iets/iemand')
                   'struikeken' (*'hij struikelt iets/iemand')

3. *De twee 'vormen'*

- Bedrijvende vorm: 'Piet roept.' (actief)
 Lijdende vorm: 'Piet wordt geroepen.' (passief)

DE WOORDEN

Voor de lijdende vorm is een overgankelijk werkwoord noodzakelijk. Het hulpwerkwoord van de lijdende vorm is 'worden' in de onvoltooide en 'zijn' in de voltooide tijden. Voor sommige ónovergankelijke werkwoorden is 'zijn' het hulpwerkwoord van tijd: 'Hij is gekomen.'

Er zijn, bij wijze van uitzondering twee overgankelijke werkwoorden die in de bedrijvende vorm óók met 'zijn' kunnen worden vervoegd: 'Hij heeft/is iets verloren.' en 'Hij heeft/is iets vergeten.'

Koppelwerkwoorden zijn niet overgankelijk en kunnen dus niet in de lijdende vorm gezet worden.

4. Zwakke en sterke werkwoorden

Zwak: 'plaatsen' – 'plaatste' – 'geplaatst'; 'dromen' – 'droomde' – 'gedroomd' (klinker blijft gelijk)

Sterk: 'nemen' – 'nam' – 'genomen' (klinkerwisseling)

7 Het bijwoord (adverbium)

Het bijwoord is geen toonbeeld van orde en regelmaat, maar niettemin een herkenbare woordsoort. Zelden maakt het op een vaste plaats deel uit van een woordgroep. Het duikt op in verschillende posities:

Gisteren heb ik de bonte specht gezien.
Ik heb gisteren de bonte specht gezien.
Ik heb de bonte specht gisteren gezien.
Ik heb de bonte specht gezien gisteren.

Hier is het rustig.
Het is hier rustig.
Het is rustig hier.

Plaats- en tijdaanduidende woorden zoals 'hier', 'gisteren', 'daar', 'ergens', 'overal', 'vandaag', 'nu', 'morgen', 'toen', enzovoorts zijn bijwoorden. Er is ook een groepje, evenmin plaatsvaste, bijwoorden die iets uitdrukken over de mate van of afstand tot de waarheid van de mededeling zoals 'misschien', 'waarschijnlijk', 'wellicht', 'bijna':

Hij is bijna gevallen.
Hij is misschien gevallen.

Het meest radicale bijwoord van deze strekking is 'niet'. Dat eliminéert de waarheid. Het is iets minder verplaatsbaar en op een andere manier verplaatsbaar:

Hij is niet gevallen.
Niet is hij gevallen.
*Hij is gevallen niet.
Gevallen is hij niet.

De ontkenning, kaal en uitgesproken in 'niet', hecht zich in de vorm van een 'n' aan sommige bijwoorden: 'nooit', 'nergens'. (Hetzelfde doet zich voor bij de voornaamwoorden: 'niets', 'niemand'. Een lidwoordachtige ontkenning is geen.)

Sommige bijwoorden drukken een oordeel over de mededeling uit:

Helaas begon de klok te luiden.
Gelukkig begon de klok te luiden.

Eén type bijwoord besprak ik al (p. 73): dat met de uitgang '-jes'. Het is afgeleid van een bijvoeglijk naamwoord: 'zachtjes', 'kalmpjes', 'stilletjes'. Zij specificeren het 'gebeuren' dat is uitgedrukt in het werkwoord, de wijze waarop dat plaatsvindt:

Hij lachte *zachtjes*.
Stilletjes liep zij weg.

Hetzelfde doet zich voor als een bijvoeglijk naamwoord de bijwoordfunctie vervult:

Hij hilde *luid*.
Zij zwemt *snel*.

De bijwoorden nuanceren het meegedeelde in verscheidene opzichten: plaats, tijd, wijze, waarheidsgehalte of subjectief commentaar. Die aspecten kunnen ook allemaal tegelijk optreden:

Gelukkig kan hij *hier morgen misschien weer luid* komen voorlezen.

DE WOORDEN

De plaats van deze bijwoorden is zeer variabel:

Morgen kan hij misschien weer luid hier komen voorlezen gelukkig.

De traditionele grammatica onderscheidt ook nog het bijwoord van *graad*, zoals 'erg', 'zeer', 'nogal', enzovoorts:

Het spijt me *zeer*.

Zij schrok *nogal*.

Hij bibberde *erg*.

Het 'gebeuren' wordt hier gegraduateerd. Maar ook in de volgende gevallen spreekt de traditionele grammatica van een *bijwoord van graad*:

Hij ontmoette een *zeer* vervelend meisje.

Ze kwam *tamelijk* vlug naderbij.

Hier maakt het bijwoord bij wijze van uitzondering deel uit van een woordgroep. Het graduateert uitsluitend de hoedanigheid die is uitgedrukt door het bijvoeglijk naamwoord (al of niet in bijwoordfunctie) en aan zijn plaats valt niet te tornen: die is onmiddellijk vóór dat bijvoeglijk naamwoord. Een andere uitzondering: in 'die man daar' en 'jij daar' maakt het bijwoord deel uit van een woordgroep en het is dan onverplaatsbaar.

Eveneens onverplaatsbaar zijn de *vragende bijwoorden*, zoals 'waar', 'wanneer', 'hoe'. Deze betreffen plaats, tijd en wijze. Net als de vragende voor-naamwoorden staan zij aan het begin van een vraag:

Waar dansen zij?

Wanneer begint de vakantie?

Hoe verplaatsen ze de piano?

Ten slotte is er het uitzonderlijke bijwoord 'er'. Als neutraal openingswoord is het zo onopvallend dat het zich bijna aan onze waarneming onttrekt. Het doet dan niets anders dan het gebeuren situeren. 'Er' betreft, zij het met de grootst denkbare marge, een bekende ruimte. Vlak bij huis:

Er belt iemand aan.

Of ver weg in het al dan niet begrensde heelal:

Er was eens een komeet.

Vervangen we 'komeet' door 'koning', dan is 'er' hier op aarde. Tenzij men daarbuiten menselijk leven veronderstelt.

Het bijwoord 'er' kan óók nog een vaag of een precies aantal begeleiden en verwijst dan indirect naar de soort waaronder de exemplaren van het genoemde aantal vallen:

Hij heeft *er* vier. (namelijk honden)

Hij heeft *er* veel. (namelijk leerlingen)

Dit 'er' vertoont enige overeenkomst met het *voornaamwoordelijk bijwoord*, doordat het een afkorting lijkt van 'ervan': 'Hij heeft er vier van.' Het *voornaamwoordelijk bijwoord* echter kan het best beschreven worden in samenhang met het *voorzetsel* en dat komt in het volgende hoofdstuk aan de orde. Het *voornaamwoordelijk bijwoord* daarom ook.

Samengevat

Bijwoorden kunnen een meegedeelde gebeurtenis specificeren in onder andere: plaats, ('daar', 'vooraan'), tijd ('vanavond', 'nu') en wijze ('zo', 'stilletjes'). Ook kunnen ze het waarheidsgehalte van de mededeling nuanceren ('misschien', 'waarschijnlijk'), en subjectief commentaar op de gebeurtenis uitdrukken ('helaas', 'gelukkig'). Ze maken geen deel uit van een woordgroep en zijn dan ook vrij gemakkelijk verplaatsbaar. Een uitzondering hierop is het bijwoord van graad ('een zeer stug mannetje'), 'daar' en 'hier' in bepaalde substantief- en persoonlijk-voornaamwoordgroepen ('die boom daar', 'hij daar') en de vragende bijwoorden ('wanneer', enzovoorts): die zijn onverplaatsbaar. Sommige bijwoorden zijn afgeleid van een bijvoeglijk naamwoord ('zachtjes', 'losjes'). De bijwoordelijke functie kán vervuld worden door een bijvoeglijk naamwoord. Meestal gaat het dan om de wijze ('hij danst mooi').

8 Het voorzetsel (prepositie)

De klasse van de voorzetsels is klein, de voorzetsels zelf zijn klein en hun actieradius is ook klein. In hun kenmerkende grammatische functie staan ze vóór een zelfstandig voornaamwoord of een substantie(groep). Daar zijn ze 'vóór gezet'.

DE WOORDEN

op de divan
in een kringetje
bij ons

Ze ontlene hun naam dus aan een puur vormelijk kenmerk. Een persoonlijk voornaamwoord na een voorzetsel staat in de objectsvorm:

bij ons (*bij wij)
voor *mij* (*voor ik)
naast *hem* (*naast hij)

Een substantief(groep) na een voorzetsel verschilt niet van een substantief(groep) zonder voorzetsel, en kan variëren van één substantief ('met suiker', 'zonder handen'), tot een uitgebreide groep:

Naast *onze zeer oude altijd sombere Spaanse overbuurman* woont een zonderlinge actrice.

Er zijn ruim dertig voorzetsels, voor het grootste deel overbekende kleine woordjes, zoals:

voor
na
achter
in
uit
op
onder
naast
bij

De meeste houden een ruimtelijke aanwijzing in, maar enkele kunnen als 'tijds'-voorzetsel fungeren:

op de stoel – *op* die dag
in de tuin – *in* dat jaar

Sommige voorzetsels hebben een rechtstreekse tegenhanger:

in – uit
 voor – tegen
 voor – achter
 voor – na

‘Voor’ wordt beschouwd als een homoniem: men onderscheidt de plaatselijke (‘voor het huis’), de tijdelijke (‘vóór donderdag’) en de neutrale betekenis (‘een cadeautje voor Annie!’). En dan is er nog de ‘gezindheids’-betekenis: ‘Zij stemden vóór onafhankelijkheid.’

Exclusieve ‘tijds’-voorzetsels zijn zeldzaam: ‘na 1922’. Ook als je zegt ‘na de pudding’, gaat het om een tijdsaanduiding, al is een pudding geen tijds-eenheid. Hetzelfde geldt voor ‘tijdens (de pudding)’.

Samen met een voornaamwoord of een substantief(groep) vormt een voorzetsel een nieuwe eenheid, wéér een woordgroep, een *voorzetselgroep*. Daarbinnen wordt dus, na het voorzetsel, een ding genoemd:

De kat slaapt in *zijn mand*.
 Achter *de muur* holde zij voort.
 Hij roddelde altijd over *zijn lerares*.

De voorzetselgroep legt een ruimtelijk, een tijdelijk of een ander verband tussen dat ding en een ‘gebeuren’, zoals in de bovenstaande voorbeelden: tussen het slapen van de kat en zijn mand, tussen haar hollen en de muur, en tussen zijn roddelen en zijn lerares.

Óf de voorzetselgroep legt zo’n verband tussen het ding en een ánder ding:

een kat op een heet zinken dak
 de moeder van mijn vriend
 een boterham met kaas

De grammatische functie van de voorzetselgroep is: een gebeuren of een ding, genoemd buiten de groep, in verband brengen met een ding genoemd binnen de groep. De voorzetselgroep specificeert het daarbuiten genoemde gebeuren of ding. Die functie wordt pas goed duidelijk als je de geijkte volgorde omkeert: een kind dat met een reusachtige tas sleept is ‘een kind met een tas’, maar een grappenmaker zegt ‘een tas met een kind’. Eerst stond het kind centraal en was de tas kenmerk. Nu staat de tas centraal en is het kind kenmerk. Nogmaals: de voorzetselgroep specificeert.

DE WOORDEN

Het voorzetsel zélf preciseert de aard van het verband tussen de twee dingen, of tussen het 'gebeuren' en een ding:

De kat (zit) naast de boom.

Soms is die precisering heel vaag:

Hij spreekt over de oorlog.
Hij wacht op zijn collega.

Van precisering is dan eigenlijk geen sprake. De voorzetselgroep legt een specificerend verband, maar de aard van dat verband ligt al zo goed als vast door de betekenis van het werkwoord. Het voorzetsel hoort daar min of meer 'standaard' bij, oftewel vast: 'spreken over', 'wachten op' (zie p. 172).

Het voorzetsel is – getrouw aan zijn naam – zeer plaatsvast. Toch valt het soms uit zijn rol en wordt *achterzetsel*:

Hij loopt op de trap – de trap *op*.
Hij loopt in de kamer – de kamer *in*.
Hij loopt uit de kamer – de kamer *uit*.

Voor zo'n achterzetting is een bewegingswerkwoord nodig ('lopen', 'gaan', 'vliegen'). Volgens de traditionele grammatica is het voorzetsel nu bijwoord. Het is nu dan ook niet meer zo groepsgebonden als een voorzetsel-in-functie en heeft een andere en hechtere band met het werkwoord. Aaneenspelling is bij voorbeeld mogelijk:

Hij huppelde het huis uit. Hij is het huis *uitgehuppeld*.

Een bijwoord is evenmin groepsgebonden en soms tot samensmelting met het werkwoord in staat: 'omhoogwijzen', 'terugzenden'.

Het voorzetsel 'van' (in de scheidende betekenis) heeft een achterzetsel-variant met een andere vorm, 'af':

Hij viel van de trap.
Hij viel de trap *af*.
Hij viel van de trap *af*.

Zo kennen we ook:

Hij ging met zijn vriend *mee*.
Hij ging uit de stad *vandaan*.

Zo'n voorzetsel kan dus binnen één constructie te zamen met zijn anders gevormd bijwoordelijk pendant functioneren. Deze uitzonderlijke mogelijkheid geldt onder andere ook voor 'tot... toe'. Kees van Kooten spreekt zelfs van 'naar Delft heen'.

Kenmerkend voor de woordsoort 'voorzetsel' is, ten slotte, een wonderlijke verstrengeling van voorzetsel en bijwoord, waarin ook nog het voornaamwoord is betrokken. Een soort vermenging die in de traditionele grammatica is gehonoreerd met een erkende mengwoordsoort, een woordsoortfusie: het *voornaamwoordelijk bijwoord*. Het voorzetsel is hierbij onontbeerlijk, al komt dat in de term niet tot uitdrukking. Het voornaamwoordelijk bijwoord hoort uitsluitend bij zelfstandige voornaamwoorden die naar een niet-menselijk ding verwijzen. Bij menselijke dingen gebeurt het volgende:

Hij woont *naast* de burgemeester. Hij woont *naast hem*.

Maar bij een niet-menselijk ding gaat het anders:

Hij woont *naast* de ambtswoning. Hij woont *ernaast*.
Ik zag een mooi tafeltje. *Daarachter* stond een smalle bank.
We betreden nu de spiegelzaal. *Hierin* hangen kostbare kronen.

'Ernaast', 'daarachter', 'hierin', in plaats van: '*naast het', '*achter dat' en '*in dit'.

U ziet, er gebeurt hier iets ingewikkelds: het te verwachten voornaamwoord, 'dat', wordt vervangen door 'daar' ('dit' door 'hier' en 'het' door 'er') en het betreffende voorzetsel wordt achter 'daar' ('hier', 'er') geplaatst. 'Hierop', 'erbij', 'daarachter', enzovoorts worden elk in hun geheel voornaamwoordelijk bijwoord genoemd. Dat is niet consequent, want zo wordt het voorzetsel verzwegen. De bijwoorden 'hier', 'er' en 'daar' vervullen echter onder invloed van het voorzetsel wel degelijk de verwijzingsfunctie van de voornaamwoorden 'dit', 'het' respectievelijk 'dat'. Eigenaardig is verder dat bijwoord en voorzetsel gescheiden kunnen worden:

Wij wonen *daar* al jaren *naast*.
Zulke schroefjes zitten *hier* nu eenmaal *in*.
Ik kan *er*, al ga ik op een stoel staan, niet *bij*.

DE WOORDEN

De losse bijwoorden zijn hier de voornaamwoordelijke bijwoorden in strikte zin. De losgeraakte voorzetsels zou je bijwoordelijke voorzetsels kunnen noemen, maar de traditionele grammatica hanteert hier geen afzonderlijke categorie.

Het voornaamwoordelijk bijwoord is beledigend als het op een mens wordt toegepast:

Hij ging met zijn vader naar het ziekenhuis.
*Hij ging *ermee* naar het ziekenhuis.

Ook 'ergens' en 'nergens' doen mee met de voornaamwoordelijke bijwoorden, evenals 'overal':

Hij wijst *ergens naar* (naar iets).
Hij hoort *nergens bij* (bij niets).
Hij let *overal op* (op alles).

Alleen is hier zoals we zien vervanging door het gewone voornaamwoord wél toegestaan. En de combinatie wordt niet aaneengeschreven:

*nergensop
*ergensachter
*overalop

Als een voorzetsel een ánders gevormd bijwoordelijk pendant heeft, wordt met dat pendant het voornaamwoordelijk bijwoord gevormd:

Hij viel van de tafel. Hij viel *erof*.
Hij sloeg met een hamer. Hij sloeg *ermee*.
Hij kwam tot de daad. Hij kwam *ertoe*.

De klasse van de voorzetsels bevat nog enkele langere woorden dan de tot nu toe genoemde:

ondanks
dankzij
niettegenstaande
gedurende

Zij voldoen aan de kenmerken van de eerder genoemde voorzetsels, op één kenmerk na, want zij kunnen geen voornaamwoordelijk bijwoord helpen vormen:

- *hierondanks (ondanks dit)
- *daarniettenstaande (niettenstaande dat)

Zij moeten vóór het gewone voornaamwoord geplaatst worden.

Een ander uitzonderlijk voorzetselverschijnsel doet zich voor bij 'te':

te Amsterdam
te Berlijn

'Te' verdraagt alleen een eigenaam van stad of dorp achter zich en is dan synoniem met 'in'. Van zo'n eigenaam kan het niet gescheiden worden.

'Tussen' ten slotte is in zoverre bijzonder dat het de verwijzing naar twee of meer dingen behoeft:

tussen *Keulen en Parijs*...
tussen *de wal en het schip*...
tussen *al die kantoorgebouwen* stond een klein huisje

Een bijwoordelijke aanvulling van 'tussen' is 'in' of 'door':

tussen de huizen *in* (stilstand)
tussen de huizen *door* (beweging)

Hier verschuilen zich nog enkele subtiliteiten die ik graag doorgeef zonder erop in te gaan:

Hij liep tussen de huizen door.
Hij liep tussen de huizen in.
Hij stond tussen de huizen in.
*Hij stond tussen de huizen door.

En wat dacht u van:

Hier moet je heen.
Hier moet je naar toe.

DE WOORDEN

Ondanks de aangestipte onregelmatigheden is het voorzetsel een gemakkelijk te onderscheiden woordsoort.

Samengevat

De voorzetsels vormen een gesloten klasse van overwegend kleine woordjes: 'op', 'in', 'uit', 'voor', 'achter', 'met', 'van', enzovoorts. In functie staan ze vóór een substantief(groep), eigennaam of zelfstandig voornaamwoord. Te zamen daarmee vormt een voorzetsel een voorzetselgroep. In zijn geheel specificeert de voorzetselgroep een buiten die groep genoemd gebeuren of ding:

De hond lag *op de stoep*.
De hond *op de stoep* viel me op.

Het voorzetsel zelf preciseert de aard van het specificerend verband:

Hij woont achter (vóór, bij, naast) de kerk.

Soms is die precisering vaag of nihil:

Hij praat over de oorlog.
Hij wacht op de vrede.

Het voorzetsel hoort dan bij het werkwoord ('vast voorzetsel'): 'praten over', 'wachten op'.

Enkele voorzetsels hebben een bijwoordelijk pendant van een ándere vorm: 'van... af', 'met... mee', 'naar... toe'. Sommige voorzetsels kunnen, in bijwoordelijke functie en met behoud van hun vorm een 'achterzetsel' worden:

Hij loopt de kamer in.

Bij verwijzing naar niet-menselijke dingen doet zich het verschijnsel 'voornaamwoordelijk bijwoord' voor:

Hij wacht op de foto. Hij wacht erop.

Het voornaamwoordelijk bijwoord is scheidbaar:

Hij wacht er al een jaar op.

Er zijn ook lange voorzetsels: 'niettegenstaande', 'ondanks', 'gedurende', onder andere. Zij kunnen geen voornaamwoordelijk bijwoord helpen vormen.

Behoudens de voornaamwoordelijke bijwoorden en de bijwoordelijke 'achterzetsels' is het voorzetsel een plaatsvaste en goed herkenbare woordsoort.

9 Het voegwoord (conjunctie)

De voegwoorden zijn onderverdeeld in *nevenschikkende* en *onderschikkende* voegwoorden. De nevenschikkende zijn:

en
doch
noch
maar
want
of

Een handzaam rijtje om van buiten te leren.

De onderschikkende zijn: 'dat', 'of', 'tot', 'omdat', 'hoewel' en nog een bescheiden aantal andere. Ze lenen zich slecht tot een rijtje, maar eenmaal in functie leveren ze ruim voldoende herkenningspunten.

Een voegwoord voegt taaleenheden, inclusief datgene waarnaar ze verwijzen, bijeen. Zowel kleine als grote eenheden. Bij de nevenschikkende voegwoorden zijn dat gelijkwaardige eenheden, bij de onderschikkende niet.

Voorbeelden van nevenschikking:

Het is zonnig *maar* koud. (twee adjectieven)
Komt ze naar huis *of* blijft ze weg? (twee vragen)
Ik ga terug *want* het bevat me hier niet. (twee mededelingen)

De voegwoorden zijn onverplaatsbaar.

Elk voegwoord heeft, naast de 'voeg'-betekenis zijn eigen (lexicale) betekenis, zoals ieder woord. 'En' is in dat opzicht neutraal. De lexicale betekenis is dat de eenheid die erop volgt, gevoegd wordt bij de eenheid die eraan voorafgaat. 'Maar' voegt eveneens bijeen, maar bevat bovendien een tegenstellend element (evenals het plechtige 'doch'), 'want' bevat een causaal element en 'of' een element van uitsluiting. 'Noch' houdt een ontkenning in:

Zij is rijk *noch* begerenswaardig.

DE WOORDEN

'Noch' is synoniem met 'en óók niet'. Het ontkent zowel wat ervóór als wat erna komt.

Van de zes nevenschikkende voegwoorden zijn er drie homoniem. 'Maar' is geen voegwoord maar een bijwoord in:

Hij heeft maar (slechts) één boek.

'Want' is natuurlijk een zelfstandig naamwoord in:

Hij klom in het want.

Hij trok een want uit.

'Of' kan ook een ónderschikkend voegwoord zijn:

Hij vroeg of het waar was.

Onderschikkende voegwoorden staan altijd aan het begin van een ondergeschikte of *afhankelijke zin*. Bij voorbeeld 'omdat':

Omdat de jenever op is...

Op het onverplaatsbare 'omdat' volgt een mededeling die luidt:

De jenever is op.

Die mededeling behelst te zamen met 'omdat' een reden van iets. Dat ligt aan 'omdat'. Dit 'omdat' dwingt ons de woordvolgorde van de kale mededeling te veranderen in:

...de jenever op is.

Zo'n veranderde volgorde volgt op ieder onderschikkend voegwoord:

Hoewel de jenever op is...

Als de jenever op is...

Voor(dat) de jenever op is...

Nu de jenever op is...

Zodat de jenever op is...

Deze onaffe voorbeelden kunnen gemakkelijk worden aangevuld, daar is geen rijke fantasie voor nodig:

Hoewel de jenever op is gaat het feest door.
Als de jenever op is beginnen we aan de wodka.
Voor(dat) de jenever op is schenk ik geen bier.
Nu de jenever op is behelpen we ons met sherry.
Zodat de jenever op is...

Hé, in dit laatste geval moet de aanvulling vóór 'zodat' komen:

Er kwamen veel meer gasten dan ik had uitgenodigd, zodat de jenever op is.

Ook deze 'kleine woordjes' bezitten elk een afzonderlijke betekenis. 'Hoewel' kondigt een niet-gehonoreerde verwachting aan, 'als' leidt een voorwaarde of veronderstelling in, 'voor(dat)' stuurt ons naar een vóór het meegedeelde liggend tijdstip, 'nu' wijst naar een met het meegedeelde samenvallend tijdstip en 'zodat' introduceert een gevolg.

Van 'omdat', 'doordat', 'zodat', 'opdat', 'nadat', 'voordat', 'hoewel' en 'ofschoon' kun je in welke context dan ook blindelings aannemen dat het een onderschikkend voegwoord is (op kunstgrepen na, zie p. 58). Bij de andere leden van de klasse moet je op je hoede zijn; je loopt de kans dat ze een andere woordsoort vertegenwoordigen. Zo kan, zoals gezegd, 'of' zowel nevenschikkend als onderschikkend voegwoord zijn. En zo kunnen 'nu' en 'toen' zowel bijwoord als onderschikkend voegwoord zijn:

Toen vloegen ze elkaar aan. (bijwoord)
Toen ze elkaar aanvlogen schrok niemand. (voegwoord)

Nu is de brief klaar. (bijwoord)
Nu de brief klaar is ben ik opgelucht. (voegwoord)

Hetzelfde geldt voor de vragende bijwoorden ('wanneer', 'waar', 'hoe'); zij kunnen onderschikkend voegwoord zijn:

Wanneer komt het vliegtuig? (bijwoord)
Wanneer het vliegtuig komt weet ik niet. (voegwoord)

DE WOORDEN

Waar landt het vliegtuig? (bijwoord)
Waar het vliegtuig landt weet ik niet. (voegwoord)

Hoe schrijf je dat? (bijwoord)
Ik vraag *hoe* je dat schrijft. (voegwoord)

Een verraderlijk woord is 'dat' in het volgende voorbeeld:

Het gerucht *dat* Otto zijn moeder heeft vermoord circuleert al maanden.

Hier is 'dat' onderschikkend voegwoord en niet betrekkelijk voornaamwoord, hoewel het daarop lijkt. Dat het geen betrekkelijk voornaamwoord is, blijkt als we 'gerucht' vervangen door 'gedachte':

De gedachte *dat* Otto zijn moeder heeft vermoord is voor zijn vader ondraaglijk.

Hier *kán* 'dat' geen betrekkelijk voornaamwoord zijn, omdat een betrekkelijk voornaamwoord in grammaticaal geslacht congrueert met z'n antecedent: 'de gedachte die...', 'het gevoel dat...'. Maar in 'de gedachte dat...' is 'dat' voegwoord; het betekent 'de gedachte die inhoudt dat...'. Zo ook betekent 'het gerucht dat...': 'het gerucht dat inhoudt dat...'. Uiteraard is 'dat' wél betrekkelijk voornaamwoord in:

Het gerucht *dat* de ronde doet berust helaas op waarheid.

Zo zien we: voor de taalkundige ontleding, dus het benoemen van een woord naar zijn woordsoortelijke functie en positie, is nauwgezette analyse van de omringende woorden noodzakelijk.

Samengevat

De voegwoorden hebben twee subklassen: nevenschikkende en onderschikkende voegwoorden. 'En' is het meest representatieve nevenschikkende voegwoord; het voegt twee gelijkwaardige taaleenheden, waar het tussenin staat, bijeen: 'Jan huilde en stampvoette.' De andere nevenschikkende voegwoorden zijn: 'doch', 'noch', 'maar', 'want', 'of'. De eigen lexicale betekenis van het voegwoord drukt uit onder welk aspect (causaal, tegenstellings-, ontkennings-, keuze-aspect) de bijeenvoeging plaatsvindt. 'En' is in dit opzicht

neutraal; het benadrukt de bijeenvoeging, maar specificceert haar niet.

Het onderschikkend voegwoord voegt twee óngelijkwaardige eenheden bijeen, namelijk een mededeling en een mededeling die de vorige (of volgende) specificceert: 'Ik lach omdat mijn voorspelling uitkomt.' (De tweede mededeling vormt hier de reden van de eerste.) Het onderschikkend voegwoord beïnvloedt de woordvolgorde van de erop volgende mededeling. ('Mijn voorspelling komt uit' – '...omdat mijn voorspelling uitkomt.'). De bijwoorden 'toen' en 'nu' kunnen als onderschikkend voegwoord optreden: 'Toen lachte hij', 'Toen hij lachte schrok ik.' De vragende bijwoorden 'wanneer', enzovoorts kunnen eveneens als onderschikkend voegwoord optreden: 'Ik vraag *wanneer* hij komt.'

Ieder voegwoord, hoe klein en onopvallend ook, heeft een eigen afzonderlijke betekenis. Dat geldt zelfs voor de voegwoorden 'dat' en 'of' (onderschikkend): 'Wij weten *dat* het waar is.', 'Wij weten *of* het waar is.' (zie p. 26). De voegwoorden zijn plaatsvast, goed herkenbaar en vormen een gesloten klasse.

10 Het tussenwerpsel (interjectie)

Het tussenwerpsel vertoont zo weinig strakke systematiek dat het alleen al daardoor herkenbaar is. Het is zelfs de vraag of het wel een woordsoort is; misschien is het wel een *zinsdeel*. Dat is iets fundamenteel ánders (p. 136). En om het nog moeilijker te maken: volgens sommige taalkundigen is het in z'n eentje een zin. Het tussenwerpsel is kortom een grammaticaal probleem. Maar daarom niet getreurd. In het woordenboek heeft het tussenwerpsel de status van woordsoort. Achter de tussenwerpsels staat: 'tw.' Vandaar. Bovendien is elk tussenwerpsel een woord volgens twee criteria:

1. het spatie-criterium (zie p. 12);
2. het lemma-criterium: er is in de woordenboeken een lemma aan gewijd.

Volgens de beproefde gewoonte beginnen we met een paar voorbeelden op te sommen, in de verwachting dat die u inspireren tot aanvulling:

ach
o
nee
ja
hè
au

DE WOORDEN

hallo
boe
miauw
bah
hoera
jemig

Het zijn allemaal een soort uitroepen. Er zijn klanknabootsende dier- en andere geluiden bij (onomatopeeën), keurig verbasterde vloekjes, maar ook de onvervalste oerkrachttermen vallen eronder. Er bestaan ook gelede exemplaren:

godallemachtig
godnogaantoe
allejezus
welhebikooit

Ze hebben allemaal betekenis, een vaste of een niet zo vaste. Wat ze uitdrukken is bij voorbeeld verbazing, woede, vreugde, ontkenning, of de betekenis van het nagebootste geluid. Dat laatste associëren we onmiddellijk met het dier (of ding) in kwestie: 'woef!', 'tingeling!'.

Tussenwerpsels gedragen zich grillig. Ze treden afzonderlijk op, maar ook ter inleiding of nuancering van een omvangrijke vraag of mededeling. Altijd zijn ze een beetje *losgeslagen*. Vele lijken op verzuchtingen, kreten. Ze kunnen niet met enig ander woord een ordentelijke woordgroep vormen. Toch nemen ze wel enigszins deel aan een structuur. Hun plaats in een grotere taaleenheid bij voorbeeld is niet totaal willekeurig. Neem het tussenwerpsel 'hoor' (zo zichtbaar afkomstig van de imperatief van 'horen'). Dat komt uitsluitend voor aan het eind van een taaluiting:

't Is al laat hoor!

Ook het tussenwerpsel wordt door wetten beheerst. Heel subtiele wetten vaak. Zo signaleerde de Amerikaanse taalkundige Robert Kirsner onlangs dat in het Nederlands het tussenwerpsel 'hoor' in sommige gevallen ongepast is, om niet te zeggen ongrammaticaal:

*Je dochter is gisteren verkracht, hoor!

Voer voor contra's. Die worden meteen actief, oftewel: zij zoeken naar een situatie waarin de uiting niet ongepast is. Bij voorbeeld in het geval van een regisseur tijdens een repetitie. De acteur vertolkt de getroffen vader in een nonchalante ontspannen houding. Dat klopt natuurlijk niet en de regisseur herinnert hem aan de werkelijkheid van zijn rol: 'Je dochter is gisteren verkracht, hoor!' De gemoedelijkheid van 'hoor!' is hier niet storend omdat 'je dochter' niet de dochter van de acteur zelf is, maar van het personage dat hij speelt. Wat ook kan is dat er van een milieu sprake is waarin losjes over verkrachting wordt gesproken, ook van je eigen dochter.

Verbluffend, zoals één enkel tussenwerpsel speculaties uitlokt waarvoor je helemaal geen grammatica hoeft te kennen. De tussenwerpsels vallen dan ook een beetje buiten de strikte grammatica waaraan we gewoon zijn. Ze vormen het sluitstuk. Zoals hier: van de woordsoorten. Anderzijds zijn ze te beschouwen als een soort taalbegin, onwillekeurige zuchten en kreten die de aanzet zijn tot echte woorden:

Pffff... wat een hitte!
Hij liep te puffen van de hitte.

'Puffen' is regelrecht afkomstig van de onomatopoeë 'pffff'. Een tussenwerpsel.

Ondanks zijn naam kan het tussenwerpsel niet overal zomaar tussen geworpen worden. Het enige tussenwerpsel dat in dat opzicht zijn naam eer aan doet is 'eh', ook wel gespeld 'uh', maar niet te vinden in het woordenboek:

Ik eh kan eh niets eh... vertellen.

Een onwillekeurige aarzelklank. Laten we niet aarzelen dit een tussenwerpsel te noemen.

De klasse van tussenwerpsels is niet zeer groot, maar wel open, want allerlei ongeregistreerde klanken fungeren soms als tussenwerpsel. Je kan het zo gek niet bedenken of het werkt. Zo verzucht de moeder van Frits van Egters nu en dan 'hoeiboel!' (Gerard Reve, *De Avonden*). En Fritzi Harmsen van Beek dichtte:

...Slechte bediening was
dikwijls de klacht maar nu ja, pom pom pom. (*Geachte Muizenpoot*)

DE WOORDEN

Als dát geen tussenwerpsels zijn! Maar geen van beide bereikte het woordenboek.

De tussenwerpsels zijn kortom grammaticale vrijbuiters.

Samengevat

Een samenvatting van het wel en wee van het tussenwerpsel is eigenlijk... eh... overbodig. Hoi!

---

deel II DE ZIN

De zin baart menigeeen zorgen, zowel buiten als binnen de taalkunde, waar het woord 'zin' in engere zin wordt gehanteerd. Als een vakterm.

Er zijn honderden taalkundige definities van de zin en ze voldoen geen van alle. Dat is vaak zo met definities. Daar beginnen we dus niet aan. En we laten ons al helemáál niet in met de 'zin' buiten de taal, zoals de zin van het leven. We beperken ons tot taaizinnen, dat is al moeilijk genoeg. Eén ding staat vast: een zin, hóe ook gedefinieerd, bestaat uit woorden, uit minimaal één woord.

Woorden maken deel uit van de taal en staan tot onze beschikking. We kunnen er iets mee doen. Maar zodra een woord deel uitmaakt van een zin hééft iemand er iets mee gedaan.

Wie een zin van zijn moedertaal onderzoekt, plaatst zich onwillekeurig in de positie van iemand aan wie iets wordt verteld. Door wie dan ook. Wat verteld wordt zien we vóór ons. Een beeld. Niet in concreto, maar voor ons geestesoog. Hieronder vallen ook ons geestesoor en de andere geesteszintuigen. Kortom ons gehele vermogen tot beleven in de verbeelding activeren we met behulp van wat we ons geestesoog noemen. Dat is dus een afkorting. Bijgevolg is een beeld niet alleen visueel.

Door een taaizn worden we iets gewaar, een 'gebeuren' dat zich voor ons geestesoog ontrolt. 'Als een film' zeggen we wel (een razendsnelle). Dat gebeurt met iedereen aan wie iets wordt verteld. Maar het eigenaardige van de grammaticus is dat hij zich verdiept in de details van die 'film' – een geluidsfilm natuurlijk – hem vertraagt en af en toe stilzet. Zo kan hij achterhalen hoe die bewegende beelden en hun details corresponderen met delen van de zin.

Soms bestaat een zin uit maar één woord. Neem het substantief 'brand'. Dat is een *woord*. Het wordt pas een *zin* als iemand roept: 'Brand!!!' We horen (met ons geestesoor) iemand schreeuwen, we zien (voor ons geestesoog) een paar steekvlammen, vluchtende mensen misschien, en rook die we met onze geestesneus kunnen ruiken. Je krijgt het er benauwd van. Allemaal doordat we ons voorstellen dat iemand in ernst 'Brand!!!' schreeuwt. Het woord 'brand' vormt dan een zin. Althans volgens sommige taalkundige zinsdefinities. Volgens andere definities is iets pas een zin als het een vervoegde werkwoordsvorm bevat, een persoonsvorm. Een bijzonder soort van persoonsvorm is de imperatief. Die impliceert een toegesprokene. Een zin kan dus uit een imperatief bestaan: 'Spreek!', 'Zwijg!', enzovoorts. Die imperatief wordt pas een zin als we ons voorstellen dat het erin vervatte gebod metterdaad door

iemand tot iemand gericht is. Zonder dat blijft hij niet meer dan een daartoe beschikbare imperatief.

Het lijkt misschien vreemd om te zeggen dat soms een zin 'uit één woord bestaat'. Want 'bestaan uit' suggereert een geheel met daarbinnen delen, terwijl blijkbaar niet uitgesloten is dat er maar één 'deel' is. Maar die bijzonderheid is niet voorbehouden aan de zin, zij doet zich wel vaker voor. Zo las ik over een succesvol inbrekertje: 'Zijn gereedschap bestaat uit een schroevendraaier.'

Door grammatici wordt een zin eigenlijk pas voor vol aangezien als er aanwijsbare delen zijn, dus als hij meer dan één woord bevat.

Maar opgepast, ook hier dreigt verwarring. Want een traditioneel zinsdeel, op zijn beurt, bestaat uit een woord, of uit meer dan één. Dus niet alleen is een woord iets anders dan een zin, het is ook iets anders dan een zinsdeel. Maar zin én zinsdeel bestaan noodzakelijkerwijs uit minimaal één woord.

De zin en de zinsdelen vormen het domein van de *zinsontleding*. In de traditionele zinsontleding houdt men zich niet onledig met gevallen als 'Brand!!!' of 'Zwijg!', ook niet met gehakkel of gestamel, maar met complete, meerledige, correcte en bij voorkeur opgeschreven zinnen. Lange of korte. Maakt niet uit. Als ze maar compleet zijn. En correct. Zoals: 'Ik schrok.' Of: 'Tot niemand van de aanwezigen, die allemaal muisstil op hun plaats waren gaan zitten, drong door hoezeer ik van hun aanblik schrok.'

Er is voor een zin, wil hij in aanmerking komen voor de traditionele zinsontleding, één must: er moet op z'n minst één persoonsvorm in staan. De persoonsvorm, daar draait het om.

A HET GEHEEL EN DE DELEN

I Zinsontleding

Traditioneel is de zin de grootste grammaticale eenheid. Binnen de zin treft men kleinere grammaticale eenheden aan, zoals woord en zinsdeel, maar erbuiten geen grotere. Natuurlijk stelt de taal ons in staat tot grotere eenheden, zoals een gedicht, een roman, een brief, een verslag in de krant. Allemaal uit taal opgebouwd eenheden, maar geen grammaticale. Ze vertonen innerlijke samenhang, anders vormden ze geen eenheid. De overkoepelende term voor zo'n eenheid is: *tekst*.

Sommige onderzoekers noemen de macrostructuren waaraan teksten voldoen 'tekstgrammatica', maar daarmee raakt de term 'grammatica' sterk verwaterd. Bovendien is hier het gebruik van de term bedrieglijk, want de aloude vertrouwde grammatica – die van de zin – wordt, hoewel in elke tekst werkzaam, in de tekstwetenschap niet systematisch meegewogen, maar overgeslagen. Aansluiting op de zinsgrammatica is nergens te bekennen. Kennis van de zinsgrammatica is voor het beoefenen van 'tekstgrammatica' niet noodzakelijk.

Langzamerhand raakt een nog veel bedrieglijker gebruik van de term 'grammatica' in zwang. Zo verscheen er een boekje over 'de grammatica van de erotiek'. Nutteloze beeldspraak, die niets verheldert over erotiek en al evenmin over grammatica. Dus: terug naar de *zin*, het centrum van het grammaticaal bedrijf.

Volgens de traditie is er maar één middel om een zin te onderzoeken en dat is: de zin ontleden. Dat kan op twee manieren, die van de taalkundige en die van de redekundige ontleding.

Taalkundige ontleding is woordbenoeming: het noemen van de woordsoort waartoe elk van de opeenvolgende woorden behoort, of beter gezegd: het noemen van de *woordsoortelijke functie* die het woord in de aangeboden taalzin vervult. Om dat te kunnen moet je de zin gelezen en verstaan hebben; het 'filmpje' heeft zich voltrokken. Letterlijk is 'ontleden': in afzonderlijke 'leden' uiteenleggen, haast zoiets als in stukjes knippen (denk aan snijden met het ontleedmes). Het gekke is dat we dat al schrijvende al een beetje doen: de woorden zijn de stukjes, de spaties zijn de knippen als het ware. Nu nog het benoemen.

De kunstgrepen meegerekend kan van geen enkel woord in een zin blindelings de woordsoort genoemd worden; dat komt doordat het om de vervulde woordsoortfunctie gaat. En die is pas duidelijk als je de samenhang tussen de woorden op het niveau van de moedertaalspreker tot je genomen

hebt. De kunstgrepen niet meegerekend is zo'n 'blinde' benoeming vaak ook onmogelijk, omdat menig woord meer dan één woordsoortelijke functie kan vervullen én omdat er homoniemen bestaan (zie p. 34).

De zin staat als een huis

De taalkundige ontleding van een zin betreft dus de woorden, en al maken die deel uit van de zin, een zinsdeel volgens de grammaticale traditie zijn ze niet. Althans niet automatisch.

De taalkundige ontleding is ietwat tweeslachtig. De zin wordt ontleed in woorden. Simpel. Die woorden kunnen we benoemen in hun soort, als lid van de taal, maar die soort is gekenmerkt door functies die ze kunnen vervullen, als lid van een zin. Als lid van de taal zijn ze beschikbaar (in het lexicon), maar als onderdeel van een zin is er over ze beschikt.

Een woord is als een bouwsteen, of een deur. Een deur treffen we aan in een huis. Je kunt haar uit haar scharnieren lichten en dan is de deur *niet meer* in functie. Deuren tref je ook aan in de fabriek. Dan zijn ze *nog niet* in functie. Slechts als deel van een huis is de deur in functie. (Als je haar op schragen neerlegt functioneert ze als een tafelblad! Zie p. 60). Hetzelfde geldt voor een woord in een zin. In onze analogie is een zin een huis, een woord een deur en het lexicon de fabrieksvoorraad.

Maar nu een zinsdeel. Een zinsdeel is niet als een deur, maar als de toegang van een huis. Of een kamer. De toegang en de kamers van een huis bestaan bij de gratie van het huis als geheel en een 'losse' kamer is even onmogelijk als een 'los' zinsdeel: nergens te vinden. Losse deuren, zelfs muren en vloeren (woorden) zijn, in de hedendaagse bouwtechniek, kant en klaar beschikbaar om te gaan functioneren als deur, muur of vloer, als onderdeel van een vertrek (zinsdeel) behorend tot een huis (zin). Zoals bij uitzondering een zin wel eens uit één woord bestaat, zo bestaat sinds kort een huis wel eens uit één 'stuk': een wooncontainer of woondoos. Afzonderlijk verkrijgbaar. Ook woorden zijn los verkrijgbaar om te gaan functioneren. Maar zinsdelen zijn een zo organisch onderdeel van de zin dat zij daarbuiten geen bestaansvorm hebben. Geen zin.

Zo tweeslachtig als de taalkundige ontleding is, zo eenduidig is de redkundige, oftewel de traditionele ontleding in zinsdelen. Dát is wat we van nu af onder zinsontleding verstaan.

Een zinsdeel is een aanwijsbaar onderdeel van een zin. In de praktijk van een grammaticaboekje wijst men een zinsdeel aan door het te cursiveren, of afzonderlijk te noemen:

Justitie mag *tweeduizend extra cellen* bouwen.

Het gecursiveerde zinsdeel is lijdend voorwerp. Ook 'Justitie' vormt een zinsdeel, evenals 'mag bouwen'. Uit dit laatste blijkt dat in een zinsdeel de woorden elkaar niet onmiddellijk hoeven op te volgen. Meestal doen ze dat wel.

Voor je een zin kunt ontleden moet je hem tot je genomen hebben, gelezen, verstaan. Meer dan 'aanwijzen' van de zinsdelen (om hun *redkundige functie* te kunnen vaststellen) is niet goed mogelijk. Van letterlijk 'ont-leden', in brokstukken doen uiteenvallen, kan het nooit komen, want in volstrekt isolement verliezen de zinsdelen hun bestaansrecht. Zij worden benoemd naar hun functie binnen het gegeven geheel. De huis-analogie geeft dat duidelijk aan. Ook de vertrekken van een huis laten zich niet isoleren, maar wel aanwijzen en benoemen. Om de vertrekken te kunnen tonen moet je het huis betreden. Ze concreet met de vinger aanwijzen gaat nog het best op een plattegrond. Aan de hand van de plattegrond kun je je voorstellen hoe het is om in het huis te zijn, waar je je dan precies bevindt, hoe de ruimten verdeeld zijn en hoe zij zich tot elkaar verhouden.

Zo is ook een geschreven zin een soort plattegrond. Hij roept in de voorstelling een situatie op waarvan je getuige bent. Een situatie kun je, net als een huis, in gedachten binnengaan en er tegelijkertijd toeschouwer zijn. Ook kun je erbuiten blijven en je toch een beeld vormen van hoe daarbinnen de verhoudingen liggen. Er wordt niets afgebroken, alles blijft intact, maar er zijn onderscheiden onderdelen.

De opgeschreven zin werkt als een plattegrond van een huis waarvan je je indenkt dat je het betreedt. De zin 'staat als een huis', omdat zijn onvervreemdbare onderdelen onverbreekelijk bij elkaar en bij het geheel horen. Maar zo statisch als een huis – het gebouw – is, zo dynamisch is een zin. In een zin gebéurt iets. Een zin wordt primair niet ontleed, maar beleefd. Dat geldt voor iedereen in het dagelijks bestaan, maar het geldt ook voor de grammaticus die een zin van zijn moedertaal onderzoekt. Voor hij begint te ontleden heeft hij de zin ondergáán. In een flits. Op het niveau van de moedertaalspreker kent hij de voorstelling, de weergegeven situatie.

Door die verbeelde situatie zorgvuldig te observeren met onze geesteszintuigen, ontdekken we hoe elk aanwijsbaar zinsdeel onafscheidelijk verbonden is met een traceerbaar situatie-onderdeel: een episode, een ruimtelijk gegeven, of een bijkomend detail.

Zinsontleding vergt uiteraard de bestudering van de zinsdelen in hun verschijningsvorm: we willen weten hoe ze in elkaar zitten, welke woordsoor-

ten ze bevatten, hoe hun plaats is in de zinsdeelvolgorde, enzovoorts. Maar allereerst eist de zinsontleding een nauwgezette analyse van de door de zin teweeggebrachte voorstelling.

2 De voorstelling

In de grammaticale praktijk is een zin in de eerste plaats een zelfstandig schriftelijk gegeven. Grammatici weten natuurlijk best dat een opgeschreven zin in oorsprong de weergave is van een uitgesproken zin, afkomstig van een mens. Door de alfabetisering echter zijn er ontelbaar veel nooit uitgesproken zinnen *direct op schrift gesteld, met behulp van pen, schrijfmachine of ander instrument*. De mens die een zin produceert is – ook dat weten de grammatici – vervuld van kennis en gevoelens aangaande zichzelf en de buitenwereld, en daarvan is in de zin het een en ander uitgedrukt. Maar de grammaticus leest een zin als een geïsoleerde eenheid. Zonder weet van context en situatie waarin de zin is geuit. Ja, zonder te weten *óf* er wel een context en een situatie aanleiding zijn geweest voor het uiten van de zin, behalve dan de context van een grammaticaboekje en de situatie van de taalkundige die eraan werkt. Want zo is de realiteit: de losse voorbeeldzinnen zijn afkomstig van een linguïst die zich niet bekommert om de herkomst van die zin. Hij vraagt zich niet af: 'Hóe kwam die voorbeeldzin in me op?', maar gaat er eenvoudig mee aan de gang.

Na de zin te hebben vernomen kan de taalkundige zich aan de inhoud niet onttrekken; het is immers een zin in zijn moedertaal. Roemrucht is de training van aankomende spionnen die hun moedertaal moeten verloochenen. Een Amerikaan moet zich bij voorbeeld uitgeven voor een Rus die geen Engels kent. Hij bevindt zich in de volle vertrekhal van een luchthaven. Vlak achter zich hoort hij iemand iets zeggen in het Engels. Niet tegen hem, maar tegen een ander: 'Over drie minuten wordt dit gebouw opgeblazen. Wegwezen!' Nu moet de spion onbewogen blijven. Ander geval: in een stil bos wendt iemand zich rechtstreeks tot de spion met de (Engelse!) woorden: 'Kijk uit, er kruipt een adder op uw schoen!' Dan is de spion verloren als hij geschrokken omlaagkijkt. Als het erop aankomt is de moedertaalverloochening een vrijwel onmenselijke opgave en menige kandidaat-spion doorstaat de training niet, zo doeltreffend is een moedertaalzin.

De grammaticus die z'n moedertaal onderzoekt leest een voorbeeldzin alsof die uit de lucht kwam vallen, en onmiddellijk is zijn verbeelding actief geworden. Hij vormt zich, zoals gezegd, een voorstelling. Razendsnel. Om de onderdelen van die voorstelling te kunnen observeren moet hij die razend-

snelle gebeurtenis kunstmatig vertragen. Hij moet er wat je noemt voor gaan zitten en er voor z'n geestesoog een soort filmvoorstelling van maken.

Wat er bij de eerste confrontatie met een zin precies met ons gebeurt weten we niet, juist vanwege die snelheid. Wel weten we dat lezen (net als luisteren) een in de tijd verlopend proces is. Neem de zin:

Ik lag in een bed dat krioelde van de luizen.

'Ik lag in een bed' brengt wellicht een gevoel van behaaglijkheid bij u teweeg, dat echter onmiddellijk plaatsmaakt voor huiver. Zich hernemen, correctie aanbrengen kan blijkbaar óók deel uitmaken van het tot je nemen van een zin, hoe onbewust dat ook in z'n werk gaat.

Voor de taalkundige is een zin een afgesloten, waargenomen eenheid, die hem in staat stelt tot het nauwkeurig observeren van zijn door de zin opgeroepen voorstelling van zaken. Daarin gedraagt hij zich zo objectief mogelijk. Zijn particuliere gewaarwordingen negeert hij ten gunste van de objectieve stand van zaken die in de zin meegedeeld wordt. Een louter visuele voorstelling beantwoordt niet aan de eis van objectiviteit, want, het woord zegt het, zo'n voorstelling ziet men – ook met het geestesoog – vóór zich. Maar ook wat men niet kan zien, de achter-, onder-, binnen- of overkant van de dingen, maakt deel uit van de 'voorstelling', die dus veel meer is dan visueel, en niet uitsluitend georiënteerd is op de zintuigen: allerlei onderdelen die we niet kunnen waarnemen, maar waar we van weten, behoren tot de voorstelling.

De grammaticus is dus in eerste instantie lezer. Zijn uitgangspunt is de zin en niet de context en situatie waarin die zin is voortgebracht. Integendeel: context en situatie moet hij reconstrueren. Wat men globaal onder *zinsbetekenis* verstaat is de gereconstrueerde situatie die, volgens de voorstelling van de lezer, aanleiding moet zijn geweest de zin te uiten. Situatiegeledingen vallen samen met zinsgeledingen en zinsontleding valt samen met situatieontleding; zinsontleding is dus: een welbewuste observatie van een zin (afkomstig van een onbekende die niet ter zake doet) in rechtstreekse betrekking tot het geheel en de delen van de werkelijkheid die daarmee tot ons komt. In de voorstelling.

3 De personages en hun rollen

In een zin wordt een gebeurtenis weergegeven, ongeacht de vraag of die gebeurtenis onderdeel is, was, zal zijn of kan zijn van de concrete werkelijk-

heid waarin we leven. Via de zin worden we getuige van een weergegeven gebeurtenis. Als we een zin lezen blijft de oorspronkelijke getuige, dat is de spreker of schrijver, op de achtergrond. Hij is verdwenen. Zó ongemerkt neem je als lezer zijn plaats in dat je je bijna de enige toeschouwer voelt. Wij lezers kunnen niet ingrijpen in de gebeurtenis, die zich, hoewel voor onze ogen, toch buiten ons om voltrekt, precies zo als het geval zou zijn wanneer we niet keken.

De deelnemers aan de gebeurtenis, dat zijn de 'spelers' in de voorstelling. Bij wijze van spreken dan. Want we ervaren geen spelers, maar de personages. Het gaat dan ook niet om een concrete toneelvoorstelling, waarin spelers onontbeerlijk zijn om ons de personages te tonen, maar het gaat om een directe, zij het niet concrete, confrontatie met personages, die niet gespeeld worden maar zich rechtstreeks aan ons presenteren. Schepsels die voortkomen uit onze verbeelding, in gang gezet en gestructureerd door een taalzin. In allerlei opzichten verschillen zij niet van concrete personen in de concrete werkelijkheid die in onze voorstelling worden opgeroepen. Ze zijn in gezelschap van flora en fauna en allerhande attributen; ze zijn omgeven door licht en duisternis, het universum en de elementen. De personen in onze voorstelling handelen, 'gedragen zich', ten opzichte van elkaar, de flora en fauna, de attributen, de elementen en het universum, die alle op hun beurt 'zich gedragen', ten opzichte van elkaar en van de personen.

Gebeurtenissen waaraan we niet actief deelnemen, zijn neutraal ten aanzien van ons die er getuige van zijn, omdat de handelende personen geen weet van ons hebben, laat staan de attributen, flora, fauna, enzovoorts. Er zijn filosofische overwegingen en sinds 1916 ook zuiver natuurwetenschappelijke, die deze overtuiging doen wankelen: het waargenomene verandert al naar gelang de positie van de waarnemer (de relativiteitstheorie van Einstein). In het dagelijks leven trekken we ons van zulke bekommernissen niet veel aan. In de praktijk van de grammatica ook niet. We gaan er eenvoudig van uit dat er gebeurtenissen 'an sich' plaatsvinden, die we waarnemen zonder ze te beïnvloeden. En waarin personen en dingen optreden die elkaar in hoge mate beïnvloeden. Die elk hun rol spelen. Geen toneelrol, maar een reële rol.

De dingen (niet alleen personen dus) ontwaren we in een moedertaalzin. Zij in de eerste plaats brengen een taalwaarnemer tot de traditionele zinsdelen. Het onderscheid tussen die zinsdelen is gebaseerd op het onderscheid tussen de rollen van de personages. De benoeming van de voornaamste zinsdelen verwijst tegelijkertijd naar de spelers in de door hen vervulde rol. Er vindt doorlopend verwisseling, ja vereenzelviging plaats van het zinsdeel en het personage waarop het betrekking heeft.

Martha zingt.

In deze zin is het zinsdeel 'Martha' onderwerp, maar net zo makkelijk houdt men staande dat de persoon Martha, onderwerp van de zin is. Deze vereenzelviging is kenmerkend voor de redekundige benoeming, de zinsontleding. Bij de taalkundige benoeming, van de woordsoorten, is de neiging tot verwisseling van taalonderdeel en de aangeduide buiten de taal gelegen zaak lang zo sterk niet. Bij de woordbenoeming gaat de aandacht primair naar het taalteken, bij de zinsontleding naar de teweeggebrachte voorstelling, de personages en hun rollen.

4 De toeschouwers

Wie een zin leest in z'n moedertaal, wordt daarmee toeschouwer van de voorstelling. Of die voorstelling de concrete werkelijkheid betreft of een fictieve doet voor de zinsbeschouwing niet ter zake. In een zin die de concrete werkelijkheid betreft, zoals een ANP-bericht, wordt die werkelijkheid eigenlijk fictief gemaakt: het concrete verdwijnt; wat blijft is de voorstelling. Voor de toeschouwer-grammaticus doet het er ook absoluut niet toe of de zin waar is met betrekking tot de concrete werkelijkheid.

De toeschouwer is, zoals bleek, niet louter visueel actief, maar met ál zijn geesteszintuigen. De in een zin vervatte gebeurtenis heeft veel weg van een objectief, onaantastbaar en 'self-supporting' gegeven, zonder sporen van buiten af. Zijn zulke sporen er echt niet? Zeer waarschijnlijk zijn ze er wél, omdat een zin niet uit de lucht komt vallen. Dit onmiskenbare feit scheidt een dilemma voor de gangbare grammaticale werkwijze, die immers wordt gedomineerd door de uitgangshouding alsof een zin wél uit de lucht kwam vallen.

Een anonieme geschreven zin vormt weliswaar een bewijs uit het ongerijmde dat ooit iemand die zin heeft geuit, maar aan die iemand heeft de taalkundige beroepshalve geen boodschap, zelfs al zou hij weten wie dat is. Slechts de zin gaat hem aan, niet de persoon die de zin heeft geuit. Het probleem nu is dat de zin zelf, benaderd alsof hij uit de lucht kwam vallen, elementen bevat die we werktuiglijk met die persoon in verband brengen. Dat komt doordat we geconfronteerd worden met een voorstelling van zaken, een weergave van gebeurtenissen. Uit ervaring weten we dat de dingen en gebeurtenissen zelf, 'an sich', in de concrete werkelijkheid harde realiteiten zijn die we nooit totaal kunnen kennen. Daar hoeft je Kant niet voor gelezen te hebben. Verder weten we dat één en hetzelfde gebeuren op veel manieren

kan worden weergegeven. Vóór er sprake kan zijn van weergave is er het stadium van de waarneming. We weten bovendien dat waarnemingen verschillen al naar gelang de plaats van de waarnemer ten opzichte van het 'gebeuren' en de daarin deelnemende dingen. Gelukkig hoeven we ons niet af te vragen of de dingen 'an sich' veranderen al naar gelang de positie van de waarnemer, zoals Einstein leert. We mogen volstaan met de constatering dat in elk geval de waarnemingen verschillen, al naar gelang de plaats van de waarnemer en diens daarvan afhankelijke perspectief. Eén van onze merkwaardigste vermogens is dat we ons kunnen verplaatsen in een perspectief dat we fysiek niet innemen. Dat is een daad van de verbeelding.

Kenmerkend voor een zin is dat er altijd iets van een perspectief in te bespeuren valt, waarin we ons als lezer automatisch verplaatsen en dat het perspectief van de oorspronkelijke getuige moet zijn geweest, de 'spreker'. Tegelijkertijd komt het ons voor dat zich een onafhankelijke gebeurtenis afspeelt, los van welk perspectief dan ook. Die autonome gebeurtenis wordt niet alleen verschillend waargenomen, maar ook verschillend weergegeven, wat uiteraard samenhangt met het verschil in perspectief, maar daarmee niet alleen. Ontelbare andere factoren bepalen de weergave.

- (a) Een koe staat helemaal alleen te grazen midden in een grote groene wei.
- (b) De grote groene weide ligt leeg en uitgestrekt rond een eenzaam grazende koe.

Het is goed mogelijk deze zinnen als twee weergaven van één en dezelfde situatie te beschouwen. De weergaven onderscheiden zich van elkaar, onder meer door een verschil in focus, als volgt.

(a) De camera heeft ingezoomd op de koe en vervolgens komt langzaam de uitgestrekte omringende weide in beeld.

(b) We zien een groot stuk weide met in het midden iets vaags dat (via de daarop inzoomende camera) bij nadere beschouwing een koe blijkt te zijn.

Dit verschil betreft dus vooral de waarneming van de toeschouwer en niet iets wat zich ook zou voordoen 'als we niet keken' (p. 141). Het 'kijken' wordt in onze illustratie overigens niet direct, met het blote oog, verricht, maar indirect, via het oog van de camera en het daarmee tot stand gekomen filmbeeld.

Dat de oorspronkelijke toeschouwer een rol speelt die in de weergave haar sporen nalaat is duidelijk. Het blijft echter moeilijk om in zinnen het aandeel

van die toeschouwer te onderscheiden van de kenmerken van het gebeuren 'an sich', die naar we veronderstellen ook aanwezig zijn zonder waarnemer. Beide soorten kenmerken, de autonome én de van de waarnemer afhankelijke, worden in de redkundige benoeming gehonoreerd, maar niet systematisch van elkaar onderscheiden. Dat maakt het zinsontleden vaak moeilijk.

(c) Jan wordt door Piet geslagen.

(d) Piet slaat Jan.

Beide zinnen zijn als weergave van één en dezelfde autonome gebeurtenis geheel acceptabel. Ook kunnen we veilig aannemen dat altijd als de eerste zin letterlijk waar is ten aanzien van een 'gebeuren' in de concrete werkelijkheid, de tweede automatisch eveneens waar is. Het 'gebeuren an sich' blijft in grote trekken constant. Ga je alleen af op het autonome 'gebeuren' en zijn belangrijkste grote trekken, dan vervullen Jan en Piet ten opzichte van elkaar in de twee zinnen precies dezelfde rol. Vergeet je de zin zelf, ook in z'n vormelijke verschijning, dan krijgen 'Jan' en 'Piet' in de twee zinnen precies dezelfde redkundige benoeming, gebaseerd op de rol van Jan respectievelijk die van Piet. Beginnende zinsontleders, schoolkinderen, komen er daardoor gemakkelijk toe 'Piet' in beide zinnen *onderwerp* te noemen. Daarom moet je leren niet alleen je te verdiepen in de onmiddellijk bij je opgewekte voorstelling, maar ook in de verschijningsvorm van de zin. Het gevolg kan zijn: een iets andere kijk op het autonome gebeuren of zelfs een enkele subtiele verandering in het gebeuren zelf. Zowel in (c) als in (d) is het Piet die slaat en Jan die de klappen krijgt, maar van deze stand van zaken worden verschillende facetten belicht, in (c) andere dan in (d). De toeschouwer ziet het met andere ogen. Het is ook hier een kwestie van focus, maar dat niet alleen. In (c) zien we primair Jan, wie iets overkómt waarin Piet een soort van werktuig is; niet wat je noemt 'willoos', maar toch lijkt het of Piet in (d) met iets meer overtuiging aan de slag is gegaan (excuus voor de woordspeling) dan in (c). In (d) zien we primair Piet die actief handelt ten aanzien van Jan, diens lijf in het bijzonder. Zelf zie ik in (c) Jan enigszins ineengedoken, zijn hoofd beschermend met zijn armen en ook is het net of het slaan in (c) langer duurt dan in (d), maar dat kan allemaal aan mij liggen. Het is bijna niet uit te maken of met de andere belichting niet ook iets aan de gebeurtenis 'an sich' verandert. Mij lijkt van wel, maar bij die opmerking laat ik het.

Al met al is nu wel gebleken dat niet alleen perspectivische informatie afkomstig is van de oorspronkelijke getuige; ook zijn gewaarwordingen en ideeën buiten zijn ruimtelijke waarnemen om kunnen in een zin zijn weerge-

DE ZIN

geven. Zelfs dingen die men bij uitstek particulier en subjectief acht.

Helaas stormt het.

Deze zin roept een voorstelling op van een woeste zee, diep doorbuigende bomen of andere storm-attributen, maar ook van een persoon, hoe vaag ook, die dat betreurt. Een toeschouwer, een getuige, die het stormen 'an sich' niet alleen meldt, maar ook voorziet van subjectief commentaar.

De rol van ons, toeschouwers bij de voorstelling, is dus niet passief en evenmin bijkomstig, en wel hierom niet, omdat we ons vrijwel zonder erg in de positie, waarnemingen en gewaarwordingen van de oorspronkelijke getuige verplaatsen. Zijn rol nemen we zo geruisloos over dat we zijn bestaan vergeten en wel degelijk het gevoel krijgen dat een zin uit de lucht komt vallen. Een zuiver grammaticaal gevoel.

B DE ZINSELEN VOLGENS DE TRADITIE

I Het trait-d'union (persoonsvorm)

De zinsdelen ontlenen, zo bleek, hun traditionele benoeming in hoge mate aan de personages en hun rollen, zozeer dat men het onderscheid tussen zinsdeel en personage soms uit het oog verliest. Dat is natuurlijk niet goed, maar klaarblijkelijk gebeurt het vaak vanzelf. Legio zijn de formuleringen – zowel in taalwetenschappelijke verhandelingen als in schoolgrammaticaboekjes, ook recente – waarin personage en zinsdeel totaal zijn vereenzelvigd. Overbekend is als karakterisering van het zinsdeel 'onderwerp':

Het onderwerp verricht de handeling.

Een kras voorbeeld uit een spraakkunst voor de basisschool (1980):

In de lijdende vorm wordt de handeling door de bepaling van oorzaak verricht.

Een mooiere illustratie van mijn betoog over 'Jan wordt door Piet geslagen' (p. 143) kan ik me niet wensen.

In taalkundige vakkringen (schoolboekjes lopen wel eens achter) noemt men 'door Piet' al bijna honderd jaar geen bepaling van oorzaak meer; zeker een jaar of twintig is de aanduiding 'passieve door-bepaling' daarvoor in zwang, een handzame afkorting voor: 'bepaling beginnend met "door" in een lijdende ("passieve") zin die, omgezet in een bedrijvende ("actieve") zin het substantief (of de substantiefgroep) volgend op "door" als onderwerp heeft':

Jan wordt door Piet geslagen. – Piet slaat Jan.

Veel grammaticale aanduidingen zijn op te vatten als afkortingen. Dat geldt misschien zelfs voor 'Het onderwerp verricht de handeling', in plaats van 'De persoon waarnaar het zinsdeel "onderwerp" verwijst, verricht de handeling'. Hoewel zulke afkortingen globaal best begrijpelijk zijn, vereist een taalwetenschappelijke terminologische verantwoording uiteraard grote precisie.

Precisie kan ook voor schoolboekjes geen kwaad. Volgens het zojuist hier figurerende boekje is 'door Piet' bepaling van oorzaak, maar het is niet vol te houden dat 'door Piet' de handeling verricht.

Precisie dus. Aanwijzen met het vingertje, de 'uit de lucht gevallen' geschreven zin in z'n materiële verschijningsvorm voorrang geven, óók als hij ontleed moet worden. Want hoezeer ook de immateriële voorstelling door-

slaggevend is voor de redekundige benoeming, zij moet niet met ons op de loop gaan. Bij de les blijven! en steeds het verband vasthouden tussen een aanwijsbaar stukje zin en een personage of ander onderdeel van de voorstelling.

Soms zijn er hardnekkige voorstellingsonderdelen (optredend bij alle moedertaalgenoten) die zich nauwelijks of helemaal niet laten verbinden met een aanwijsbaar zinsstukje. Een intrigerend geval is de 'er wordt'-constructie:

Er wordt getikt.

Onontkoombaar dient zich hier een persoon aan die tikt. Of, zo u wilt: de veronderstelling, verwachting of overtuiging van de toeschouwer dat de tikbron een mens is. De regen bij voorbeeld, als tikkende instantie, komt niet voor de voorstelling in aanmerking (behalve als die de gedaante van een persoon aangenomen heeft). Blijkbaar zijn niet altijd alle elementen van de voorstelling aan een aanwijsbaar zinsstukje te koppelen. 'Er wordt getikt.' is dan ook zeer moeilijk ontleedbaar in termen van de traditie en de 'er wordt'-constructie is een in vakkringen onopgelost grammaticaal raadsel. Toch is 'er wordt getikt' een doodgewone, onmiskenbaar correcte en complete zin. Desondanks moeten we hem hier verder buiten beschouwing laten en ons beperken tot zinnen die niet én voor de traditionele benadering én voor hoog opgeleide professionele grammatici problemen opleveren.

Als startpunt voor het redekundig ontleden fungeert een soort woord dat we kennen uit de 'taalkundige ontleding': de persoonsvorm.

Wie met de woordsoorten redelijk vertrouwd is, kan zich gaan toeleggen op de zinsontleding. Dat is een goede volgorde, want zinsdelen herken je onder meer door een beroep te doen op kennis van de woordsoorten. Soms maakt zelfs een woordsoortelijke term expliciet deel uit van een zinsdeelnaam: 'voorzetselvoorwerp', 'bijwoordelijke bepaling'. Daarentegen kan men woordsoorten leren onderscheiden zonder kennis van de zinsdelen.

Zinsdelen bestaan niet buiten de zin. Woorden wel (zie p. 29). Juist voor de zinsontleding is de opgeschreven zín het aangewezen uitgangsgegeven.

Het begin van de draad die ons door de zin heen leidt langs de zinsdelen is de persoonsvorm, die specifieke vervoegde vorm van het werkwoord, die de schakel vormt tussen taalkundige en redekundige benoeming en die in veel opzichten de spil is van de zinsontleding én van de zin. Zoals ik al zei: 'De persoonsvorm. Daar draait het om.' (p. 134).

2 Het onderwerp (subject)

Sommige persoonsvormen herken je meteen, zelfs zonder de zin verstaan te hebben. Alleen al hun uiterlijke vorm geeft zekerheid, kunstgrepen daargelaten (p. 58). Zulke blindelings herkenbare persoonsvormen zijn: 'heeft', 'is', 'sprak', 'zal', 'lachte', 'deed', 'gingen', 'pakten', 'hadden' en vele andere.

De persoonsvorm weerspiegelt het onderwerp, zowel in 'persoon' als in 'getal'. Dat wil zeggen: als het onderwerp in de tweede persoon enkelvoud staat, dan is ook de persoonsvorm tweede persoon enkelvoud. Is de persoonsvorm een derde persoon meervoud, dan is ook het onderwerp ongezien derde persoon meervoud. Onderwerp en persoonsvorm reflecteren dus elkaar:

Jij koopt de kaartjes voor vanavond.

'Jij' is tweede persoon enkelvoud; 'koopt' ook. 'Jij' is aan zijn eigen vorm alleen al herkenbaar als tweede persoon enkelvoud; 'koopt' niet. 'Koopt' is onbetwistbaar een persoonsvorm en niets anders, maar z'n persoon en getal zijn niet dwingend met de vorm alleen gegeven; slechts dát het een persoonsvorm is staat vast, niet welke het is. 'Koopt' kan ook derde persoon enkelvoud zijn:

Hij koopt de kaartjes.

Maar ook tweede persoon meervoud:

U koopt de kaartjes.

Hier laat het getal zich noch aan het onderwerp 'u', noch aan de persoonsvorm 'koopt', noch aan het gecombineerde 'u koopt' aflezen. Het getal moeten we afleiden uit situatiegegevens. We weten nu eenmaal dat we één persoon, maar ook een hele menigte kunnen aanspreken met 'u' en we noemen daarom in het eerste geval 'u' en 'koopt' enkelvoud en in het laatste meervoud. Om daarover te kunnen beslissen moeten we zoals gezegd een beroep doen op de situatiegegevens van buiten de zin of op een meegegeven context:

U bent hier vanavond met velen bijeengekomen.

'U bent' is hier dus meervoud.

DE ZIN

Bij de pronomina 'ik', 'jij', 'hij', 'wij' en 'jullie' ligt dat anders; die geven hun persoon en getal ondubbelzinnig zélf te kennen. ('Zij' is een homoniem, evenals 'het'.) Hetzelfde geldt voor een substantief(groep); die is derde persoon en herkenbaar óf als enkelvoud óf als meervoud. Bij louter een persoonsvorm is er nooit zekerheid over persoon én getal, tenminste als we ons beperken tot de aantonende wijs. (Ik houd me aanbevolen voor een tegenvoorbeeld, in de aantonende wijs dus.) De losse persoonsvormen zijn wél *negatief* gekenmerkt met betrekking tot persoon of getal; ik bedoel dat 'koopt' geen eerste persoon enkelvoud of meervoud kan zijn, noch derde persoon meervoud. Definitief uitsluitel over wat 'koopt' dan wél is in een zin, geeft het onderwerp.

Verder zijn er heel veel persoonsvormen die niet aan hun eigen vorm als zodanig herkenbaar zijn:

blazen
wachten
ontmoedigen

Zuiver wat vorm betreft kunnen dit net zo goed infinitieven zijn. Maar áls ze persoonsvorm zijn – wat je alleen kunt uitmaken binnen een gegeven zin – zijn ze meervoud en hetzij eerste, tweede of derde persoon:

wij/jullie/zij wachten
*ik/jij/hij blazen

Al met al is het niet zo'n toer in een zin de persoonsvorm aan te wijzen en daarmee in één moeite door het onderwerp (al kunnen we achteraf niet precies de stappen en hun volgorde bepalen, die tot onze keus hebben geleid). Er is immers een sterke wisselwerking tussen onderwerp en persoonsvorm. Niet voor niets merkten we op dat ze elkaar weerspiegelen.

Nóg een belangrijke factor speelt mee in het onderkennen van het onderwerp, en dat zijn die persoonlijke voornaamwoorden waarbij je aan louter de vorm kunt zien dat ze onderwerp zijn:

ik
jij
hij
wij
gij
zij

Zij bezitten alle de subjectsvorm. Kunstgrepen en koppelwerkwoorden daar- gelaten kun je er blind van uitgaan dat zo'n pronomen het onderwerp (sub- ject) in de zin is en de bijbehorende persoonsvorm laat zich zonder veel moeite vinden:

Drie dagen gingen zij te voet langs een steil pad.

Een *split second* zou je nog kunnen denken dat 'drie dagen' het onderwerp is:

Drie dagen gingen voorbij.

Maar 'zij' maakt aan die mogelijkheid definitief een eind.

Hoe het ontdekken van het onderwerp precies verloopt mag dan moeilijk te achterhalen zijn, er zijn wel een paar hulpmiddelen die de vaststelling kun- nen vergemakkelijken. Zo ontdekten de grammatici de zo goed als onweer- spreekbare wet dat het onderwerp en de persoonsvorm met elkaar overeenkomen in persoon en getal. Die wet maakt een mechanistische han- deling mogelijk, een verhelderende kunstmatige manipulatie. Namelijk:

Zijn boek behaagt iedere lezer.

De persoonsvorm is 'behaagt'. Die persoonsvorm is enkelvoud. Maak je er een meervoud van, dan krijg je:

*Zijn boek behagen iedere lezer.

En kijk, als je dat doet moet 'zijn boek' meeveranderen en óók meervoud worden:

Zijn boeken behagen iedere lezer.

Of verander de derde persoon 'behaagt' in de eerste persoon 'behaag'. Dan moet 'zijn boek' veranderen in de eerste persoon: 'ik'.

Ik behaag iedere lezer.

Deze inzichtelijke manipulatie helpt ons bij het vinden van het onderwerp. In beide gevallen is het omgekeerde ook het geval: verander je getal of persoon

van het onderwerp, dan moet de persoonsvorm meeveranderen.

De algemene regel luidt: pak de persoonsvorm, verander getal of persoon of beide, en wat moet meeveranderen is het onderwerp. Gemakshalve vergeten we nu maar dat, om die persoonsvorm te vinden, we al lang stilzwijgend een pijlsnel beroep hebben gedaan op het onderwerp, want geen enkele persoonsvorm verraadde op zich zijn getal én persoon. Het zinsbetekenisgeheel, de woordsoortelijke functies, de in ons gewekte voorstelling, en bovendien woordvolgordeverschijnselen en nog een aantal andere factoren hebben hun werk al gedaan en ons al eerder in de richting van het onderwerp gestuurd. Want op een veel minder bewust niveau dan dat van de kunstmatige manipulatie weten we exact wat het onderwerp is.

Natuurlijk! Wijzelf immers laten, sinds ons zesde levensjaar of langer, feilloos het onderwerp en de persoonsvorm met elkaar *congrueren* in getal en persoon. En dáárdóór konden we die wet op het spoor komen en formuleren en dáárdóór kunnen we onszelf en anderen leren zinsontleden en zo'n wet als hulpmiddel hanteren om met redelijke precisie het onderwerp aan te wijzen.

Samengevat: 'Verander persoon of getal van de persoonsvorm en dat wat moet meeveranderen is het onderwerp.' En dat werkt.

Want eigenlijk zijn we heel knap.

3 Het gezegde (predikaat)

Het zal u zijn opgevallen dat in de vorige paragraaf met geen woord is gerept over een rol of een personage terwijl het toch om het onderwerp ging, een uiterst gewichtig zinsdeel. We beperkten ons tot praktische richtlijnen om het onderwerp in een zin te vinden, uitgaande van de persoonsvorm. Daarmee slagen we erin het onderwerp aan te wijzen. Maar de subjectsrol is niet duidelijk te maken zonder een beroep op *het gezegde*. De subjectsrol moeten we dus in dit hoofdstuk meenemen, zoals dat heet.

De persoonsvorm maakt deel uit van de woordsoorten en vormt de brug naar de zinsdelen. Zelf is het geen zinsdeel, zomin als een substantief een zinsdeel is. Maar de persoonsvorm kan wel een zinsdeel wórdén, evenals een substantief. Dat kan bij voorbeeld een onderwerp worden. Zoals het substantief 'water' in:

Water is levensnoodzakelijk.

Ook kan een substantief te zamen met andere woorden een onderwerp vormen:

Het water stroomde over de weg.

Zo kan ook een persoonsvorm in z'n eentje een zinsdeel vormen:

De graaf lachte.

Dit zinsdeel heet 'het gezegde' en omdat het uit een werkwoord bestaat *werkwoordelijk gezegde*. Maar een werkwoordelijk gezegde kan uit méér werkwoordsvormen bestaan, uit een 'samengestelde tijd', met hulp- en hoofdwerkwoorden:

*Berend kan niet op tijd zijn gekomen.
Olga probeerde het juweel te verkopen.
De schaar is op de grond gevallen.
Het stadion zal worden afgebroken.*

In deze zinnen is het werkwoordelijk gezegde gecursiveerd. Het werkwoordelijk gezegde bestaat óf uit één werkwoord, namelijk een persoonsvorm, óf uit een persoonsvorm met bijbehorende werkwoordsvormen, nu en dan in gezelschap van 'te' (of 'aan het').

Het werkwoordelijk gezegde drukt een 'gebeuren' uit, iets dat zich voltrekt in tijd, gedurende eeuwen, in een ondeelbaar ogenblik of in een tijdsduur van overzichtelijker lengte. Het werkwoordelijk gezegde brengt onverbiddelijk het tijdselement in de zin:

*Al miljoenen jaren ondervindt de aarde warmte van de zon.
De bom ontplofte.
Ida woont in het hartje van Amsterdam.
Je wordt geroepen.*

Dat gebeuren, dat zowel een actief handelen als een staat van rust of een passief ondergáán kan zijn, voltrekt zich aan iets of iemand, is daarvan onafscheidelijk. Dat iets of die iemand is de bron, het beginpunt van waaruit het gebeuren zich voordoet. Dat geldt ook voor zinnen in de lijdende vorm:

Je wordt geroepen.

Het geroepen-worden, het gezegde-gebeuren dus, vangt aan bij de 'je'. Het roepen natuurlijk niet. Daarom is met betrekking tot het gezegde 'handeling'

DE ZIN

zo'n misleidende kwalificatie. Elke actieve handeling is uiteraard een gebeuren, maar niet elk gebeuren is een actieve handeling. Gebeuren is dus ruimer. Een gebeuren kán een handeling zijn, maar ook het ondergáán daarvan en ook een vrijwel actieloos zich voltrekken:

Jan slaapt.
Eva zwijgt.
De abdij ligt op een heuvel.

Datgene nu waaruit het gezegde-gebeuren voortkomt, dat iets of die iemand dus, is het onderwerp, pardon, ...is het ding waarnaar het onderwerp – dat immers niet iets buiten de taal is, maar een zinsdeel – verwijst. De vereenzelviging van zinsdeel en ding is blijkbaar haast niet tegen te houden. Hoe komt dat?

Dat komt door het woord 'onderwerp'. Dat is een verraderlijk woord. Want in het dagelijks leven is het bij uitstek van toepassing op een persoon of ander ding. Op iets buiten de taal. Het volgende citaat maakt misschien dat u dat heel lang onthoudt (ik hoop het maar, want voor inzicht in de zinsontleding is het van eminent belang):

Een zwaar doorgelegen bewoonster is er het ergst aan toe. Vanwege een dwangstand in haar gewrichten ligt ze als een foetus in bed. Zij is de lieveling van het personeel. Ze is ook *onderwerp van discussie*: Moet je zo iemand in haar laatste fase nog verhuizen naar een verpleeghuis (...)?
(*de Volkskrant* 4-9-1993, cursivering van mij)

Deze vrouw is dus onderwerp van discussie. Van taaluitingen. In de discussie of je zo iemand in haar laatste fase nog moet verhuizen naar een verpleeghuis, is zij inderdaad het onderwerp, maar in de zin:

Moet je zo iemand in haar laatste fase nog verhuizen naar een verpleeghuis?

is 'zo iemand', dat direct of indirect naar de vrouw verwijst, niet het onderwerp in de grammaticale betekenis.

De vrouw is van het citaat als geheel het 'onderwerp' in de dagelijkse betekenis, maar dat is geen grammaticale rol. Een grammaticale rol doet zich pas voor in de zin:

...ligt ze als een foetus in bed.

'Ze', het zinsdeel, is grammaticaal onderwerp, niet omdat die vrouw waarnaar 'ze' verwijst gespreksonderwerp is, dat is zij natuurlijk, maar omdat het woord 'ze' in persoon en getal congrueert met de persoonsvorm 'ligt' én omdat het gezegde-gebeuren, het liggen, in die oude vrouw z'n oorsprong vindt, zonder haar niet zou bestaan.

Het congrueren met de persoonsvorm is een grammatisch-vormelijk kenmerk van 'ze', het zinsdeel, het onderwerp. De 'oorsprong'-status van die vrouw, het personage, is een grammatisch betekeniskenmerk van 'ze', het zinsdeel, het onderwerp. Alleen dit onverbreekelijke samengaan van congruentie en 'oorsprong'-betekenis levert een onderwerp op van strikt grammaticale aard.

De rol van het subjectspersonage ten opzichte van het gezegde-gebeuren, de 'oorsprong'-rol, wordt in een taalzín gepresenteerd als onafhankelijk van de toeschouwer. Dat wil zeggen als iets dat hoe dan ook plaatsvindt, ook zonder toeschouwer.

Het woord 'onderwerp' in de dagelijkse betekenis van gespreksonderwerp daarentegen, wil juist niets anders zeggen dan: 'Er is een toeschouwer. Een getuige. Die spreekt.' Hier wringt dus iets. Dat is het verwarrende van het woord 'onderwerp'. Maar wij beperken ons nu streng tot het zuiver grammaticale onderwerp, een zinsdeel dat met de grammaticaal-technische vakterm 'onderwerp' wordt aangeduid. Dát onderwerp bestaat bij de gratie van het gezegde. Geen onderwerp zonder gezegde. Maar ook: geen gezegde zonder onderwerp. In gemengd Kantiaans en 'video'-jargon is de betekenisrelatie tussen onderwerp en gezegde als volgt uit te beelden.

Het subjectspersonage 'an sich' verschijnt op het scherm in volstreekte stilstand. Als portret. Foto. Een *stiff*. Eventjes. Maar dán krijgen we het 'gebeuren'. Het gezegde-gebeuren. De film... *lóópt!* De *stiff* (ook luchtvaartterm voor een lijk aan boord) komt tot leven. Het gebeuren zelf zou er niet zijn zonder z'n bron, maar de bron zou niet als bron *herkend kunnen worden* zonder het gebeuren. (Hier komt tóch de toeschouwer om de hoek kijken.) Een ongeëvenaarde wisselwerking tussen onderwerp en gezegde, of liever: tussen subjectspersonage en gezegde-gebeuren. Een wisselwerking waarin de toeschouwer beurtelings wel en niet participeert. Om over na te denken.

Maar voor de praktijk van de zinsontleding moge onze illustratie volstaan.

Het gezegde bestaat dus uit een persoonsvorm, al dan niet gecombineerd met andere werkwoordsvormen (infinitief, voltooid deelwoord). Het drukt een

DE ZIN

gebeuren uit dat zijn oorsprong vindt in het subjectspersonage. Zo'n gezegde bestaat uit louter werkwoordsvormen. Het is dan ook een *werkwoordelijk gezegde*.

Nu het *naamwoordelijke gezegde*. Dat heeft een slechte reputatie vanwege zijn moeilijkheid, maar misschien is dat niet helemaal terecht. Om het naamwoordelijk gezegde te kunnen onderscheiden is de rotsvaste beschikking over het roemruchte rijtje van koppelwerkwoorden een onmisbare steun. Eén rijtje voor de hele zinsontleding, dat is toch niet te veel gevraagd. Met behulp van die kennis is het naamwoordelijk gezegde heel goed op te sporen. De volgende overwegingen zijn daarbij van belang.

Evenals het werkwoordelijk gezegde drukt het naamwoordelijk gezegde een gebeuren uit. In tegenstelling tot het werkwoordelijk gezegde bevat het naast de werkwoordsvorm(en) ook een naamwoord. Altijd. Dat is een keihard *gegeven*. Het werkwoord (of de werkwoordscluster) vormt het *werkwoordelijk deel* en het naamwoord het *naamwoordelijk deel* van het gezegde, het *predikaatsnomen*. Is er naast het naamwoord slechts één werkwoord aanwezig – onverbiddelijk een persoonsvorm – dan is dat een koppelwerkwoord, een werkwoord uit het rijtje:

Mijn broer *wordt* professor.

Is er een cluster van werkwoorden, dan is het hoofdwerkwoord (een infinitief of een voltooid deelwoord) een koppelwerkwoord:

Mijn broer is professor *geworden*.

Mijn broer moet professor *worden*.

Het naamwoord in het naamwoordelijk deel is een zelfstandig of een bijvoeglijk naamwoord, of een persoonlijk voornaamwoord:

Een hagedis is een *reptiel*.

Die boom is *oud*.

Je lijkt mij *wel*.

Ook bestaat het naamwoordelijk deel wel uit een naamwoordelijk functionerend bijwoord, vaak (maar niet noodzakelijk) van voorzetselachtige herkomst:

DE ZIN

- Die film *wordt een succes* (zal een succes zijn).
- Die film *blijkt een succes* (is, weten we sinds kort, een succes).
- Die film *blijft een succes* (is, nog steeds, een succes).
- Die film *lijkt een succes* (is wellicht, maar misschien ook niet, een succes).
- Die film *schijnt een succes* (is, naar zich laat aanzien, een succes).
- Die film *dunkt me een succes* (is in mijn ogen een succes).
- Die film *heet een succes* (is, althans naar men zegt, een succes).
- *Die film *komt me een succes voor* (is, zoals het zich aan mij presenteert, een succes).

Het laatste voorbeeld is wat vreemd; typisch 'antiek', archaisch taalgebruik. Gebruikelijker is:

Die film *komt me succesvol voor*.

Hier is het naamwoordelijk deel een adjectief. Net als in:

Mijn pianoleraar is
wordt
blijkt
blijft
lijkt
schijnt
heet
dunkt me
komt me *nervus* voor.

Bijna ieder werkwoord van het rijtje is homoniem, en daardoor is een 'blinde' benoeming als koppelwerkwoord-in-functie niet mogelijk:

Vader *is* in de tuin. ('Is' is zelfstandig werkwoord in de betekenis van 'zich bevinden'.)
De zon *schijnt*. ('Schijnt' is zelfstandig werkwoord.)
Jan *wordt* ontslagen. ('Wordt' is hulpwerkwoord van de lijdende vorm.)
De maan *schijnt* helder. ('Schijnt' is zelfstandig werkwoord, met 'helder' als bijwoord; tenzij je hier leest dat de maan slechts in schijn helder is; dan hebben we een naamwoordelijk gezegde en is

'schijnt' koppelwerkwoord en 'helder' een predikatief gebruikt
bijvoeglijk naamwoord.)

In het naamwoordelijk deel van het gezegde wordt een verschijningsvorm of een kwaliteit gepresenteerd. Het werkwoordelijk deel (het koppelwerkwoord, al of niet bijgestaan door één of meer hulpwerkwoorden) drukt uit in hoeverre die verschijningsvorm of die kwaliteit eigen is aan de subjectszaak. Het koppelwerkwoord 'zijn' vertegenwoordigt daarin de absolute top; de verschijningsvorm of de kwaliteit dekken de subjectszaak volkomen:

De president *is oud*.
De president *is een optimist*.

De andere koppelwerkwoorden drukken een staat uit die deze volkomenheid slechts benadert, en wel op specifieke wijze: uitgedrukt wordt een onderweg-zijn naar dat absolute 'zijn' ('worden'), gelijkenis ermee vertonen ('lijken'), voortzetten van dat 'zijn' ('blijven'), enzovoorts.

Veelzeggend is in dit verband dat verscheidene werkwoorden uit het rijtje als hulpwerkwoord kunnen optreden bij de infinitief van 'zijn', die dan, als hoofdwkwoord, koppelwerkwoord-in-functie is:

Hij schijnt
blijkt
lijkt
dunkt (me)
heet
komt (me) voor hartelijk te zijn.

Ten slotte kijken we nog even naar de term 'gezegde', waarin op de achtergrond meespeelt dat dat woord in het dagelijks leven gewoon betekent 'dat wat gezegd is', hetgeen van toepassing is op iedere kleinste en grootste taaluiting en alles wat daartussen ligt! Altijd. In 'de man lacht' of 'de man is vrolijk' wordt niet alleen gezegd dat de man lacht of vrolijk is, maar in de eerste plaats – impliciet – dat hij een man is. Maar voor de grammaticale kwalificatie 'gezegde' komen alleen 'lacht' en 'is vrolijk' in aanmerking. Dat hangt samen met het volgende.

Het werkwoord met toebehoren brengt leven in de brouwerij (p. 153). Zonder werkwoord wordt, als je 'zeggen' in niet-technisch-grammaticale zin opvat, niet echt iets gezegd; de taaluiting is incompleet, star, óf er wordt een

beroep gedaan op een eerder uitgesproken of vagelijk in de gedachten aanwezig werkwoord (al of niet met toebehoren). Tot deze verrassende conclusie voert ons de voor de hand liggende reconstructie van de oorspronkelijke strekking van de grammaticale term 'het gezegde'.

Samengevat

Het gezegde brengt het tijdselement in de zin. Het subjectspersonage is de bron, het beginpunt van waaruit het gezegde-gebeuren zich voltrekt. Dat gebeuren kan zijn: een actief handelen, een staat van rust, of een passief ondergáán.

Bestaat het gezegde uit een werkwoord (of een samenstel van hulpwerkwoord(en) en hoofdwerkwoord), dan is het een werkwoordelijk gezegde. Is het hoofdwerkwoord (of het enige werkwoord) een koppelwerkwoord, dan vormt dat samen met een naamwoord (het predikaatsnomen) het naamwoordelijk gezegde.

4 De voorwerpen (objecten)

Buiten de grammatica zien we voorwerpen voornamelijk als concrete levenloze dingen. Een lepelje is een voorwerp, ook zonder dat het wordt besproken, en een sleutel is een voorwerp. En een paraplu. Het zinsdeel 'voorwerp' daarentegen heeft betrekking op oneindig veel meer. Op iets of iemand, materieel of immaterieel, levend of levenloos, al of niet direct toegankelijk voor onze zintuigen.

De belangrijkste voorwerpen in de grammatica zijn het *lijdend voorwerp* en het *meewerkend voorwerp* (*direct object* respectievelijk *indirect object*). Daarnaast kennen we het *voorzetselvoorwerp*, het *belanghebbend voorwerp* en het *oorzakelijk voorwerp*. De voorwerpen onderscheiden zich van elkaar en van het onderwerp door de rol van hun 'personages' (dat kunnen ook levenloze of abstracte entiteiten zijn) in het weergegeven gebeuren. Die rol kenmerkt de *zinsdeelbetekenis*, de grammatische functie van het zinsdeel, en daarmee gaan vormelijke eigenschappen van het zinsdeel gepaard. Een vormelijk kenmerk van het onderwerp bij voorbeeld is, zo zagen we, de congruentie met de persoonsvorm (p. 149).

Het lijdend voorwerp bezit niet zo'n onmiddellijk vaststelbaar vormkenmerk. We moeten overigens goed beseffen dat die congruentie ook niet onmiddellijk vaststelbaar is, laat staan aanwijsbaar. Die congruentie toont zich pas met behulp van actieve manipulatie van de taalbeschouwer (p. 150). Vormelijke kenmerken liggen niet zomaar voor het grijpen. Ze zijn onderworpen

aan gecompliceerde, vaak abstracte wetten van volgorde, woordsoortelijke samenstelling, vervangbaarheid en nog veel meer. Het lijdend voorwerp vergt, om onderkend te worden, heel wat ingewikkelde manipulaties. Des te verwonderlijker is het dat lijdende voorwerpen in de zinsontledingspraktijk soepel functioneren.

Het lijdend voorwerp (direct object)

Hieronder volgen, ter kennismaking, enige zinnen met een onomstreden lijdend voorwerp. We beginnen met het standaardvoorbeeld:

Jan slaat Piet.

Die zin bevat een soort prototype van een lijdend voorwerp: 'Piet'. Dat is bedrieglijk, want Piet lijdt wel, in de gewone zin van het woord, maar dat nu heeft niets te maken met het feit dat het zinsdeel 'Piet' lijdend voorwerp is. 'Piet', het zinsdeel, is ook lijdend voorwerp in:

Jan feliciteert Piet.

Jan ziet Piet.

Jan roept Piet.

Jan bewondert Piet.

Jan kiest Piet.

Jan vertrouwt Piet.

Jan redt Piet.

In deze zinnen is van lijden, leed ondergaan, geen sprake. Integendeel zelfs. 'Lijdend voorwerp' is dus een grammaticale technische term, hecht verbonden met een rol die met leed niets van doen heeft en zich overduidelijk onderscheidt van de rol van het onderwerpspersonage. Of er leed in het spel is hangt geheel af van de lexicale betekenis van het werkwoord:

Jan martelt Piet.

Jan mishandelt Piet.

Jan treitert Piet.

Jan kwelt Piet.

Jan bedreigt Piet.

Jan kwetst Piet.

Niet de afzonderlijke lexicale werkwoordbetekenis maakt het zinsdeel 'Piet'

tot lijdend voorwerp, maar de rol en de positie van de persoon Piet doen dat.

Welke positie heeft Piet in het gezegde gebeuren? Dat gebeuren richt zich rechtstreeks op hem; hij is daarvan niet de bron, maar het bereikte, niet de 'zender', maar de 'ontvanger'; het 'gebeuren' komt niet uit hem voort, maar op hem af. Er is duidelijk éénrichtingsverkeer van Jan naar Piet.

Ook zinnen waarin niet uitsluitend personen figureren kunnen een lijdend voorwerp bevatten:

De poes drinkt *melk*.
Leentje vergat *het bericht*.
De steen trof *de politieagent*.
Een groen kleed bedekte *de vloer*.
De angst verlamde *haar*.

Al zijn zinsdeelwetten ingewikkeld en vaak moeilijk toegankelijk, als zich een onwrikbare regel voordoet, die bovendien het ontleden vergemakkelijkt, is dat mooi meegenomen. Zo'n staalharde regel is bij voorbeeld deze:

Een zin met een lijdend voorwerp bevat altijd een werkwoordelijk gezegde, nooit een naamwoordelijk gezegde.

Dit is dubbelop geformuleerd, maar we willen elk misverstand uitsluiten. Een andere ijzeren wet is:

Zinnen met een lijdend voorwerp staan altijd in de bedrijvende vorm, nooit in de lijdende.

Goed. Nu terug naar het prototype.

Jan slaat Piet.

Het prototype is dus misleidend in verband met de opgeroepen leedgedachte, die aan het grammatisch lijdend voorwerp vreemd is. Daarom kiezen we een nieuw prototype:

Jan redt Piet.

'Piet' is lijdend voorwerp. Hoe weten we dat? Dat weten is gebaseerd op onze voorstelling, het bliksemsnelle plaatje ('filmpje'), of een vagere gewaarwording

die zich bij aandachtige beschouwing tot zo'n plaatje uitkristalliseert. Maar hoe komen we aan dat plaatje? Hoe weten we dat Ján slaat? Dat komt door de woordvolgorde. Doordat 'Jan' op de eerste plaats staat is 'Jan' het onderwerp. En hoe weten we dat Piet de klappen krijgt? Doordat 'Piet' na de persoonsvorm komt. Want had er gestaan:

Piet slaat Jan.

dan waren de rollen omgekeerd. Hoe dwingend die volgorde is voor de rolverdeling blijkt wel uit de journalistieke zekerheid dat:

Man bijt hond.

een opzienbarender kop is dan:

Hond bijt man.

Dat is simpel. Toch is de werkelijkheid iets minder simpel. Want de woordvolgorde werkt op deze manier alleen in geïsoleerde, neutrale, contextloze gevallen, waarin uitsluitend substantieven (al of niet met toebehoren) voorkomen die in getal en persoon overeenstemmen met de persoonsvorm, zoals in:

Jan redt Piet.

De Engelsen versloegen de Duitsers.

In zinnen mét een context, of in zinnen die pronomina bevatten, of in zinnen zonder zo'n dubbelzijdige overeenkomst in getal en persoon kan het lijdend voorwerp best op de eerste plaats komen. Bovendien spelen er dan allerlei factoren van accent en intonatie en zelfs van woordkeus mee, waarvan de systematiek (voor zover bekend!) onmogelijk in kort bestek onthuld kan worden. De volgende voorbeelden, waarin het lijdend voorwerp is gecursiveerd, kunnen één en ander illustreren:

Zeer kostbare schilderijen kocht zijn tante. (Hier geeft de congruentie de doorslag.)

Dat mooie aanbod weigerde de cliënt. (Hier doet de woordkeus haar werk: het is domweg onaannemelijk dat een aanbod iets weigert.)

DE ZIN

De dokter verwacht ik niet. (Hier is de vorm van het pronomen 'ik' dwingend: de subjectsvorm.)

Ján redde Piet, en niet Frits; díe werd door Adam gered. (Hier informeert de context ons over het objectschap van 'Jan'.)

Als u de voorbeeldzinnen hardop leest, merkt u dat er het nodige aan de hand is met accent en zinsintonatie.

Zo zien we dat een ingewikkeld samenspel van heterogene factoren bepaalt welk zinsdeel we als lijdend voorwerp onderkennen zodra er meer in het geding is dan eenvoudige losse zinnen van het type:

Jan redt Piet.
Moeder bakt pannenkoeken.

Toch is er een bekende manipulatie die menige lagere-schoolleerling geholpen heeft bij het aanwijzen van het lijdend voorwerp. Het devies voor die manipulatie luidt:

Zet de zin in de lijdende vorm en wat dan onderwerp wordt is in de uitgangszin lijdend voorwerp. En verder: het onderwerp van de uitgangszin krijgt in de lijdende zin 'door' voor zich.

En jawel hoor, voor al onze voorbeeldzinnen gaat dat op. We zetten ze hier even bij elkaar:

Jan slaat Piet. – Piet wordt door Jan geslagen.
Jan feliciteert Piet. – Piet wordt door Jan gefeliciteerd.
Jan ziet Piet. – Piet wordt door Jan gezien.
Jan roept Piet. – Piet wordt door Jan geroepen.
Jan bewondert Piet. – Piet wordt door Jan bewonderd.
Jan kiest Piet. – Piet wordt door Jan gekozen.
Jan vertrouwt Piet. – Piet wordt door Jan vertrouwd.
Jan redt Piet. – Piet wordt door Jan gered.
Jan martelt Piet. – Piet wordt door Jan gemarteld.
Jan mishandelt Piet. – Piet wordt door Jan mishandeld.
Jan treitert Piet. – Piet wordt door Jan getreiterd.
Jan kwelt Piet. – Piet wordt door Jan gekweld.
Jan bedreigt Piet. – Piet wordt door Jan bedreigd.

Jan kwetst Piet. – Piet wordt door Jan gekwetst.
 De poes drinkt melk. – Door de poes wordt melk gedronken.
 Leentje vergat het bericht. – Het bericht werd door Leentje vergeten.
 De steen trof de politieagent. – De politieagent werd door de steen getroffen.
 Een groen kleed bedekte de vloer. – De vloer werd door een groen kleed bedekt.
 De angst verlamde haar. – Zij werd door de angst verlamd.
 Man bijt hond. – Hond wordt door man gebeten.
 Hond bijt man. – Man wordt door hond gebeten.
 De Engelsen versloegen de Duitsers. – De Duitsers werden door de Engelsen verslagen.
 Zeer kostbare schilderijen kocht zijn tante. – Door zijn tante werden zeer kostbare schilderijen gekocht.
 Dat mooie aanbod weigerde de cliënt. – Dat mooie aanbod werd door de cliënt geweigerd.
 De dokter verwacht ik niet. – De dokter wordt door mij niet verwacht.
 Ján redde Piet (+ context) – Ján werd door Piet gered.
 Moeder bakt pannenkoeken. – Door moeder worden pannenkoeken gebakken.

De omzetting eist soms wat aanpassing in woordvolgorde (wat opmerkelijk is en niet een-twee-drie te verklaren), maar verder is zij probleemloos. De hier gemelde omzetting is niet voor álle zinnen met een lijdend voorwerp mogelijk. De regel luidt dus:

Een zinsdeel dat bij omzetting in de lijdende vorm onderwerp wordt is lijdend voorwerp in de bedrijvende zin.

Maar dat is geen *conditio sine qua son*. Sommige zinnen met een lijdend voorwerp laten zich eenvoudig niet omzetten in de lijdende vorm. Je kan het natuurlijk wel 'doen', maar dan is het resultaat problematisch, of onacceptabel:

Onze vriend heeft een zeiljacht. – *Door onze vriend wordt een zeiljacht gehad.
 De tentoonstelling trok 70 000 bezoekers. – ?Door de tentoonstelling werden 70 000 bezoekers getrokken.

DE ZIN

Ik bezeerde mijn voet. – ?Mijn voet werd door mij bezeerd.
Hij kreeg een nieuw idee. – *Een nieuw idee werd door hem gekregen.

Een in de taalkunde beruchte eigenaardigheid treedt op in het volgende geval:

Jan bemint zijn vrouw. – Zijn vrouw wordt door Jan bemind.

Die eigenaardigheid is dat, zo wordt algemeen aangenomen, in de eerste zin Jan zijn eigen vrouw bemint en in de tweede zin andermans vrouw.

Die toch wel ingrijpende verandering vindt niet plaats als we het in persoon en getal met het onderwerp overeenkomende bezittelijke voornaamwoord vervangen door een niet-congruerend voornaamwoord:

Jan bemint deze vrouw. – Deze vrouw wordt door Jan bemind.
Jan bemint mijn vrouw. – Mijn vrouw wordt door Jan bemind.

Ten slotte verdient nog vermelding dat een imperatiefzin zich überhaupt niet laat omzetten in de lijdende vorm, al bevat hij een onbetwistbaar lijdend voorwerp:

Haal de krant!
Eet je pap!

Misschien kunt u daar zelf een verklaring voor vinden.

Kortom: de vormvoorwaarden waaraan 'het' lijdend voorwerp voldoet zijn uitermate complex. Maar de omzettingsproef heeft dikwijls een positief resultaat en is een goed hulpmiddel. Zij werkt niet bij alle lijdende voorwerpen. Maar als de proef werkt hebben we een lijdend voorwerp. Werkt zij niet, dan is niettemin het lijdend voorwerp als zodanig te herkennen. In de praktijk van het zinsontleden is het lijdend voorwerp namelijk allereerst een kwestie van rol en voorstelling. Een semantische aangelegenheid is een aangelegenheid van betekenis, dit laatste zo ruim mogelijk opgevat, dus zeer verweven met interpretatie en duiding. De vormkenmerken van het lijdend voorwerp laten zich moeilijk systematiseren en zijn dan ook nog lang niet allemaal door de taalwetenschap in kaart gebracht. Veel meer dan omzettings- en volgordeverschijnselen is er in de Nederlandse grammaticastudie niet over opgemerkt.

Zij vormen echter nuttige hulpmiddelen voor de beoefening van de zinsontleding. Veel steun verlenen ook de genoemde 'ijzeren wetten':

1. Een lijdende zin bevat nooit een lijdend voorwerp.
2. Een zin met een naamwoordelijk gezegde bevat nooit een lijdend voorwerp.
3. Behoudens kunstgrepen begint een lijdend voorwerp nooit met een voorzetsel.

Over voorzetsel gesproken: het voorzetsel speelt een centrale en merkwaardige rol in het herkennen van het meewerkend voorwerp (indirect object), het zinsdeel dat nu aan de orde komt.

Het meewerkend voorwerp (indirect object)

Over de centrale rol van het voorzetsel in de herkenning van het meewerkend voorwerp zijn alle Nederlandse spraakkunsten het eens. Het voorzetselcriterium voor het meewerkend voorwerp luidt – al eeuwen – als volgt:

1. Een zinsdeel dat begint met het voorzetsel 'aan' is meewerkend voorwerp als dat voorzetsel kan worden weggelaten.
Voorbeeld: 'Hij schenkt aan het museum zijn complete collectie.' – 'Hij schenkt het museum zijn complete collectie.'
2. Een zinsdeel bestaande uit een (pro)nomen of een (pro)nominaal groep is meewerkend voorwerp als het voorzetsel 'aan' ervóór gezet kan worden.
Voorbeeld: 'Hij schenkt het museum zijn complete collectie.' – 'Hij schenkt aan het museum zijn complete collectie.'
Ander voorbeeld: 'Oom Wouter leende (aan) ons een groot bedrag.'
Maar: 'Oom Wouter leende van ons een groot bedrag.'

In de laatste zin over oom Wouter kan het voorzetsel onmogelijk weggelaten worden, aangezien hij (de zin; oom Wouter ook trouwens) dan in zijn tegenwoordig verandert.

Oom Wouter leende ons een groot bedrag.

De voorwaarde voor een geslaagde toevoegings- of weglatingsproef is namelijk dat de betekenis van de zin gelijk moet blijven. Uiteraard is dat de grote vraag, die menige zekerheid tart.

DE ZIN

Het toevoegings- of weglatingscriterium heeft een lange voorgeschiedenis, aanvangend bij de contacten tussen het Latijn en het vroegste 'Nederlands'. Het criterium is dus zeer gevestigd en ook redelijk bruikbaar maar óók een beetje bizar. Het is net of je een standbeeld definieert als iets waar je een sokkel onder kunt plaatsen en tegelijkertijd een sokkel onder vandaan kunt halen. Andere vergelijking: een peuter is te herkennen doordat je hem een petje kunt opzetten én doordat je hem van een petje kunt ontdoen. Deze concrete parallellen verhelderen weliswaar de grote vraag enigszins, maar verschaffen niet direct een antwoord. Een leuk probleem is het wel, en uniek in de Nederlandse grammaticale traditie. Geen enkel ander zinsdeel krijgt een zo paradoxaal gepreciseerde definitie.

Het standaardvoorbeeld van een meewerkend voorwerp (standaardvoorbeelden leiden een lang en taai leven) is:

Jan geeft (aan) zijn vader een boek.

Traditioneel wordt naast 'aan' ook 'voor' genoemd als weglaatbaar dan wel toevoegbaar voorzetsel:

De vader kocht zijn zoontje een hobbelpaard.
De vader kocht voor zijn zoontje een hobbelpaard.

Maar dat is zo'n beetje het enige soort voorbeeld met 'voor'. Zelden kan 'voor' op harmonische wijze wegblijven. Dat is bij voorbeeld mogelijk wanneer iemand, met een eerbiedwaardig persoon op een caféterras gezeten, zegt:

Ik bestel u een glas whisky.

Een meewerkend voorwerp zonder voorzetsel noemt men in de Nederlandse grammatica wel een *zuiver* meewerkend voorwerp, tegenover het *omschreven* meewerkend voorwerp, mét voorzetsel.

Een prachtig voorbeeld van een zuiver meewerkend voorwerp in natuurlijke staat is:

Ik bracht mijn kind een buks mee naar huis;
 hij schouderde hem en schoot
 eer ik het kon verhinderen
 de zeven poppekinderen
 van het poppenhuis
 morsdood.

...

(Ida Gerhardt)

Hoewel niet erkend door de traditie, komen er nog wel enkele andere voorzetsels in aanmerking voor het hier behandelde meewerkend-voorwerp-criterium:

Hij zei *me* dat ik nog lang niet aan de beurt was.
 Hij zegen *tegen me* dat ik nog lang niet aan de beurt was.
 Hij zei *tot mij* dat ik nog lang niet aan de beurt was.

Ofschoon, zoals gezegd, sinds jaar en dag gebruikelijk, waterdicht is het voorzetselcriterium allerm minst. Ten eerste doen zich al bij eerste beschouwing complicaties in de volgorde voor:

Ik schrijf een brief aan de burgemeester.
 *Ik schrijf een brief de burgemeester.
 Ik schrijf het aan de burgemeester.
 ?Ik schrijf de burgemeester het.
 *Ik schrijf aan de burgemeester het.
 Ik schrijf hem.
 ?Ik schrijf hem het.
 Ik schrijf het aan hem.
 *Ik schrijf aan hem het.

Ook zijn er onbetwiste zuivere meewerkende voorwerpen die niet of nauwelijks een voorzetsel gedogen:

Hij deed me een groot plezier. (*aan me)
 Het bezorgde ons kippevel. (?aan ons)
 De graaf reikte zijn bezoekster de hand. (?aan zijn bezoekster)
 De dominee gaf me een knipoogje. (*aan me)
 Mijn woede geldt ú, mevrouw! (*voor u)

Daartegenover zijn er omschreven meewerkende voorwerpen waaruit het voorzetsel zich niet of nauwelijks laat verwijderen, ook niet bij volgordewijziging:

Moeder doet dat allemaal voor jou.
(*Moeder doet dat jou allemaal. *Moeder doet dat allemaal jou.)
Zij betekent alles voor hem.
(*Zij betekende hem alles. *Zij betekende alles hem.)

Over sluitende vormcriteria voor het meewerkend voorwerp beschikken we niet, maar met eenrichtingsverkeercriteria bereik je ook al veel:

Als verwijdering dan wel toevoeging van 'aan' of 'voor' mogelijk is, is er sprake van een meewerkend voorwerp.

Het zuivere meewerkend voorwerp onderscheidt zich van het lijdend voorwerp als volgt: 1 Het meewerkend voorwerp kan in een passieve zin staan; het kan geen onderwerp worden in een lijdende zin. (De verkeerde, maar in de toekomst misschien wel als juist geaccepteerde lijdende zin 'De reizigers *worden* verzocht uit te stappen.' wijst erop dat men in 'Ik verzoek de reizigers uit te stappen.' 'de reizigers' interpreteert als lijdend voorwerp. Interpreteer je in de bedrijvende zin 'de reizigers' als meewerkend voorwerp, dan luidt de parallelle lijdende zin automatisch: 'De reizigers *wordt* verzocht uit te stappen.') 2 Het meewerkend voorwerp kan vóórkomen in een zin met een naamwoordelijk gezegde. ('Wij zijn *u* erkentelijk.' 'Die middelen werden *haar* fataal.' 'Dit antwoord leek *de directeur* de oplossing.')

Al met al zijn er heel wat vormelijke en zoals hierna zal blijken semantische feiten die het meewerkend voorwerp herkenbaar maken.

Semantisch is het meewerkend voorwerp goed te onderscheiden als we ons oriënteren aan het standaardvoorbeeld (dat bovendien aan het vormelijke 'aan'-toevoegingscriterium voldoet):

Jan geeft zijn vader een boek.

Dit voorbeeld roept – in deze geïsoleerde vorm – in de voorstelling een gebeuren op waaraan drie 'partijen' deel hebben: twee personen en één leven-

loos voorwerp. De subjectspersoon, Jan, is de bron van het werkwoord-gebeuren, het geven. Het lijdend-voorwerpsding, het boek, is zeer nauw betrokken in het geven, maakt er direct deel van uit. We zeiden: 'Het gebeuren voltrekt zich richting direct-objectsding.' Globaal genomen geldt deze karakterisering in dit geval sterk voor het indirect-objectsding, de vader. Het geven gaat immers in zijn richting. Bij preciezere beschouwing echter blijkt dat de rolverdeling in hoge mate óók een graduele kwestie is van betrokken-zijn in het gebeuren, het geven. Dat gaat uit van Jan, onmiddellijk richting boek. Zo zeer onmiddellijk dat het boek bijna één wordt met het geven. Het geven én het daarin ingekapselde boek bewegen zich te zamen richting vader. De vader is iets verder van het geven verwijderd dan het boek. Ook op hem is het geven gericht, maar via het boek. Het geven is al gericht geweest op het boek, zonder omweg. Het boek is de direct ontvangende partij van het geven, het boek 'ontvangt' (ondergaat) niets dan het geven. De vader ontvangt niet het geven, maar hij ontvangt het boek, en neemt daarmee, met het boek vergeleken, *indirect* deel aan het geven. Indirect object. Meewerkend voorwerp. Het personage werkt mee aan het gebeuren, waaraan in eerste instantie de zaak van het direct object inherent is.

Terechtgekomen bij deze rolverdeling moeten we ons nog eens duchtig bezinnen op het verschijnsel 'zinsdeelbetekenis'. We keren terug naar het standaardvoorbeeld:

Jan geeft zijn vader een boek.

Net als 'Jan slaat Piet' is, in verband met de naamgeving van het zinsdeel (meewerkend voorwerp), het standaardvoorbeeld bedrieglijk. Door de lexicale betekenis van 'geven' is het aannemelijk dat de vader in de dagelijkse zin van dat woord inderdaad *meewerkt* om het boek te ontvangen, bij voorbeeld door zijn handen uit te strekken. Maar in:

Jan ontfutselt *zijn vader* een duizendje.

is het zinsdeel 'zijn vader' óók meewerkend voorwerp, terwijl vader zelf toch niet echt meewerkt. Wel dóet hij mee in het gebeuren, zij het tegen zijn zin. Dit 'meedoen', waarin de mate van vrijwilligheid totaal buiten beschouwing blijft, vormt de betekenis van het zinsdeel meewerkend voorwerp; die zinsdeelbetekenis is dus geheel onafhankelijk van de lexicale betekenis van het werkwoord (net als de betekenis van het lijdend voorwerp).

Opnieuw terug naar het standaardvoorbeeld, nu mét voorzetsel:

Jan geeft aan zijn vader een boek.

De meeste spraakkunsten (waaronder de gezaghebbende ANS (1984)) noemen 'aan zijn vader' meewerkend voorwerp. Maar volgens enkele andere spraakkunsten (waaronder 'Den Hertog' (1901), het onbetwiste fundament van de twintigste-eeuwse traditionele grammatica) is in diezelfde zin 'zijn vader' meewerkend voorwerp. Het voorzetsel 'aan' blijft dus een beetje in de lucht hangen. Onbenoemd. Den Hertog zelf overigens heeft hierover zo zijn bedenkingen, uitvoerig en glashelder. 'Den Hertog' is dan ook een geniale grammatica, jarenlang verplichte leerstof 'ten dienste van aanstaande (taal)onderwijzers'. Maar in de talrijke daarop gebaseerde schoolgrammatica's komen zulke subtiliteiten uiteraard niet aan de orde.

Over één ding zijn de grammatici het eens: we benoemen de zinsdelen, niet de personages. De vereenzelviging van die twee ligt echter voortdurend op de loer, en een aanwezig voorzetsel maakt het benoemen niet gemakkelijker. Immers, het meewerkend-voorwerpspersonage blijft gelijk, met of zonder voorzetsel. Het personage en zijn rol beïnvloeden wel degelijk de benoeming van het zinsdeel. Maar omdat uiteindelijk de redkundige benoeming het zinsdeel en niet het personage betreft, noemen we 'aan zijn vader' meewerkend voorwerp.

Een omschreven meewerkend voorwerp derhalve bevat een voorzetsel. Een zuiver meewerkend voorwerp niet.

Het voorzetselvoorwerp (prepositieobject)

Van latere datum dan 'Den Hertog', maar voor hedendaagse begrippen onvervalst 'traditioneel' is het voorzetselvoorwerp. Bij de benoeming van dit zinsdeel is het voorzetsel een belangrijk element, net als bij het meewerkend voorwerp, maar dan precies contra:

Het voorzetsel van een voorzetselvoorwerp kán niet weg.

Preciezer: áls het al weg 'kan' is er geen voorzetselvoorwerp meer, maar een lijdend voorwerp. Terwijl een meewerkend voorwerp, ontgaan van een voorzetsel, meewerkend voorwerp blijft:

Gerard schrijft *aan zijn geliefde*. (meewerkend voorwerp)

Gerard schrijft *zijn geliefde*. (meewerkend voorwerp)

Veronica zoekt *naar de poes*. (voorzetselvoorwerp)

Veronica zoekt *de poes*. (lijdend voorwerp)

Ik vertrouw *op mijn collega's*. (voorzetselvoorwerp)

Ik vertrouw *mijn collega's*. (lijdend voorwerp)

Op de grote vraag of de betekenis gelijk blijft, gaan we ook hier niet in. Feit is dat in de traditionele grammatica een voorzetselvoorwerp zonder voorzetsel niet voorkomt. En dat is wel zo gemakkelijk. Want het levert ons een ijzeren regel:

Elk voorzetselvoorwerp begint met een voorzetsel.

Hier is zelfs het kunstgrepenvoorbehoud niet van toepassing. Helaas is de regel niet helemaal van ijzer; een uitzondering vormen de voornaamwoordelijke bijwoorden (p. 119):

Hilde rekt *daarop*. (voorzetselvoorwerp)

Goed dan, afgezien van voornaamwoordelijke bijwoorden beginnen alle voorzetselvoorwerpen met een voorzetsel. Maar wacht u voor de drogreden: lang niet ieder zinsdeel dat met een voorzetsel begint is een voorzetselvoorwerp. Integendeel.

Het kenmerkendste van het voorzetselvoorwerp is dat zijn voorzetsel niet of nauwelijks meer een eigen lexicale betekenis bezit. In andere voorzetselgroepen bezit het dat wel:

Hij voelt zich het gelukkigst *op* het water.

Vissen leven *in* het water.

Wij wonen *aan* het water.

In een voorzetselvoorwerp doet het voorzetsel niet veel meer dan verband leggen tussen de voorzetselgroepszaak en het gezegde-gebeuren, zonder dat het de aard van dat verband nader preciseert. Die aard is eigenlijk al bepaald door het gezegde-gebeuren:

DE ZIN

Hij wacht op het antwoord.
Hij is verslaafd aan alcohol.
We kijken naar de foto's.

De voorzetsels horen zozeer bij het werkwoord (of bij het koppelwerkwoord plus naamwoord) dat we spreken van een *vast voorzetsel*:

wachten op
twijfelen aan
geven om
feliciteren met
vragen om
hunkeren naar
boos zijn op

De relatie tussen het gezegde-gebeuren en een voorzetselvoorwerpszaak komt die tussen een gezegde-gebeuren en een lijdend-voorwerpszaak zeer nabij:

Hij wacht op een antwoord, verwacht een antwoord.
We kijken naar de foto's, bekijken de foto's.

Er zijn enkele combinaties van werkwoord en vast voorzetsel waarin het werkwoord zijn zelfstandige lexicale betekenis verloren heeft:

rekenen op (vast vertrouwen (op))
houden van (beminnen)

Er zijn werkwoorden met een behouden zelfstandige betekenis die ook zonder hun vaste voorzetsel kunnen functioneren:

Hij wacht op een antwoord.
Hij wacht.

We kijken naar de foto's.
We kijken.

Ook zijn er werkwoorden met een herkenbare zelfstandige betekenis die toch zonder het vaste voorzetsel niet voorkomen, maar wél met een lijdend voorwerp (met miniem betekenisverschil):

Hij verlangt naar de winter.
*Hij verlangt.
Hij verlangt uitleg.

Verder zijn er werkwoorden met een herkenbare zelfstandige betekenis die zonder vast voorzetsel kunnen optreden, maar die meer dan één vast voorzetsel (met miniem betekenisverschil) hebben:

Hij denkt aan zijn toekomst.
Hij denkt om zijn toekomst.
Hij denkt over zijn toekomst.
Hij denkt.

En er zijn werkwoorden die zelfstandig of met één of meer vaste voorzetsels kunnen optreden, maar ook met een lijdend voorwerp:

Zij gelooft in de vooruitgang.
Zij gelooft aan de duivel.
Zij gelooft haar leermeester.
Zij gelooft.

Hij trouwt met Annie.
Hij trouwt Annie.
Hij trouwt vandaag.

Sommige werkwoorden kunnen niet alléén, maar uitsluitend met een vast voorzetsel optreden:

Wij snakken naar water.
*Wij snakken.

Het voorzetselvoorwerp is het enige grammaticale voorwerp waarvan de naam zowel een vormelijke als een semantische eigenschap uitdrukt. 'Voorzetsel-' betreft een vormelijk aspect van het zinsdeel: het voorzetsel-in-functie (bij voornaamwoordelijke bijwoorden 'ontaard' in een achterzetsel) is een noodzakelijk bestanddeel van het zinsdeel. Semantisch georiënteerd is '-voorwerp', welke term geheel berust op personageaspecten: het (pro)nomen of de (pro)-nominale groep volgend op het voorzetsel betreft een ding (een personage, een 'voorwerp'!) waarvan de positie in het gebeuren overeenkomstig vertoont

DE ZIN

met die van het lijdend-voorwerpspersonage. Een zin met zowel een lijdend voorwerp als een voorzetselvoorwerp is dan ook zeldzaam:

Ik herinner *hem* (lijdend voorwerp) *aan zijn plichten* (voorzetselvoorwerp).

Ter overdenking volgt hier een voorbeeld van een werkwoord waarvan de betekenis in haar tegendeel verkeert al naar gelang het bijbehorende voorwerp een lijdend voorwerp of een voorzetselvoorwerp is:

Grootvader steunt op zijn kleindochter.
Grootvader steunt zijn kleindochter.

Een van de vele curiosa in onze moedertaal.

Ten slotte merk ik nog op dat het voorzetselvoorwerp, in tegenstelling tot het lijdend voorwerp, gecombineerd kan worden met een naamwoordelijk gezegde:

Hij is verrukt van de nieuwe directrice.
Zij werd razend op haar begeleider.

Het belanghebbend voorwerp en het oorzakelijk voorwerp

Speciaal in verband met het naamwoordelijk gezegde levert de traditie ons nog twee enigszins perifere grammaticale voorwerpen, die in verschillende spraakkunsten verschillende overlappings vertonen, zowel met elkaar als met het meewerkend voorwerp: belanghebbend voorwerp en oorzakelijk voorwerp.

Ik ben *al uw* *gepraat* moe. (oorzakelijk voorwerp)
Dat beeldje is *een* *fortuin* waard. (oorzakelijk voorwerp)

'Belanghebbend voorwerp' noemt men wel een zinsdeel beginnend met 'ten behoeve van' of, met diezelfde betekenis, 'voor':

Hij huurt dat huis ten behoeve van/voor zijn studerende zoons.

Als er 'voor' staat overlapt het belanghebbend voorwerp het meewerkend voorwerp.

Globaal kunnen we de grammaticale voorwerpen als volgt karakteriseren.

1. *Vormelijk*: ze bestaan uit een (pro)nomen of (pro)nominale groep zonder voorzetsel, óf met een weglaatbaar voorzetsel, óf met een voorzetsel waarvan de zelfstandige lexicale betekenis zo goed als nihil is.
2. *Semantisch*: het 'personage' waarop het voorwerp betrekking heeft vervult een specifieke rol in het gezegde-'gebeuren' en onderscheidt zich nadrukkelijk van het subjectspersonage.

Afgezien van het voorzetselvoorwerp is de naamgeving van de grammaticale voorwerpen duidelijk níet gebaseerd op vormelijke, maar op semantische eigenschappen van deze zinsdelen: op het aandeel van hun personages in het gezegde-gebeuren. Vandaar dat ook hier personage en zinsdeel vaak worden vereenzelvigd, in de trant van: 'het lijdend voorwerp ondergaat de handeling'.

De zinsdeelnamen zij ons via Latijnse vertalingen uit het Grieks van tweeduizend jaar geleden overgeleverd. Nog altijd zijn ze interpreteerbaar en zonder al te veel moeite van toepassing op onze moedertaal. De zinsdeelbeginselen van het klassieke Grieks zijn blijbaar ook van kracht in het hedendaagse Nederlands. Wie weet bevatten ze tot nog toe onontdekte universele grammaticale wetten, uiteindelijk even onaantastbaar als de stelling van Pythagoras, de Griek (575-500 v. Chr.). Of anders wel een formule even oneindig als de kwadratuur van de cirkel.

Samengevat

Het lijdend voorwerp (direct object) is het zinsdeel dat verwijst naar de onmiddellijke 'ontvanger' van het werkwoordelijk-gezegde-gebeuren. Een zin met een naamwoordelijk gezegde bevat nooit een lijdend voorwerp. Een zin met een lijdend voorwerp staat altijd in de bedrijvende vorm. Een zinsdeel dat bij omzetting in de lijdende vorm onderwerp wordt, is in de bedrijvende vorm lijdend voorwerp, maar zo'n omzetting is niet altijd mogelijk. Een lijdend voorwerp begint nooit met een voorzetsel (kunstgrepen daar gelaten).

Het meewerkend voorwerp (indirect object) is traditioneel gekenmerkt doordat je er 'aan' of 'voor' voor kunt plaats respectievelijk het aanwezige 'aan' of 'voor' kunt wegnemen. Het meewerkend voorwerp kan in een passieve zin staan en in een zin met een naamwoordelijk gezegde. Het gezegde-gebeuren is, via de daarin direct betrokken direct-objectszaak, gericht op het indirect-objects-personage.

Het voorzetselvoorwerp begint met een voorzetsel. Het verband tussen de erop volgende genoemde zaak en het gezegde-gebeuren is zo nauw dat het de band tussen gezegde-gebeuren en lijdend-voorwerpszaak benadert. Het voorzetsel heeft geen zelfstandige lexicale betekenis. Het is een vast voorzetsel bij het werkwoord ('wachten op'). Het voorzetselvoorwerp kan in een lijdende zin staan en in een zin met een naamwoordelijk gezegde.

5 De bepalingen

De traditionele grammatica kent drie hoofdcategorieën:

bijvoeglijke bepaling;
bijwoordelijke bepaling;
bepaling van gesteldheid.

De *bijvoeglijke bepaling* is een buitenbeentje, namelijk het enige zinsdeel dat deel uitmaakt van een groter zinsdeel. Dat grotere zinsdeel is dan gevormd door een (pro)nomen of een (pro)nominale groep, al of niet voorafgegaan door een voorzetsel. Een bijvoeglijke bepaling kan bestaan uit:

een attributief gebruikt bijvoeglijk naamwoord;
een bijwoord;
een voorzetselgroep;
een aanwijzend voornaamwoord;
een bezittelijk voornaamwoord;
een telwoord.

In de volgende zinnen is steeds de bijvoeglijke bepaling gecursiveerd en tussen haken is de betreffende woordsoort vermeld en het zinsdeel waarvan de bepaling deel uitmaakt:

Zij *hier* moet maar eens alles vertellen. (bijwoord; deel van het onderwerp)
We luisterden naar een *saa*i verhaal. (bijvoeglijk naamwoord; deel van het voorzetselvoorwerp)
De huizen *daar* zijn allemaal bouwvallig. (bijwoord; deel van het onderwerp)
De bewoners *van het plein* hadden een feestje georganiseerd. (voorzetselgroep; deel van het onderwerp)

Deze les zal zij nooit vergeten. (aanwijzend voornaamwoord; deel van het lijdend voorwerp)

Onze kippen lopen vrij rond. (bezittelijk voornaamwoord; deel van het onderwerp)

Op het bureau stonden *drie* telefoontoestellen. (telwoord; deel van het onderwerp)

De gebruikelijke benoeming van de bijvoeglijke bepaling is: 'bijvoeglijke bepaling bij...' gevolgd door het (pro)nomen waar zij vóór of na geplaatst is. Dus:

'hier' is bijvoeglijke bepaling bij 'zij';

'van het plein' is bijvoeglijke bepaling bij 'bewoners';

'onze' is bijvoeglijke bepaling bij 'kippen'.

Lidwoorden worden niet apart als bijvoeglijke bepaling benoemd.

Bijvoeglijke bepalingen geven bij het ontleden zelden of nooit problemen. Ze functioneren altijd binnen een woordgroep en zijn dus, vergeleken met andere zinsdelen, erg onzelfstandig. Ze zijn in de traditionele zinsontleding min of meer verdwaald geraakt en per ongeluk in de zinsontleding terechtgekomen. Ze hebben niet een complete *syntactische status*, dat wil zeggen, ze zijn geen volwaardig zinsdeel maar een zinsdeeldeel. In tegenstelling tot de andere bepalingen zijn ze volstrekt plaatsgebonden; ze kunnen alleen verplaatst worden op straffe van grammatische-functieverandering:

Zij fotografeerde een *haastig* jongetje.

Zij fotografeerde *haastig* een jongetje.

Haastig fotografeerde zij een jongetje.

Strikt genomen horen de bijvoeglijke bepalingen dus niet thuis in de zinsontleding, maar in de analyse van *woordgroepen*.

Een bijzonder soort van bijvoeglijke bepaling is de *bijstelling*, altijd een substantief, vaak een eigennaam:

Mijn vriend, *de notaris*, heeft zes dochters.

Onze neef, *Hugo*, verhuist naar Italië.

Hugo, *onze neef*, verhuist naar Italië.

Groot is de verscheidenheid van *bijwoordelijke bepalingen*, waarvan die van *plaats, tijd en hoedanigheid* of *wijze* de bekendste zijn.

DE ZIN

Verder is er de *bepaling van gesteldheid*, enigszins berucht en terminologisch verknoopt met 'predikatieve' en 'dubbelverbonden' bepaling, maar, zoals we zullen zien, geen onoverkomelijk struikelblok.

De bijwoordelijke bepaling

De naam geeft al wat informatie over dit zinsdeel, maar behoeft wel enige toelichting. 'Bepaling' betekent in het dagelijks leven onder andere afbakening, precisering, en dat is ook de strekking van de grammaticale vakterm. De volwaardige syntactische bepaling geeft een afbakening en precisering van het gezegde-gebeuren te kennen en daarmee indirect ook van alle daarin betrokken partijen.

Zijn zoon trouwde *in 1988* met een Italiaanse prinses.

We hebben hier een *bijwoordelijke bepaling van tijd*: zij bevat het jaar waarin het trouwen plaatsvond en daarmee worden ook die zoon en zijn prinses – voor de duur van de trouwplechtigheid – in dat jaar geplaatst.

Zijn zoon trouwde *in Rome* met een Italiaanse prinses.

Hier is 'in Rome' een *bijwoordelijke bepaling van plaats*.

Zijn zoon trouwde *in aller ijl* met een Italiaanse prinses.

Ziehier een *bijwoordelijke bepaling van hoedanigheid of wijze*.

Met enig woordvolgordebeleid kunnen deze bepalingen ook tegelijkertijd in één zin verschijnen (die woordvolgorde is niet geheel vrij, maar ook niet strikt gebonden):

In 1988 trouwde, in Rome, zijn zoon in aller ijl met een Italiaanse prinses.

De specificaties 'van plaats,' 'van tijd,' 'van wijze' hebben heel simpel, betrekking op de plaats, tijd en wijze waarop de gebeurtenis plaatsvindt. Die plaats of andere specificatie staat genoemd in de bepaling.

Er zijn nog de nodige andere specificaties. Zoals de *bijwoordelijke bepaling van oorzaak*:

Door de slechte kwaliteit van de geluidsapparatuur was de toespraak onverstaaanbaar.

En de *bijwoordelijke bepaling van gevolg*:

Tot ieders teleurstelling kwam de wereldberoemde sopraan niet opdagen.

Juist bij deze twee bijwoordelijke bepalingen moeten we goed weten dat de specificatie (het gevolg dan wel de oorzaak) in de bepaling genoemd staat. Verlies je dat uit het oog, dan wordt de zinsontleding een warboel. En bij causale verbanden is dat gevaar niet denkbeeldig. Immers, in geval van een oorzaak is er ook altijd een gevolg, en omgekeerd. Als er in een zin een oorzakelijk verband wordt genoemd, kán de oorzaak in een bepaling staan, maar het hóeft niet. Ook het gevolg kan in een bepaling staan en ook dát, o logica, hoeft niet.

Hóe je het causale verband uitdrukt is een kwestie van formulering. Die ellende met de wereldberoemde sopraan kan men ook als volgt weergeven:

Door het wegblijven van de wereldberoemde sopraan was iedereen teleurgesteld. (bijwoordelijke bepaling van oorzaak)

Trouwens, in een zin kan van een oorzakelijk verband sprake zijn zonder dat hij een bijwoordelijke bepaling van wat dan ook bevat:

Het wegblijven van de beroemde sopraan stelde iedereen teleur.

De oorzaak van de teleurstelling staat hier genoemd in het onderwerp van de zin en het gevolg kan men opmaken uit het werkwoordelijk gezegde en het lijdend voorwerp. Het onderwerp heeft altijd wel iets oorzakelijks ('bron', p. 151), maar vervult een heel andere rol in het gebeuren dan de specificatie door een bijwoordelijke bepaling. De grammatische zinsdeelbetekenis van het onderwerp verschilt hemelsbreed van die van de bijwoordelijke bepaling. Complementair daaraan heeft het onderwerp totaal andere vormkenmerken (congruentie onder andere, p. 150) dan een bijwoordelijke bepaling.

Kortom, altijd blijft het van groot belang de zinsdeelbetekenis als iets autonooms te onderscheiden van de – eveneens autonome – lexicale betekenis van de afzonderlijke woorden. Een enkele keer gaan die twee samen:

Door nog onbekende oorzaak ontspoorde de trein. (bijwoordelijke bepaling van oorzaak)

DE ZIN

Maar meestal niet:

Door de te hoge snelheid ontspoorde de trein.

Door de botsing ontspoorde de trein.

Door een ontregeling van het remsysteem ontspoorde de trein.

Door metaalmoetheid van de rails ontspoorde de trein.

Allemaal bijwoordelijke bepalingen van oorzaak die geen substantief bevatten met een betekenselement 'oorzaak'. Dat element bevindt zich wel in het voorzetsel 'door', maar omdat 'door' een homoniem is, is de vorm 'door' geen garantie voor een bijwoordelijke bepaling van oorzaak.

De woordcombinatie 'ten gevolge van' is dat wel. Laat u dus niet in de war brengen: een bijwoordelijke bepaling die begint met 'ten gevolge van', is een bijwoordelijke bepaling van oorzaak (en niet van gevolg!).

De bijwoordelijke bepaling zelf, nogmaals, bevat een verwijzing naar de oorzaak, het gevolg, de plaats, de tijd, kortom naar datgene waarnaar de bepaling is genoemd: bijwoordelijke bepalingen van oorzaak, tijd enzovoorts. Zo. Nu genoeg gewaarschuwd.

Er zijn nog ettelijke andere bijwoordelijke bepalingen. Zoals de *bijwoordelijke bepaling van omstandigheid*:

Onder luid boegeroep betrad de minister het podium.

En de *bijwoordelijke bepaling van voorwaarde*:

In geval van ziekte kunt u zich laten vervangen. (Voor vervanging is ziekte een voorwaarde.)

En de *bijwoordelijke bepaling van toegeving*:

Ondanks mijn woede bleef de verkoper vriendelijk glimlachen.

De bijwoordelijke bepaling van toegeving bevat een gegeven dat het tegenovergestelde van wat er gebeurt doet verwachten. Woede, denk je, leidt tot irritatie of wrevel, niet tot een glimlach. Het woordje 'ondanks' echter laat al zien dat je toegeeft dat die verwachting niet wordt beantwoord.

Dan is er nog de *bijwoordelijke bepaling van beperking*:

Voor een leek bent u al heel vaardig in het herkennen van verschillende soorten huiduitslag.

De algemene strekking van de kernzin 'u bent al heel vaardig in het herkennen van verschillende soorten huiduitslag' wordt teruggenomen, ingeperkt. Nu is elke bepaling in zeker opzicht een beperking, maar deze soort beperking is in de traditionele grammatica gehonoreerd met een speciale bijwoordelijke bepaling. Van beperking dus.

Verder is er de *bijwoordelijke bepaling van doel*:

Ter bestrijding van het racisme werd een vrolijk cd'tje op de markt gebracht.

De constructie 'ter... -ing van' leidt altijd een bijwoordelijke bepaling van doel in.

In sommige spraakkunsten worden wel meer (sub)specificaties onderscheiden, *van richting* bij voorbeeld ('Hij liep *naar de voordeur*'); hun namen spreken voor zichzelf. Eén daarvan is enigszins problematisch, omdat ze zoveel op een lijdend voorwerp lijkt:

Hij heeft drie kilometer gezwommen.

Volgens de traditionele benoeming is dit een *bijwoordelijke bepaling van hoeveelheid*, hoewel toch de volgende omzetting acceptabel is:

Door hem werd drie kilometer gezwommen. (Zelfs 'werden' kan!)

Maar 'zwemmen' is natuurlijk niet een echt overgankelijk werkwoord, alleen namen van afstanden komen in aanmerking voor een lijdend-voorwerpachtige functie. En omdat maat en hoeveelheid hier de overhand hebben, die vaak worden uitgedrukt met behulp van een telwoord, heeft de traditie gekozen voor bijwoordelijke bepaling 'van hoeveelheid'. Dat geldt ook in zinnen met een naamwoordelijk gezegde, zoals:

Die kamer is acht meter lang.

Dit biefstukje is tweehonderdvijftig gram zwaar.

Maar ook voor equivalenten met een werkwoordelijk gezegde:

DE ZIN

De kamer meet in de lengte *acht meter*.
Dit biefstukje weegt *tweehonderdvijftig gram*.

Twee specificaties van de bijwoordelijke bepalingen verdienen nog afzonderlijk aandacht.

Ten eerste de *bijwoordelijke bepaling van reden*. En wel hierom, omdat zij zo dicht bij die van oorzaak ligt. Het verschil tussen die twee zit in het al of niet aanwezig zijn van bewuste menselijke overweging die het gezegde-gebeuren beïnvloedt. Is die er, dan spreekt men van reden, is die er niet, van oorzaak:

Op grond van uw krankzinnige gedrag wil ik geen woord meer met u wisselen. (bijwoordelijke bepaling van reden, de 'ik' heeft bewust besloten)

Door zijn krankzinnige gedrag werd het flatje onbewoonbaar. (bijwoordelijke bepaling van oorzaak; het flatje overwoog niets)

Het voorzetsel 'door' duidt, zoals gezegd, vaak op oorzaak, en 'wegens' altijd op reden.

Ten tweede de *bijwoordelijke bepaling van modaliteit*. Die bestaat uit bijwoorden als 'misschien', 'waarschijnlijk', 'zeker', 'hopelijk', 'helaas'. Zij 'preciseren' de gehele zinsinhoud met betrekking tot zijn waarheidsgehalte of waarde in de ogen van de 'spreker', en niet rechtstreeks het gebeuren zelf.

Hoewel het niet tot een elegant geheel leidt, is het zeer wel mogelijk vele bijwoordelijke bepalingen in één zin te stapelen:

Tot mijn verdriet trouwde mijn zoon vorige week helaas door een samenloop van omstandigheden, ondanks onze protesten, onder enthousiaste bijval van zijn beste vriend, in Rome heimelijk met een Italiaanse prinses.

Als het goed is kunt u hierin acht bijwoordelijke bepalingen haarfijn benoemen.

Het bijwoordelijke van de bijwoordelijke bepalingen zit hem hierin: als de betreffende zinsdeelfunctie vervuld wordt door één woord is dat (behoudens één uitzondering) een bijwoord:

Zijn zoon trouwde *gisteren* met een Italiaanse prinses. (bijwoordelijke bepaling van tijd)

Zijn zoon trouwde *daar* met een Italiaanse prinses. (bijwoordelijke bepaling van plaats)

Zijn zoon trouwde *heimelijk* met een Italiaanse prinses. (bijwoordelijke bepaling van wijze)

De verplaatsbaarheid, gelijk aan die van de desbetreffende bijwoorden, is een markant vormkenmerk van de bijwoordelijke bepalingen.

Uitsluitend de functie van bijwoordelijke bepaling van tijd kan – hier komt de uitzondering – vervuld worden door één woord dat niet een bijwoord is, maar een zelfstandig naamwoord dat een eenheid uit onze kalender aanduidt, zoals een jaar, maand of dag:

Zondag begonnen de moeilijkheden.

Januari vertrekken we naar Zuid-Korea.

1994 komen er nieuwe kamerverkiezingen.

Toch zijn dit allemaal volgens de traditionele grammatica bijwoordelijke bepalingen van tijd.

Er is wel eens een bijwoord dat je (kunstgrepen daargelaten) blindelings kunt benoemen als een bijwoordelijke bepaling met specificatie en al: 'niettemin' (bijwoordelijke bepaling van toegeving), 'desondanks' (idem), 'helaas' (bijwoordelijke bepaling van modaliteit), 'wellicht' (idem).

In de schoolgrammatica's worden de bepalingsspecificaties wel toegelicht in termen van de vraag waarop zij antwoord geven. Dat is een aardig didactisch hulpmiddel.

Zo geeft een bijwoordelijke bepaling van plaats antwoord op de vraag 'waar?', een bijwoordelijke bepaling van tijd op 'wanneer?', een bijwoordelijke bepaling van wijze op 'hoe?', van reden op 'waarom?' enzovoorts. Een gekke complicatie is dat in vragende zinnen de woorden 'waar', 'wanneer' enzovoorts, zelf bijwoord én een bijwoordelijke bepaling van plaats, respectievelijk tijd enzovoorts zijn:

Waar woon je? (bijwoordelijke bepaling van plaats)

Wanneer speelt de fanfare? (bijwoordelijke bepaling van tijd)

DE ZIN

Op lexicaal niveau kunnen plaats-, tijds- en andere aanduidingen natuurlijk in alle mogelijke zinsdelen voorkomen:

Vrijdagavond is de prettigste avond van de week. (onderwerp)
Ik houd *van de vrijdagavond*. (voorzetselvoorwerp)
Het winkeltje *op de hoek* wordt afgebroken. (bijvoeglijke bepaling)
Het concert *van die zondagmorgen* zal ik nooit vergeten. (bijvoeglijke bepaling)

Bijwoordelijke bepalingen beginnen vaak met een voorzetsel. Sommige voorzetsels hebben een zo uitgesproken lexicale betekenis dat ze met zekerheid de specificatie aangeven, zoals 'ondanks' (toegeving), maar ook 'tijdens' (tijd of duur) en 'na' (tijd).

Soms zijn voorzetselgroepen moeilijk benoembaar als zinsdeel:

Hij vocht *met zijn vriendin*.
Hij schaatste *met zijn vriendin*.
Hij lachte *met zijn vriendin*.
Hij kwam terug *zonder zijn vriendin*.
Hij doet dat alles *op een koopje*.

Het zijn onmiskenbaar bijwoordelijke bepalingen (de eerste zin lijkt in aanmerking te komen voor 'voorzetselvoorwerp'), maar niet één van de traditionele specificaties voldoet hier echt. Men behelpt zich in zulke gevallen met de aanduiding 'voorzetselbepaling'. Een beetje gemakzuchtig, maar het is niet anders.

De bepaling van gesteldheid

De bepaling van gesteldheid (of *dubbel verbonden bepaling* of *predikatieve bepaling*; in de traditionele spraakkunsten is de terminologie niet eensluidend en tamelijk ondoorzichtig) heeft een slechte reputatie, maar toch voldoende herkenningspunten om als apart zinsdeel te kunnen worden behandeld. Dikwijls bestaat de bepaling van gesteldheid uit één woord, namelijk een predikatief gebruikt bijvoeglijk naamwoord (p. 71). Dat woord lijkt veel op een bijvoeglijk naamwoord in bijwoordfunctie (p. 73) maar is dat niet. De bepaling van gesteldheid verschilt van de bijwoordelijke bepaling. Dat wordt duidelijk als we de volgende gevallen vergelijken:

1. (a) *Luid* zong zij haar lied. (bijwoordelijke bepaling van wijze)
(b) *Blozend* zong zij haar lied. (bepaling van gesteldheid)
2. (a) Hij liep *snel* naar binnen. (bijwoordelijke bepaling van wijze)
(b) Hij liep *schuchter* naar binnen. (bepaling van gesteldheid)

Vergelijken wij het eerste paar. In 1 (a) is de wijze van zingen luid. Dat geeft de vervolgmogelijkheid:

Het luide zingen ergerde de bureu.

In 1 (b) is de wijze van zingen niet blozend. Vandaar de verwerpelijkheid van:

*Het blozende zingen vertederde ons.

'Het blozend zingen' zou er nog mee door kunnen (nauwelijks, vind ik), maar 'blozende', nee. In 1 (b) geeft 'blozend' dan ook niet een kenmerk van het zingen, maar van het meisje tijdens het zingen. Het is een bepaling bij 'zij'. Maar uitsluitend voor zover zij zingt. Het is zelfs waarschijnlijk dat zij vóór en na het zingen niet bloosde. Het blozende is geen blijvende of inherente eigenschap van het meisje.

Het blozende meisje zong haar lied.

In deze zin is het juist wél waarschijnlijk dat het om een immer roodwangig meisje gaat. Dat ligt aan de woordsoortbetekenis, de grammatische functie van het attributieve bijvoeglijk naamwoord (p. 71). Met een beroep op de lexicale betekenis van het bijvoeglijk naamwoord in kwestie wordt dat duidelijker:

Het sproetige meisje zong haar lied.
Het Chinese meisje zong haar lied.

Sproetig-zijn, of Chinees-zijn, wordt gepresenteerd als een kenmerk van het meisje, ook afgezien van de zingperiode. Het zijn eigenschappen die men niet zomaar aflegt, vandaar het buitengewoon vreemde karakter van de mededeling:

Het meisje zong sproetig haar lied.

Of:

Het meisje zong Chinees haar lied.

In deze zinnen is de lexicale betekenis van het bijvoeglijk naamwoord in strijd met de grammatische betekenis van het zinsdeel, die het element 'tijdelijkheid' bevat. Om deze zinnen te kunnen interpreteren, 'waar te maken', moet je haast van een soort beeldspraak uitgaan (dat de sproeten niet echt zijn bij voorbeeld, respectievelijk dat het om iets 'Chineesachtigs' gaat; in het laatste geval zou je geneigd zijn te zeggen 'op z'n Chinees').

Al met al is nu wel gebleken dat een bepaling van gesteldheid iets anders is dan een bijwoordelijke bepaling van hoedanigheid. De bepaling van gesteldheid is 'dubbel verbonden', namelijk zowel met het onderwerp-personage als met (de duur van) het gezegde-gebeuren. In de traditionele grammatica heet deze bepaling *bepaling van gesteldheid tijdens*.

Hetzelfde geldt voor 'schuchter' in:

Hij liep schuchter naar binnen.

Hier is echter ook nog de mogelijkheid aanwezig dat het lopen zelf iets schuchters heeft, al is 'schuchter' als kwalificatie van lopen ondenkbaar zonder de gemoedsgesteldheid of het karakter van het betreffende personage daarin te betrekken. 'Zijn schuchtere lopen' is hier zelfs niet uitgesloten. Toch drukt 'schuchter' tegelijkertijd iets van de stemming van het onderwerp-personage uit. Hier is dus de aanduiding 'dubbel verbonden bepaling' helemaal van toepassing.

Verder kent de traditionele grammatica de *bepaling van gesteldheid ten gevolge van*. Standaardvoorbeeld:

Hij verft het hek *groen*.

Ook hier is er een dubbele verbinding: 'groen' is verbonden met het verven en met het hek, niet de subjects- maar de direct-objectszaak. Niet de wijze van verven is groen, vandaar dat 'het groene verven' hier niet, en 'het groen-verven' hier wél op z'n plaats is.

Het hek wordt groen ten gevolge van het verven. Daarom is 'groen' een *bepaling van gesteldheid ten gevolge van*.

Andere voorbeelden:

Hij slaat de spijker *krom*.
Hij klopte het ei *los*.
Hij plukte het boompje *kaal*.
Hij trapte de wesp *plat*.
Hij kneep het bouillonblokje *fijn*.
Hij toverde zijn zusje *gezond*.

De bepaling van gesteldheid ten gevolge van kan ook uit een voorzetselgroep bestaan:

Hij sneed de *pâté in plakken*.
Hij scheurde de rok *aan flarden*.

Een merkwaardig grensgeval doet zich voor in:

Hij sloeg haar een bloedneus.

Je kúnt 'haar' opvatten als lijdend voorwerp en de zin zien als een uitbreiding van:

Hij sloeg haar.

In dat geval komt 'een bloedneus' in aanmerking voor de benoeming 'bepaling van gesteldheid ten gevolge van'. De consequentie is dat je dan de omzetting:

Zij werd een bloedneus geslagen.

voor lief moet nemen. Verkies je echter:

Haar werd een bloedneus geslagen.

dan heb je 'haar' in 'hij sloeg haar een bloedneus' gelezen als een meewerkend voorwerp en 'een bloedneus' moet daarin dan wel lijdend voorwerp zijn. Vreemd. Maar grensgevallen zijn altijd vreemd. Niet voor de spreker, maar voor de linguïst.

De derde en laatste bepaling van gesteldheid is de *bepaling van gesteldheid volgens*. Ook deze is verbonden met gezegde en lijdend voorwerp:

DE ZIN

Ik acht uw voorstel *onaanvaardbaar*.
We vinden Albanië *een beklagenswaardig land*.
Zij noemt zijn roman *een mislukking*.

Deze bepaling van gesteldheid kan zoals we zien behalve uit een bijvoeglijk naamwoord ook bestaan uit een substantief(groep).

De objectszaken worden niet iets 'ten gevolge van' het gezegde-gebeuren, maar zijn iets 'volgens' de bron van dat gebeuren, het subjectspersonage. Of, in geval van lijdende vorm is het subjectsding iets volgens het personage van de passieve 'door'-bepaling. Deze variant doet zich ook voor in de bepaling van gesteldheid ten gevolge van. Een passieve 'door'-bepaling kan ontbreken:

Uw voorstel wordt *onaanvaardbaar* geacht.
Zijn roman wordt *een mislukking* genoemd.
De rok werd *aan flarden* gescheurd.
Zij werd *bont en blauw* geslagen.

Bij de bepaling van gesteldheid volgens drukken de betreffende werkwoorden ook lexicaal uit dat er van een subjectieve mening sprake is ('vinden', 'achten', 'noemen'). Ook 'beschouwen als', een werkwoord met vast toevoegsel, wordt in de traditionele spraakkunst tot deze categorie gerekend.

Ik beschouw hem *als een held*.

In deze zin wordt 'een held' bepaling van gesteldheid volgens genoemd.

Met 'als' weet men zich zowel in de zinsontleding als in de woordbenoeming niet goed raad. Een echt voorzetsel is het niet, omdat het geen (pro)-nomen of (pro)nominale groep na zich vereist:

Ik beschouw het geld als verspild.
Ik beschouw het werk als af.

Ook in andere constructies is 'als' een dwarsligger. Geen echt voorzetsel, getuige:

Hij is even lang als jij.
*Hij is even lang als jou.

Maar:

Hij was vermomd als mij.

*Hij was vermomd als ik.

'Hij was vermomd als ik' kan weliswaar heel goed, maar dan betekent het iets heel anders, namelijk 'hij was, evenals ik, vermomd'. Raadsels, raadsels.

Overigens bespeuren we al een lichte hang naar goedkeuring van:

*Hij is even lang als jou.

Dit wijst op de neiging van 'als' om een echt voorzetsel te worden. Vooralsnog wordt 'hij is even lang als jou' afgekeurd. Wie weet over een paar jaar al niet meer. Want de taal verandert hoe langer hoe sneller. In sommige onderdeeljes althans.

Maar de meeste grammaticale structuren zijn zo diep in ons verankerd dat ze immuun zijn voor verandering. Zo'n immuun verschijnsel is de bepaling van gesteldheid. Een impopulair stukje grammatica met een subtiele dubbele taak. Zelf vind ik het wel een mooi zinsdeel.

Samengevat

Er zijn drie soorten bepalingen: de bijvoeglijke bepaling, de bijwoordelijke bepaling en de bepaling van gesteldheid.

De bijvoeglijke bepaling is geen volwaardig zinsdeel, maar onderdeel van een woordgroep en daarmee een onzelfstandig zinsdeel. ('Het *muffe* thea-tertje zou spoedig gerestaureerd worden.')

Een bijwoordelijke bepaling bestaat uit een bijwoord of een substantief dat, of uit een voorzetselgroep die plaats, tijd, hoedanigheid, oorzaak, gevolg of enige andere specificatie van het gebeuren weergeeft, óf de waarschijnlijkheid van het meegedeelde, óf een subjectieve kwalificatie ervan. ('Hij komt *morgen*.', 'Het dooit *helaas*.', 'Zij schrikt *misschien*.')

De bepaling van gesteldheid is altijd 'dubbel verbonden', hetzij met onderwerpspersonage en gezegde-gebeuren, hetzij met lijdend-voorwerpspersonage en het gezegde-gebeuren. De bepaling van gesteldheid geeft een kwalificatie van subjects- of objectspersonage voor de duur van het gezegde-gebeuren 'tijdens', 'volgens' of 'ten gevolge van'. ('Zij zette *verlegen* haar glas neer.' respectievelijk 'Hij vond de spin *griezelig*.', respectievelijk 'Hij sloeg zijn tegenstander *bewusteloos*.')

6 De aangesproken persoon (vocatief)

Dames en heren,

De *aangesproken persoon* levert zelden of nooit problemen in de zinsontleding op. Desondanks, of misschien juist daardóór, is het een intrigerend zinsdeel. Meer dan enig ander zinsdeel is het in de naamgeving versmolten met zijn personage. Men wordt in persoon aangesproken. Rechtstreeks. De term 'persoon' is terecht, want al wat wordt aangesproken is bij de gratie daarvan gepersonifieerd, en dus voorzien van het vermogen het gesprokene te vernemen. Ook als het de poes is:

Goede morgen? Hemelse mevrouw Ping
(F. ten Harmsen van der Beek)

Of een mug:

Ga weg, rotbeest!
(Jim Armstrong)

Of een boom:

O oude boom in de achtertuin
hoe kaal en lelijk is je kruin
(M. Nijhoff)

Of een zwaard:

Terug, zwaard, doe iets beters dan een kindermoord.
(M. Nijhoff)

Want dat is de macht van de taal. Een zwaard kan, nemen we aan, geen taal vernemen, maar eenmaal aangesproken is er ook voor het zwaard geen ont-komen aan; het is krachtens de grammatica luisteraar geworden.

De aangesproken persoon, het zinsdeel, bestaat uit een substantief(groep) dat (die) lidwoordloos is, en vaak uit een eigennaam. De keus van substantieven is in principe vrij, maar in de praktijk blijkt zij gebonden aan allerhande conventies. 'Dames en heren!' is zo'n conventie. 'Vrouwen en mannen!' is, hoewel niet minder waar, niet gebruikelijk. 'Zonen en dochters!' is altijd objectief waar, omdat geen mens geen zoon of dochter is; maar het is alleen

een aanvaardbare aanspreking als de spreker de vader of moeder van de aangesprokenen in kwestie is. 'Broeders en zusters!' daarentegen is een bekende aanhef, waarin in tegenstelling tot 'Dames en heren!' dames niet voorgaan. Conventies, conventies!

Aangewezen substantieven voor de aangesproken persoon zijn: scheldwoorden ('Schoft!') en hun tegendeel, koosnamen ('Schat!').

Ook kan een aangesproken persoon bestaan uit het persoonlijk voornaamwoord tweede persoon enkel- of meervoud. In dat geval is er geen bijbehorende persoonsvorm; die maakt plaats voor een imperatief:

Hee jij, blijf eens even staan!
 Jullie daar, kom maar dichterbij!
 Gij allen, weest van harte welkom!

De aangesproken persoon valt structureel buiten de zin, dat wil zeggen, heeft geen invloed op de woordvolgorde of enig ander grammaticaal verschijnsel in de zin waar hij bij hoort. Hij kan aan het begin, aan het eind en ergens in het midden van de zin staan en zelfs een woordgroep onderbreken, bij voorkeur voorafgegaan door een tussenwerpsel:

Vrienden, vandaag is het feest!
 Vandaag is het feest, vrienden!
 Vandaag, vrienden, is het feest!
 In mijn – o lieveling! – zo vele eenzame uren wordt het verlangen ondraaglijk.

In dat opzicht lijkt de aangesproken persoon zélf wel een tussenwerpsel. Omgekeerd, sommige tussenwerpsels – met name vloeken en bastaardvloeken – hebben veel weg van een aangesproken persoon:

Here God, wat een ellende allemaal!
 Hemel, ik heb me vergist!

(Tussenwerpsels zijn de enige soorten woorden die mét hun woordsoortaan- duiding ook wel als zinsdeel worden opgevoerd, ze zijn dan *per se* geen aangesproken persoon, maar een ander soort zinsdeel. Een tussenwerpsel.)

Merkwaardig is: als deze tussenwerpsels aan het begin van de zin staan zijn ze, eenmaal uitgesproken, nauwelijks van een echte aangesproken persoon te onderscheiden; de intonatie is zo goed als dezelfde. De toon verschilt wel

DE ZIN

wat, maar toon wordt in de taalkunde als een persoonlijk sprekerskenmerk beschouwd, intonatie daarentegen als een zinskenmerk. (In de westerse talen althans. Er zijn (Afrikaanse) talen bekend waarin toonhoogte een structureel vormkenmerk is. In die gevallen spreekt men van *toontalen*.)

Plaats je 'Here God' of 'hemel' aan het zinseinde, dan heeft de zinsdeelstatus wél invloed op de intonatie. Ik zal proberen daar met lees- en accenttekens iets van weer te geven:

Wat een ellende allemaal; Hére Gód! (tussenwerpsel)
Wat een ellende allemaal, Here God. (aangesproken persoon)

U doet er het best aan deze zinnen hardop uit te spreken en in het eerste geval gewoon te vloeken, u weet wel, Gods naam ijdel te gebruiken, en in het tweede geval Hem aan te spreken. Dit laatste is misschien even wennen, maar probeer het en u zult zien dat de intonatie een doorslaggevend vormkenmerk is voor het verschil tussen tussenwerpsel en aangesproken persoon aan het zinseinde.

Over intonatie gesproken. In het kader van de aangesproken persoon is het volgende het vermelden waard.

In de tijd dat men op school nog leerde zinsontleden, werd eens door een mij bekende schoolmeester de aanhef van ons volkslied in de klas ter ontleding voorgelegd (voor het gemak moderniseer ik de spelling):

Wilhelmus van Nassouwe ben ik van Duitsen bloed.

Ook voor doorgewinterde grammatici is dit een erg moeilijke opgave, maar in die klas kwam één jongen met een verrassend antwoord:

Wilhelmus van Nassouwe – aangesproken persoon
ben van Duitsen bloed – naamwoordelijk gezegde
ik – onderwerp

Wat valt hier, zelfs voor een schoolmeester, tegen in te brengen? Die jongen las de zin kennelijk als een vraag aan Wilhelmus. Een vraag naar herkomst, wortels, bloed – kortom zo'n vraag die nu wellicht dank zij de ontdekking van het DNA met objectief bewijsmateriaal beantwoord kan worden. Met enige grafische hulpmiddelen kan worden genoteerd wát die jongen precies las:

Wilhelmus van Nassouwe! (vertel me eens), ben ik van Duitsen
bloed?

Met die ongewone uitgang van 'Duitsen' bij 'bloed', een 'het'-woord, had hij
geen moeite, want dat volkslied had wel meer raars:

Den vaderland getrouwe blijf ik tot in den doet.

Bovendien zijn er de vrijwel analoge gevallen waarin bij een 'het'-woord het
adjectief op ongebruikelijke wijze verbogen is:

van koninklijken bloede
van goeden huize

De jongen kende, als alle schoolkinderen in die jaren, het Wilhelmus van
buiten. Maar zonder intonatie. Hij kende het alleen gezongen en daarmee is
de taalintonatie verloren gegaan. Wij vinden deze vraag als begin van een
nationaal volkslied vreemd, maar in poëzie en zang vindt een kind nooit iets
vreemd. Getuige de overgeleverde versjes à la:

Maria zat op majesteit, majesteit, majesteit...

Dat is een van de varianten van:

Maria zat te wee-ee-nen, wee-ee-nen, wee-ee-nen...

Een treurige, maar veel minder geheimzinnige regel dan de vorige.

En getuige het kind dat meende dat eerbied iets eetbaars moest zijn, op
grond van het op school geleerde gezang 'Rijst met eerbied'. Het begon als
volgt:

Rijst met eerbied, blijde klanken!

Dit kind drong zelfs door in een voetnoot van de streng wetenschappelijke
Verzamelde taalkundige opstellen (1925) van onze laatste all-round neerlandicus
pur sang, dr. C.G.N. de Vooy (1873-1955), hoogleraar in de Nederlandse taal-
en letterkunde aan de Rijksuniversiteit te Utrecht. Het betreffende opstel,
getiteld 'Iets over woordvorming en woordbetekenis in kindertaal' verscheen
voor het eerst in 1916 in het nog altijd bestaande en gezaghebbende vaktijd-

schrift *De Nieuwe Taalgids* en was een hoogwaardige voorloper van *Juf, daar zit een weduwe in de boom*.

Maar ik dwaal af. In elk geval is in het voorafgaande aangetoond dat intonatie evenals woordvolgorde een zinsdeelonderscheidend vormkenmerk kan zijn. Voorts is gebleken dat de aangesproken persoon een soort buitenstructureel zinsdeel is, verwant met het tussenwerpsel, het sluitstuk van de woordsoorten. Daarom is de aangesproken persoon bij uitstek geschikt als afsluiting van de zinsdelen. Nietwaar, lezer?

Samengevat

De aangesproken persoon is het zinsdeel waarin de 'spreker' zich rechtstreeks tot de toegesprokene richt. Het heeft geen structurele banden met de rest van de zin. De plaats in de zin kan dan ook sterk variëren. Door deze vrije positie is de aangesproken persoon verwant met het tussenwerpsel. Sommige tussenwerpsels zijn duidelijk een *ex-aangesproken persoon*. God, wat vreemd allemaal.

7 Samengestelde zinnen

Afgezien van imperatiefzinnen ('Spreek!') is iedere zin in zoverre 'samengesteld' dat hij meer dan één zinsdeel bevat. Maar in de traditionele grammatica is *samengestelde zin* een vakterm geworden waarvan de vakterm *enkelvoudige zin* het tegendeel vormt. Alle in dit deel besproken zinnen zijn enkelvoudige zinnen.

Een samengestelde zin bevat ten minste één zinsdeel dat zelf een zin is, bestaande uit onderwerp, gezegde of nog meer zinsdelen. Dat maakt het zinsontleden niet gemakkelijker, maar een uitstapje naar het dagelijks leven buiten de taalkunde zal laten zien dat zulke verwickelingen zich ook daar voordoen, zonder de eenvoud van het grondprincipe aan te tasten.

Zoals we het principe van de woordsoorten illustreerden met behulp van de biologische soort in de systematische dierkunde, zo is het zinsdeelprincipe te verhelderen met behulp van het fenomeen 'huis'. Daarover ging ons vorige intermezzo 'De zin staat als een huis' (p. 136). We zijn nu toe aan het tweede (en laatste) intermezzo.

Het huis en de bijgebouwen

Het eerste intermezzo was gewijd aan huisdelen zoals vertrekken, etages, toegangen. Ze bestaan bij de gratie van het geheel, het huis. Op vergelijkbare

wijze bestaan zinsdelen bij de gratie van de zin. Daarbuiten zijn ze onvindbaar.

De bouwelementen, de woorden, echter, hebben, net als metselstenen, tegels, deuren, ook een afzonderlijk bestaan. Ze liggen klaar (zoals op de bouwplaats of in de fabriek) in het lexicon.

Dit alles geldt voor een enkelvoudig huis. Maar een huis is niet altijd enkelvoudig. Soms horen er bijgebouwen tot het huis: het koetshuis, de stallen, de orangerie, het theehuis, personeelwoningen. Of, in alledaagser gevallen: een schuur, een werkplaats. Zo vormen hoofd- en bijgebouwen te zamen het Huis (paleis 'Huis' ten Bosch), een samengesteld huis, waarin hoofdhuis en bijhuizen een welbepaalde plaats en functie hebben.

Net zo bestaan er samengestelde zinnen, zinnen waarvan de samenstellende delen zelf zinnen zijn: de bijzinnen, gedomineerd door een hoofdzin. Zoals bijgebouwen ondergeschikt zijn aan het hoofdgebouw, zo zijn bijzinnen ondergeschikt aan de hoofdzin.

Een bijzin kan een zinsdeelfunctie vervullen die we ook kunnen aantreffen binnen een enkelvoudige zin. Alle zinsdeelfuncties kunnen vervuld worden door een bijzin, behalve de functie 'gezegde'. Wél het gezegdedeel 'predikaatsnomen' kan uit een bijzin bestaan:

Jan werd *dokter*.

Jan werd *wat zijn vader altijd had gehoopt*.

Volgens de traditie heet zo'n predikaatsnomenzin *gezegdezin*. Dat is zó inconsequent dat ik voorstel op dit punt met de traditie te breken. Het hart van de zin, ook van de bijzin, is het gezegde (p. 153), de motor, die van een zin een zin maakt. Dat dit hart niet in kleinere, zelf weer een hart bevattende stukjes hart kan worden uiteengelegd is een intrigerend verschijnsel, dat niet door troebele terminologie aan het oog mag worden onttrokken. Wij spreken dus van *predikaatsnomenzin*.

De overzichtelijkste soort bijzin is de *bijwoordelijke bijzin*; deze vervult de functie van een bijwoordelijke bepaling:

Hij komt *overmorgen*. (bijwoordelijke bepaling van tijd)

Hij komt *nadat hij het rapport heeft geschreven*. (bijwoordelijke bijzin van tijd)

DE ZIN

Hij wandelt *in het park*. (bijwoordelijke bepaling van plaats)
Hij wandelt *waar hij het aangenaam vindt*. (bijwoordelijke bijzin van plaats)

Zij lacht *desondanks*. (bijwoordelijke bepaling van toegeving)
Zij lacht, *hoewel ze treurig gestemd is*. (bijwoordelijke bijzin van toegeving)

Wij werken hard, *tot Rudy's ongenoegen*. (bijwoordelijke bepaling van gevolg)
Wij werken hard, *zodat Rudy doodzenuwachtig wordt*. (bijwoordelijke bijzin van gevolg)

Deze en andere bijwoordelijke bijzinnen beginnen met een onderschikkend voegwoord, waaruit meestal de specificatie van de bijzin al kan worden afgeleid:

omdat –	bijwoordelijke bijzin van reden
zodat –	van gevolg
nadat/voordat –	van tijd
doordat –	van oorzaak
wanneer –	van tijd of van voorwaarde
indien –	van voorwaarde
hoewel/ofschoon –	van toegeving

De *bijvoeglijke bijzinnen* vallen in twee typen uiteen: die welke beginnen met een betrekkelijk voornaamwoord en die welke beginnen met een onderschikkend voegwoord. Bijzinnen beginnend met een betrekkelijk voornaamwoord heten *betrekkelijke bijzinnen* en de andere heten niet nader gespecificeerde bijvoeglijke bijzinnen:

Ik houd van een kamer *met weinig zon*. (bijvoeglijke bepaling bij 'kamer')
Ik houd van een kamer *die op het noorden ligt*. (betrekkelijke bijzin bij 'kamer')

De betrekkelijke bijzin heeft altijd een substantivisch of een pronominaal antecedent:

Ik houd van *een kamer* die...
Hij beschuldigt *haar* die het laatst de kamer uitging.

In de volgende zinnen begint de bijvoeglijke bijzin met een onderschikkend voegwoord:

Ik houd van een kamer *waar* weinig zon komt.
De boodschap *dat* iedereen het pand moest verlaten, werd eerst door niemand geloofd.

Dus: een betrekkelijke bijzin is altijd een bijvoeglijke bijzin, maar niet iedere bijvoeglijke bijzin is een betrekkelijke bijzin. Alleen als de bijzin betrekkelijk is, heet het voorafgaande pronomen of substantief volgens de traditie een antecedent.

Onderwerps- en voorwerpszinnen bevatten een *voornaamwoord met ingesloten antecedent*:

De slager dronk een glas bier. (onderwerp)
Wie dorst had dronk een glas bier. (onderwerpszin)

De geslaagden feliciteerde hij. (lijdend voorwerp)
Wie geslaagd waren feliciteerde hij. (lijdend-voorwerpszin)

De winnaars overhandigde hij een medaille. (meewerkend voorwerp)
Wie gewonnen hadden overhandigde hij een medaille. (meewerkend-voorwerpszin)

Hij rekt op *succes*. (voorzetselvoorwerp)
Hij rekt op *wat zijn baas hem heeft beloofd*. (voorzetselvoorwerpszin)

Als het antecedent niet is 'ingesloten', maar expliciet pronominaal of substantivisch is weergegeven, is er geen sprake van een subjects- (of objects)zin, maar van een subject (of object) gevolgd door een betrekkelijke bijzin. Het betrekkelijk voornaamwoord vervult dan binnen die bijzin de functie van onderwerp of voorwerp. Dat geldt ook voor een betrekkelijk voornaamwoord met ingesloten antecedent:

Wie dorst had dronk bier. (onderwerp)
De man *die* ik gegroet had, verdween na vijf minuten. (lijdend voorwerp)

DE ZIN

Bijzinnen die beginnen met een betrekkelijk voornaamwoord met ingesloten antecedent, kunnen ook volgen op een voorzetsel:

Hij wandelde *in wat* eens een schitterend park was.

Naar analogie van het enkelvoudige 'in het schitterende park' zou men 'in wat eens een schitterend park was' een bijwoordelijke bijzin van plaats kunnen noemen. Den Hertog doet dat ook. De bijwoordelijke bijzinnen kunnen dus niet alleen beginnen met een betrekkelijk voornaamwoord, maar ook worden ingeleid door een voorzetsel gevolgd door een betrekkelijk voornaamwoord met ingesloten antecedent.

Het zal intussen duidelijk zijn geworden dat de woordvolgorde van de bijzin verschilt van die van de hoofdzin. Dat kunt u in de voorbeelden goed zien.

Een afzonderlijk soort van bijzinnen treffen we aan bij 'zeggen' en verwante werkwoorden zoals 'vertellen', 'vragen', 'beweren' en ook 'geloven', 'beloven', 'weten', 'denken', enzovoorts.

Zij bieden plaats aan heel speciale lijdend-voorwerpszinnen, die beginnen met een onderschikkend voegwoord:

De getuige zei *dat zijn buurman rijk was*.

De rechter vroeg *of de buurman werkloos was*.

De moeder dacht *dat haar dochtertje genoot*.

De hier gecursiveerde zinnen staan in de *indirecte rede*. Een directe weergave van wat de getuige zei, de rechter vroeg, respectievelijk de moeder dacht, luidt:

Mijn buurman is gescheiden.

Is de buurman werkloos?

Mijn dochtertje geniet.

Deze zinnen staan in de *directe rede* en kunnen ook dienst doen als lijdend-voorwerpszin, al hebben ze de vorm (woordvolgorde!) van een hoofdzin.

In de indirecte rede wordt de grammaticale persoon van een desbetreffend pronomen aangepast aan die van de in de hoofdzin opgevoerde 'spreker' en de werkwoordstijd aan die van het hoofdzingezegde. Deze aanpassingen in de bijzin zijn in de hier herhaalde voorbeelden gecursiveerd:

Mijn buurman is rijk. ...dat zijn buurman rijk was.
Is de buurman werkloos? ...of de buurman werkloos was.
Mijn dochtertje geniet. ...dat haar dochtertje genoot.

Een aardig soort tussengeval, tussen de directe en de indirecte rede in, zijn zinnen als:

Mijn vader zegt ik groei op voor galg en rad.

Dat kan een correcte mededeling zijn waarin beweerd wordt dat de vader zegt: 'Jij groeit op voor galg en rad.' Hier hebben we een combinatie van aanpassing aan de grammaticale persoon van de impliciete spreker 'ik', (een indirecte-rede-kenmerk), en de woordvolgorde van de directe rede gebezigd door de expliciet genoemde spreker, de vader.

Alleen in de zuivere directe rede is de lijdend-voorwerpszin een letterlijk citaat. Staat de hoofdzin in de lijdende vorm, dan krijgen we een onderwerpszin:

Gemompeld werd *dat het allemaal voorbij was.*
'*Het is allemaal voorbij,*' werd er gezegd.

In beginsel kunnen bijzinnen zelf weer bijzinnen bevatten die bijzinnen bevatten die bijzinnen bevatten die bijzinnen bevatten die... ad libitum. Tenminste, als je er niet om bekommert of men je nog kan volgen, ja, of je jezelf nog kan volgen. Want dat wordt al spoedig moeilijk, zoals blijkt uit het bekende voorbeeld dat moet aantonen dat grammaticale correctheid gepaard kan gaan met onbegrijpelijkheid:

De vrouw die de poes aaide lachte.
De vrouw die de poes die naar een vogeltje mekkerde aaide lachte.

Dat gaat nog net, geloof ik. Maar neem nu:

De vrouw die de man die de poes die de muis die van de kaas die op tafel stond at zag aaide haatte lachte.

Hier haken we af. Deze structuur is op een analytisch niveau wel als grammaticaal correct te onderkennen, maar we kunnen de zin niet als een gestructureerde informatieve eenheid op gebruiksniveau vatten. *We can't grasp it.* Ik

DE ZIN

weet ook niet waarom dat in het Engels moet. Maar het moet, vind ik.

Met andere meerledig samengestelde zinnen hebben we minder moeite. Daarin zijn dan de bijzinsfuncties niet zo opeengestapeld eentonig dezelfde, maar rijkelijk gevarieerd:

Mijn vader die toen ik hem het verhaal over de vrouw en de poes vertelde, in lachen uitbarstte, wilde, zodra onze poes ineens tegen zijn eigen spiegelbeeld blies, meteen een boek schrijven over het Toeval, dat de hele wereld zou verbazen omdat hij nu iets begreep dat zelfs Carl Gustav Jung was ontgaan.

Als ik goed heb geteld bevat deze samengestelde zin zes bijzinnen. Maar telt u het alstublieft na.

C DE GRAMMATICALE TRADITIE EN DE TOETS DER KRITIEK

'Traditie! Traditie!' juicht het koor, vader Tevje voorop, in *Anatevka (Fiddler on the Roof)*. Het is een ware lofzang, met een subtiel verborgen ironie.

Traditie is dan ook iets prachtigs. Maar klakkeloze handhaving is gevaarlijk. Fanatiek afbreken ook.

Als klein kind ben je volledig aangewezen op de traditie, op wat je wordt doorgegeven door de ouderen, de ouders in het bijzonder. Maar onafwendbaar is het moment waarop het kind zich verzet, al dan niet met succes. En volwassenen zijn in staat, als de overgeleverde regels eenmaal verworven zijn, ze min of meer onafhankelijk te beoordelen en te heroverwegen. Dat geldt ook voor de traditionele grammaticale regels, die in de voorafgaande bladzijden werden gepresenteerd. Hoe verhouden zij zich tot de actualiteit van onze moedertaal?

Nu maar hopen dat we volwassen genoeg zijn om ons in die vraag te verdiepen.

I De herkomst van de grammatica

Het grammaticale erfgoed omvat een eeuwenoud inzicht in taal dat ons veel leert over onze moedertaal. Voor een kritische bezinning op de grammaticale traditie moeten we om te beginnen één ding goed weten: zij heeft zich ontwikkeld uit de grammatica van de klassieke talen Latijn en Grieks.

De classificatie van woordsoorten is afkomstig uit de Griekse grammatica (Apollonius Dyscolus, ongeveer 150 na Christus), de zinsontleding uit de Griekse retorica (Aristoteles, 384-322 voor Christus). Via de studie (en de beheersing! (Erasmus, Hooft, Huygens en vele anderen)) van het Latijn, dat in grammatische structuur sterk met het Grieks overeenkomt, zijn de principes van woordsoorten en zinsdelen terechtgekomen in de traditionele Nederlandse grammatica. Maar Nederlands is geen Latijn. Toch, beide talen bevatten woorden en zinnen, die met behulp van de klassieke principes goed bestudeerd kunnen worden.

Woorden zijn onverbrekelijke eenheden van vorm en betekenis, die op grond van hun gedrag ten opzichte van elkaar en van de dingen die zij noemen of aanduiden, geclassificeerd kunnen worden. De woordsoortbetekenis speelt in de classificatie een grote rol, te zamen met de daarmee gepaard gaande uiterlijke vormkenmerken (verbuiging, vervoeging, woordvolgorde). De vorm-betekenis-eenheid is de onbetwiste grondslag voor de classificatie in soorten.

De zinsdelen echter berusten op de weergegeven gebeurtenis, in het bij-

zonder op de rol en de positie van de personages die aan die gebeurtenis deel hebben. De uiterlijke zinsdeelkenmerken waaraan we die rol en positie kunnen aflezen, zijn in het Nederlands lang niet allemaal van dezelfde aard als in het Latijn. Zo kan een Latijns meewerkend voorwerp bestaan uit één enkel substantief dat helemaal in zijn eentje laat zien dat het een meewerkend voorwerp is; 'amico' bij voorbeeld, dat 'aan een vriend' betekent. De lexicale betekenis 'vriend' is uitgedrukt in het stuk 'amic-' en de zinsdeelfunctie 'meewerkend voorwerp' aan de uitgang '-o'. 'Amicus' betekent eveneens 'vriend', maar aan de uitgang '-us' wordt de positie van de desbetreffende vriend duidelijk: hij is het onderwerpspersonage, fungeert als bron, beginpunt. ('Amicus' kan ook predikaatsnomen zijn, maar dan betreft 'Amicus' niet rechtstreeks de vriend, maar een vriend-status die indirect aan een eerder genoemde persoon wordt toegekend: 'Jan is een vriend (van ons).' (Zie p. 155: 'Mijn pianoleraar is een Rus.')

Het Latijn kent geen lidwoorden. Dus een Nederlands zinsdeel waarin een lidwoord voorkomt is ook dáárdóór anders gestructureerd dan het equivalente zinsdeel in het Latijn. Voor een goede Nederlandse vertaling van een Latijns lidwoordloos zinsdeel is bijna altijd het invoegen van een lidwoord noodzakelijk. En om die uitgang '-o' in 'amico' in het Nederlands uit te drukken móeten we vaak een voorzetsel invoegen:

Zij plukt bloemen voor een vriend.

Dit meewerkend voorwerp bestaat in het Latijn uit één woord ('amico'), met een uitgang die ons inlicht omtrent de zinsdeelfunctie. De Nederlandse woordgroep die in een zin verwijst naar een personage met dezelfde rol als het 'amico'-personage van een Latijnse zin, heet daarom eveneens meewerkend voorwerp. De Nederlandse zinsdeelnamen betreffen dus in oorsprong stukjes uit het Latijn vertaald Nederlands.

Vandaar dat inconsequente bij het meewerkend voorwerp: nu eens met, dan weer zonder voorzetsel. Dat komt gewoon door de vertaling uit het Latijn: die vergt nu eens wel, dan weer niet een voorzetsel.

De formeel grammaticale middelen die een zinsdeelfunctie kenbaar maken, zijn in het Latijn niet dezelfde als in het Nederlands. Maar de zinsdeelfunctie zélf, het weergeven van een bepaalde personagerol, is wél dezelfde: meewerkend voorwerp (of onderwerp, lijdend voorwerp, enzovoorts). Een Nederlands zinsdeel dat die functie vervult is herkenbaar en aanwijsbaar. Dat

is, met een beetje oefenen, niet zeer moeilijk. Moeilijk wordt het pas als we precies willen vaststellen welke vormelijke kenmerken met die zinsdeelfunctie corresponderen. In het Nederlands is dat een gecompliceerdere aangelegenheid dan in het Latijn, waarin de uiterlijke vorm van het substantief zelf al zoveel informatie geeft over de zinsdeelfunctie.

2 Naamvallen

We hadden het over ‘de vorm van het substantief zelf, die informatie geeft over de zinsdeelfunctie.’ Deze bijzonderheid vormt het middelpunt van het verschijnsel *naamval*.

Naamvallen zijn een belangrijk bestanddeel van de traditie. Het Latijn wemelt ervan. In het hedendaagse Nederlands echter zijn ze schaars.

De term ‘naamval’ is een vertaling van het Latijnse *casus* dat ‘val’ betekent. Het gaat om de ‘val’ van een *nomen*, een naam. Het verschijnsel is, ook in het Latijn, niet beperkt tot substantieven, maar strekt zich ook uit over adjectieven en pronomina; in sommige talen ook over lidwoorden.

Een naamval is een vorm ‘waarin’ een woord ‘staat’. In het Latijn is de naamval te onderscheiden aan de uitgang van het substantief en van de bijbehorende adjectieven en pronomina en ook aan de uitgang van een persoonlijk voornaamwoord. Je kunt aan de uitgang de zinsdeelfunctie van het woord of de woordgroep aflezen.

In het Duits kennen we vier naamvallen, bij substantieven altijd uitgedrukt in het bijbehorende lidwoord (soms ook in het substantief zelf):

der Mann (1e naamval)
 des Mannes (2e naamval)
 dem Mann(e) (3e naamval)
 den Mann (4e naamval)

Eerste naamval wil zeggen ‘subject’ (of: ‘predikaatsnomen’):

Der Mann schweigt.

Tweede naamval wil zeggen ‘afkomstig van’; gewoonlijk optredend in een bijvoeglijke bepaling:

Der Sohn *des Mannes*.

DE ZIN

Derde naamval wil zeggen 'meewerkend voorwerp' (of: 'voorafgegaan door een bepaald soort voorzetsel'):

Ich gebe *dem Mann* das Geld.
Er spaziert mit *dem Mann*.

Vierde naamval wil zeggen 'lijdend voorwerp' (of: 'voorafgegaan door een bepaald soort voorzetsel'):

Ich sehe *den Mann*.
Sie kauft es für *den Mann*.

De voorzetsels, zo luidt het traditionele jargon, 'regeren' een bepaalde naamval.

In het Latijn is, zoals gezegd, de naamval altijd zichtbaar aan het substantief zelf. Het Latijn kent zes naamvallen:

- 1e naamval: *amicus* (subject of predikaatsnomen)
- 2e naamval: *amici* (bijvoeglijke bepaling met de betekenis 'afkomstig van')
- 3e naamval: *amico* (meewerkend voorwerp)
- 4e naamval: *amicum* (lijdend voorwerp; of: voorafgegaan door een bepaald soort voorzetsel)
- 5e naamval: *amice* (aangesproken persoon)
- 6e naamval: *amico* (wat in het Nederlands met een passieve 'door'-bepaling vertaald zou worden; of: voorafgegaan door een bepaald soort voorzetsel)

Ook in het Latijn 'regeren' de voorzetsels een bepaalde naamval. Soms hebben twee naamvallen dezelfde vorm, maar een verschillende functie ('amico'). Een soort naamvalshomonymie. In elk geval is aan de vorm van het substantief een grammatische functie af te lezen, zij het niet in alle gevallen ondubbelzinnig. Maar wel zijn er met zekerheid allerlei functies uit te sluiten en, omgekeerd, zijn bepaalde functies wél ondubbelzinnig aan één naamval gebonden (subject, direct en indirect object, aangesproken persoon).

De semantische kracht van de naamval is zó groot dat in onze grammaticacultuur velen zinsdeelfunctie en naamval vereenzelvigen; de grammatische

functie geeft de doorslag om van 'naamval' te spreken, ook al is er nergens een woorduitgang te bekennen. Zo spreekt nog menig een die ouder is dan vijfenveertig jaar van een 'vierde naamval' in de zin:

Jet plaagde Jeanne.

“Jeanne” is vierde naamval.’ En verder: “Jet” is eerste naamval.’

Jet gaf Jeanne haar rekenschrift terug.

In deze zin ‘is “Jeanne” derde naamval’.

U ziet: er is helemaal geen naamval, de betreffende woorden zijn onverbogen en verraden hun grammatische functie niet. Die moeten we uit andere gegevens dan de woordvorm zelf afleiden (woordvolgorde, enzovoorts). Strikt genomen vermeldt men dus in zulke gevallen de naamval die optreedt in de Latijnse vertaling van het desbetreffende zinsdeel! (In het Latijn worden ook eigennamen verbogen tot naamvallen.) Uitgangspunt is de zinsdeelbetekenis. In deze oneigenlijke omgang met de ‘naamvallen’ heeft het semantische (de rol, enzovoorts in de voorstelling) onmiskkenbaar voorrang boven het formele. Dat is overigens ook het geval in de aloude Latijnse namen van de echte naamvallen:

1e naamval: nominatief	(noemt het naamgevingsaspect)
2e naamval: genitief	(noemt het afkomstaspect; vgl. ‘genereren’, ‘generatie’, ‘gen’)
3e naamval: datief	(noemt het ‘geef’-aspect; <i>dare</i> = <i>donare</i> , geven, vgl. ‘donatie’, ‘donor’)
4e naamval: accusatief	(noemt een aanwijsaspect, aanwijzen als schuldige; vgl. ‘J’accuse!’ ‘Excuus!’)
5e naamval: vocatief	(noemt een roep-aspect, ‘roept’ iemand ‘aan’; aangesproken persoon, vgl. ‘evocatie’, ‘provocatie’)
6e naamval: ablatief	(noemt verlatings- of loslatingsaspect, ‘vandaan’; passieve ‘door’-bepaling: ‘De tafel werd door vader (“vanuit” vader) zwart gebeitst.’)

Allemaal semantisch, dat wil zeggen door de voorstelling van het gebeuren gedicteerde onderscheidingen.

Zo zien we eens te meer hoezeer het semantische aspect in de traditionele benadering de boventoon voert. Toch is het een in de taalkunde algemeen nagestreefd doel, de grammaticale benoemingen van zinsdelen te kunnen verantwoorden met behulp van complementaire betekenis- én vormkenmerken. In de Latijnse *grammatica* gebeurt dat haast vanzelf, doordat zoveel vormkenmerken direct in het te benoemen zinsdeel aanwijsbaar zijn: naamvallen. De woordvolgorde is in het Latijn dan ook veel vrijer dan in het Nederlands, en veel minder dwingend een grammaticaal vormkenmerk.

De conclusie is eenvoudig. De Nederlandse grammaticale traditie draagt nog altijd de sporen van haar afkomst: de Latijnse *grammatica*. Dat is niet verwonderlijk, want de grondprincipes daarvan zijn wel degelijk ook werkzaam in het Nederlands. Maar het Nederlands is geen vertaald Latijn.

Het verschijnsel 'naamval' doet zich in het hedendaagse Nederlands nog maar zelden voor. Een halve eeuw geleden nog wel, maar dan voornamelijk in de geschreven taal (spelling van De Vries en Te Winkel):

Den vreemden man gaf Jan een gulden.

Op grond van 'den vreemden' kan 'den vreemden man' onmogelijk subject zijn. Zonder uitzondering 'overrulet' de naamval de woordvolgorde. 'Den vreemden man' is hier met honderd procent zekerheid meewerkend voorwerp.

In het hedendaagse Nederlands komen we als enige echte naamval nog wel genitieven tegen, maar die hebben een enigszins plechtig en archaisch karakter:

De problemen *der onderwijzers* zijn groot en talrijk.
Tot de taak *des mans* behoren nu ook huishoudelijke bezigheden.

Voor eigennamen is de genitief nog heel gewoon:

Jans ideeën.
Marietjes hoed.

De naamvallen zijn in het Nederlands bijna uitgestorven. Springlevend echter zijn onze onderscheiden pronomina-vormen, die iets over de zinsdeelfunctie onthullen:

ik (subject) – mij (object, of vervolg op voorzetsel)
 jij (idem) – jou (idem)
 hij (idem) – hem (idem)
 zij (idem) – haar (idem)
 wij (idem) – ons (idem)
 gij (idem) – u (idem)
 zij (idem) – hen/hun (idem)

Aan al deze pronominale vormen valt (iets over) de zinsdeelfunctie af te lezen en in zoverre lijken ze op naamvalsvormen. Maar de woordidentiteit van de paren is wat de vorm betreft ver te zoeken: ‘mij’ is moeilijk te beschouwen als een verbogen vorm van ‘ik’ op de manier waarop ‘amico’ een verbogen vorm is. Bij de pronomina is de overeenkomst tussen de subjects- en de objectsvorm vrijwel nihil.

Echte naamvallen vinden we alleen nog in oudere fasen van onze taal (dus in archaïsmen) én in vaste verbindingen, uitdrukkingen, zegswijzen en spreekwoorden.

De vaste verbindingen in onze taal hangen dan ook nauw samen met het verleden. De traditionele grammatica komt daardoor in de problemen, maar heeft er iets op gevonden; een middel dat in de praktijk aardig werkt, hoewel het dicht in de buurt van een gelegenheidsargument komt. De vaste verbindingen vormen als het ware het geweten van de grammatica.

Dat lijkt me een mooi thema om dit boek mee af te sluiten.

3 Vaste verbindingen

Roet in het eten of het zout in de pap?

In de Nederlandse taalkundige vakliteratuur is een zekere Marietje bekend geworden omdat zij Jan de bons gaf:

Marietje gaf Jan de bons.

Hoe ontleden we deze zin? Voor we dat kunnen doen, moet de boodschap zijn overgekomen. Die luidt:

Marietje verbrak haar relatie met Jan.

Voor we nu verder gaan, rekenen we even af met actieve geesten die tegenwerpen dat die boodschap helemaal niet vaststaat. Zij herinneren zich nog de

DE ZIN

tijd waarin 'bons' het meervoud van 'bon' was, en de aansporing om vooral veel bons te sparen ten behoeve van de plaatjes in het Verkade-album. Daar kwam heel wat correspondentie met de Zaanse firma aan te pas. Marietje kan in de eerstgenoemde zin wel samen met Jan aan hun verzameling werken en hem de (Verkade-)bons aangeven.

Inderdaad. Dat kan. Ik ga daar zo uitvoerig op in, omdat 'tegenargumenten' van dit type verre van zeldzaam zijn. De taalkundige moet zich daardoor vooral niet van de wijs laten brengen. De identiteit van een zin staat en valt met de erdoor opgewekte voorstelling. Zinsontleding en woordbenoeming zijn geheel daarop gebaseerd.

Wie 'bons' leest als het meervoud van 'bon' heeft daartoe uiteraard het volste recht, maar in dat geval gaat het over een andere zin dan die welke ons meedeelt dat Marietje haar relatie verbrak. En over die zin gaan we het hebben.

De woordbenoeming lijkt simpel:

Marietje	– eigennaam
gaf	– zelfstandig werkwoord
Jan	– eigennaam
de	– lidwoord van bepaaldheid
bons	– zelfstandig naamwoord (enkelvoud)

De zinsontleding ook:

gaf	– persoonsvorm; werkwoordelijk gezegde
Marietje	– onderwerp
de bons	– lijdend voorwerp
Jan	– meewerkend voorwerp

Maar zo simpel is het niet. Er is namelijk een vreemde discrepantie tussen de betekenis van het zinsgeheel en die van de afzonderlijke woorden. En dat niet alleen. Allerlei manipulaties die bij ogenschijnlijk grammaticaal analoge zinnen uitvoerbaar zijn, stuiten bij deze zin op weerstand. Dat wil zeggen, zij leveren vaak wel een leesbare zin op, maar de 'verbroken-relatie'-betekenis is verdwenen. Zo'n analoge zin is bij voorbeeld:

Marietje gaf Jan de krant.

Wat die niet allemaal toelaat aan structurele manipulaties! We zetten er

enkele op een rij, in gezelschap van hun door de 'bons'-zin geblokkeerde equivalenten:

Marietje gaf Jan de kranten.

*Marietje gaf Jan de bonzen.

Marietje gaf Jan geen krant.

*Marietje gaf Jan geen bons.

Marietje gaf Jan de nieuwe krant.

*Marietje gaf Jan de nieuwe bons. (of enig ander adjectief)

Marietje gaf Jan de krant die net gekomen was.

*Marietje gaf Jan de bons die... (of welke betrekkelijke bijzin dan ook)

Marietje bracht Jan de krant.

*Marietje bracht Jan de bons. (of enig ander werkwoord)

Marietje gaf Jan haar krant.

*Marietje gaf Jan haar bons.

Andere uitbreidingen zijn weer wél mogelijk:

Gisteren gaf Marietje Jan de krant/de bons.

Marietje gaf Jan helaas de krant/de bons.

Het onwrikbare zit hem in 'de bons' en 'geven': 'bons' verdraagt geen meervoud, geen adjectief of andere bijvoeglijke specificatie, geen onbepaald lidwoord, geen bezittelijk voornaamwoord en geen ander werkwoord dan 'geven' (met één voorbehoud, zie p. 210).

De onverbreekelijke verbinding van 'de' met 'bons' en van 'de bons' met 'geven', samengaan met de 'verbroken-relatie'-betekenis, maakt dat de grammatica hier spreekt van een *werkwoordelijke uitdrukking*. Het idee daarachter is dat de gehele combinatie de semantische waarde heeft van één niet-samengesteld werkwoord. Immers, binnen zo'n werkwoord, bij voorbeeld 'breken', zijn geen afzonderlijke stukjes aan te wijzen die 'kapot' uitdrukken en 'vaneen', terwijl 'kapot' en 'vaneen' onvervreemdbaar tot de betekenis van 'breken' behoren.

DE ZIN

De werkwoordelijke uitdrukking hoort thuis bij de woordsoorten en is eigenlijk een bijzonder soort van werkwoord: er is een combinatie van woordvormen die semantisch functioneert als één geheel, één werkwoord. In de zinsontleding is 'gaf de bons' werkwoordelijk gezegd, net zoals een gewoon werkwoord dat zou zijn.

Het argument om 'de bons geven' als één werkwoord te beschouwen is in hoge mate semantisch. Er zijn wel geledingen, zelfs met een woordvormstatus, maar semantisch tellen die niet mee. Tenminste, als we ons beperken tot de lexicale betekenis. Want grammatisch verrichten de geledingen 'geven' en 'de bons' wel degelijk hun semantische taak; 'geven' heeft bovendien duidelijk een eigen lexicale waarde. Immers, 'de bons', wát dat ook mag zijn, wordt zonder twijfel 'gegeven' en dus ook door de betrokkene ontvangen, of beter: gekregen, zoals je ook de griep krijgt, passief en onvrijwillig:

Jan *kreeg* van Marietje *de bons*.

Er zijn meer werkwoordelijke uitdrukkingen met 'geven' en een pendant met 'krijgen':

De chef *gaf* Paul *zijn congé*.
Paul *kreeg* van de chef *zijn congé*.

Het bezittelijk voornaamwoord is hier 'vast', verplicht, dat wil zeggen slechts variërend met de betreffende grammaticale persoon, het geslacht en het getal:

Hij *gaf* de *winkelmeisjes hun congé*.
Hij *gaf mij mijn congé*.

Een minder parlementair synoniem is 'de zak geven'.

Het bijzondere van 'congé' is dat we het buiten de werkwoordelijke uitdrukking niet kennen (in tegenstelling tot 'bons' en 'zak'). Zo zijn er nog wel meer gevallen:

Hij *gaf* er de *brui* aan.
Hij *ging* over de *schreef*.
Hij had iets op zijn *kerfstok*.

Allemaal substantieven die buiten hun werkwoordelijke uitdrukking niet optreden. Ze krijgen daarmee iets van een nonsenswoord (p. 28) met een

onontkoombaar substantiefkarakter. Net als een nonsenswoord functioneren ze in een zinsdeel ('de brui', 'over de schreef', 'op zijn kerfstok').

Overeenkomstig het hier weergegeven principe zijn er nog andere woordsoortelijke uitdrukkingen, zoals de *voorzetseluitdrukking*. Een woordgroep die met een voorzetsel begint en een substantief bevat en die geen grammatische uitbreidingen toelaat, maar in haar geheel als 'ongeleed' voorzetsel fungeert:

met het oog op
in weerwil van
aan de hand van
met uitzondering van

Maar de werkwoordelijke uitdrukkingen zijn verreweg het talrijkst. Voor de grammatica zijn ze een broeinest van ambivalentie. De deelnemende eenheden gedragen zich in eerste instantie volgens de grammaticale wetten, maar vertonen vervolgens allerlei structurele afwijkingen. Bovendien presenteren zij een semantisch geheel dat niet aan de delen is af te lezen; een al even rare afwijking. Ter verduidelijking van een en ander zoekt de grammaticus naar één gewoon werkwoord met een betekenis, overeenkomstig die van de uitdrukking. Welk werkwoord zou 'de bons geven' kunnen vervangen?

Gek genoeg komt 'verstoten' dicht in de buurt, al is dat wat zwaar en plechtstatig en, historisch gezien, als handeling voorbehouden aan fundamentalistische mannen. Toch is de verwantschap tussen 'stoot' en 'bons' verrassend. 'Afdanken' maakt ook een goede kans. Grammaticaal zitten we met het probleem dat 'verstoten' en 'afdanken' een lijdend voorwerp nodig hebben en 'de bons geven' eist een meewerkend voorwerp. 'De relatie verbreken met' vertoont nóg weer een andere grammatische structuur.

Ondanks het van de delen onafhankelijke betekenisgeheel stellen de werkwoordelijke uitdrukkingen ons voor problemen die zich bij een gewoon werkwoord niet voordoen. Ze staan in zinnen die zo op het oog niets prijsgeven van hun structurele onwilligheid. Je moet flink aan het werk om erachter te komen dat:

Marietje gaf Jan de bons.

niet net zo overzichtelijk te ontleden is als:

Marietje gaf Jan de krant.

De werkwoordelijke uitdrukkingen, kortom, verstoren de illusie van een ijzeren regelmaat van woord en zinsdeel. Tal van zinnen immers zijn niet toegankelijk voor de analysemiddelen van onze grammaticale erfenis. Om dat onder ogen te kunnen zien moet je natuurlijk wel die middelen eerst tot je beschikking hebben en ze op die basis grondig gaan bestuderen. Dan blijkt dat het arsenaal van de hedendaagse grammaticale traditie volstreekte voorrang geeft aan woord voor woord doorzichtige constructies die nú een zin tot stand brengen. Zij berusten inderdaad op de gangbare woordsoorten en zinsdelen (behoudens lacunes, overlappingen en grensgevallen).

Maar de realiteit is dat onze zinnen (misschien wel de meeste, wie zal het zeggen?) vol zitten met fossiele constructies en woorden die werkzaam geweest zijn in het verleden, en daardoor niet voldoen aan de voorwaarden die volop van kracht zijn voor hun hedendaagse parallellen.

Fossielen. Ze zijn vast. Niet plooibaar. Maar wel functioneel en herkenbaar, al dan niet met moeite, na intensieve naspeuringen. Zeer veel werkwoordelijke uitdrukkingen bevatten een vorm van beeldspraak, waarvoor je niet eens altijd veel verbeeldingskracht nodig hebt om die te kunnen duiden:

de situatie goed in de hand hebben
(iemand) de mond snoeren
(zijn) steentje bijdragen
een duit in het zakje doen
van een mug een olifant maken
een steek laten vallen
(zich) de kaas van het brood laten eten

De betekenis van deze werkwoordelijke uitdrukkingen is af te leiden als je ze opvat als beeldspraak. De oude beelden zijn ook nu nog geldig en interpreteerbaar; dat is een prettig hulpmiddel voor wie het Nederlands als vreemde taal moet verwerven.

Er zijn nog andere soorten vaste werkwoordelijke verbindingen, die weliswaar niet moeilijk interpreteerbaar zijn, maar waarvan het werkwoord zó 'vast' is dat het naar ons gevoel iets willekeurigs heeft:

afscheid nemen
welkom heten
een belofte doen
een gelofte afleggen
een vraag stellen
een afspraak maken

Dat het 'afscheid *nemen*' is en niet 'afscheid *doen*' bij voorbeeld, is niet te beredeneren. Dat moet je weten. Net zoals je moet weten dat het 'de straat' is en 'het plein', of 'wachten *op*' en 'lachen *om*'.

Om de betekenis van werkwoordelijke uitdrukkingen te achterhalen is de beeldspraakinterpretatie een grote steun, maar vaak moet men echt op zoek gaan naar concrete gegevens uit het verleden die in het heden niet meer vindbaar zijn. Een 'kerfstok' was een stok waarop winkel- en herbergschulden door een inkerving werden vastgelegd ('iets op zijn kerfstok hebben'). Een 'schreef' was een grensstreep ('over de schreef gaan'), en 'brui' waardeloze poespas waarvan men graag afstand deed ('de brui aan geven'). Bij beeldspraak spreken we van figuurlijk taalgebruik, met als tegenhanger letterlijk taalgebruik.

Op dit ogenblik gaan veel taalontwikkelingen zo snel dat we de gang van letterlijk naar figuurlijk soms van nabij kunnen volgen. De komende generatie, geheel en al digitaal opgevoed, zal moeite hebben met de 'paar streepjes verhoging' van de kwikthermometer, die eenzelfde curiositeitswaarde zullen krijgen als iets dat men 'op z'n kerfstok heeft'.

De werkwoordelijke uitdrukkingen en andere vaste verbindingen maken het ten enenmale onmogelijk dat zinsontleden een automatisme wordt, om maar te zwijgen van vertalen. Zij doen ons inzien dat de taal een verleden heeft dat tot op de dag van vandaag in de zinnen aanwezig is en daar dikwijls aan is af te lezen. Ze confronteren ons krachtig met het verschijnsel 'beeldspraak' en dus met de tegenstelling 'letterlijk' – 'figuurlijk'. Als je je daarin verdiept blijkt dat de taal, met haar zo manifeste verleden, boordevol beeldspraak is die we op het eerste gezicht niet als zodanig herkennen. 'Iemand de bons geven' noemen we figuurlijk taalgebruik, omdat er geen fysieke stomp wordt uitgedeeld. Maar 'de relatie verbreken' beschouwen we niet als figuurlijk. Concreet verbróken wordt er evenwel niets. Goed beschouwd zijn totaal beeldspraakloze zinnen vrij schaars. Zelfs allerlei gewone werkwoorden blijken voor de oplettende lezer beeldspraak te bevatten, of iets dat daar sprekend op lijkt, en de schrik 'slaat' de taalkundige 'om het hart'. Maar hij moet zich bij het verschijnsel neerleggen. Spannend is het wel.

Het boek staat in de kast.

Is dat letterlijk waar? Is het geen beeldspraak waarin het boek als een levend wezen (een mens, een paard) wordt voorgesteld dat echt kan staan? En als een boek op tafel 'ligt'? En denk eens na over wat er in een boek geschreven 'staat'. Hoe 'zit' dat?

DE ZIN

En nu gaat het nog niet eens om vaste verbindingen. We zien hier hoe het letterlijke en het figuurlijke met elkaar verstrengeld zijn.

De woordsoorten en de zinsdelen zijn zo fundamenteel dat ze ook in een vaste verbinding nog herkenbaar zijn: de afzonderlijke lexicale betekenissen leggen het af tegen de nieuwe betekenis van het geheel en vragen om een figuurlijke duiding van wat in het verleden letterlijk waar was. De macht van de eeuwenoude grammatische onderscheidingen tasten ze niet aan. Integendeel, ze bevestigen die als bestendige functies die ons een beeld verschaffen van de werkelijkheid dat slechts heel langzaam verandert, zonder zijn afkomst te verloochenen.

Even leek het of de vaste verbindingen, omdat zij zinsontleding als automatisme onmogelijk maken, roet in het eten van de grammatici gooien. Het enige dat in de moedertaal automatisch, althans onafwendbaar en onmiddellijk, plaatsvindt is onze bliksemsnelle interpretatie en de daarmee verbonden voorstelling.

De vaste verbindingen zijn organisch voortgekomen uit het zichtbaar gebleven verleden. Met dat wat vroeger werd geweten en zich nog altijd toont. De vaste verbindingen. Zij zijn het zout in de pap. Het geweten van de grammatica.

REGISTER

- aangesproken persoon 190-194
aantonende wijs 104
aanvoegende wijs 104
aanwijzend voornaamwoord 85, 91
ablatief 205
accusatief 205
achterzetsel 118-119
actief 105, 106
adjectief 65-75
adverbium 112-115
afhankelijke zin 124-125
antecedent 93, 196-197
artikel 44-49
attributief (gebruik) 71-72
bedrijvende vorm 105, 106
belanghebbend voorwerp 174
bepaald hoofdtelwoord 75-79
bepaald lidwoord 47
bepaald rangtelwoord 78-79
bepaling 176-189
bepaling van gesteldheid 184-189
bepaling van gesteldheid ten gevolge van 186, 187
bepaling van gesteldheid tijdens 185, 186
bepaling van gesteldheid volgens 187-188
betekenis 34, 35, 36
betrekkelijk voornaamwoord 85, 93, 94
betrekkelijk voornaamwoord met ingesloten antecedent 93, 94
betrekkelijke bijzin 196, 197
bezittelijk voornaamwoord 89, 90, 91
bijstelling 177
bijvoeglijk naamwoord 65-75
bijvoeglijke bepaling 176, 177
bijvoeglijke bijzin 196, 197
bijwoord 112-115
bijwoord van graad 114
bijwoordelijke bepaling 177-184
bijwoordelijke bepaling van beperking 181
bijwoordelijke bepaling van doel 181
bijwoordelijke bepaling van gevolg 179, 180
bijwoordelijke bepaling van hoedanigheid 178
bijwoordelijke bepaling van hoeveelheid 181, 182
bijwoordelijke bepaling van modaliteit 182
bijwoordelijke bepaling van omstandigheid 180
bijwoordelijke bepaling van oorzaak 178, 179, 180, 182
bijwoordelijke bepaling van plaats 178
bijwoordelijke bepaling van reden 182
bijwoordelijke bepaling van richting 181
bijwoordelijke bepaling van tijd 178
bijwoordelijke bepaling van toegeving 180, 183
bijwoordelijke bepaling van voorwaarde 180
bijwoordelijke bepaling van wijze 178
bijwoordelijke bijzin 195, 196
bijzin 195, 198, 199
bound forms 24, 25
casus 203
clear case 11
conjunctie 123-127
conjunctief 104
contourloze substantieven 54, 55

REGISTER

- contradictie 69
 datief 205
 definitie 24, 133
 derde persoon 87, 88
 direct object 159-165
 directe rede 198, 199
 dubbel verbonden bepaling 184-189
 eerste persoon 87
 eigennaam 62, 63, 64
 eindige verzameling 12
 enkelvoud 51, 52, 53, 54
 enkelvoudige zin 194
 eufemisme 39
 foneem 38
 free forms 24
 gebiedende wijs 104, 105
 geleed 15
 genitief 205, 206
 gesloten klasse 12, 13
 getal 76
 gevoelswaarde 39, 40
 gezegde 150-158
 gezegdezijn 195
 grafeem 38
 grammatica 7, 8
 grammaticaal geslacht 45
 grammaticaal getal 51
 grammaticale persoon 87, 88
 grammaticale tijd 97
 grammatische functie 58, 59, 60, 61, 63
 homoniem 34, 35
 hoofdwerkwoord 99, 106, 107
 hoofdzin 195
 hulpwerkwoord van modaliteit 102
 hulpwerkwoord van tijd 99, 100
 imperatief 104, 105
 indicatief 104
 indirect object 165-170
 indirecte rede 198, 199
 indirecte vraag 92, 93
 infinitief 97, 98, 102, 103
 informatiestructuur 29
 ingesloten antecedent 93, 197
 interjectie 127-130
 intransitief werkwoord 109, 110
 klassebetekenis 33, 34, 36
 kofschip, 't 109
 koppelwerkwoord 107, 108
 kunstmatige klasse 11, 12
 lexicale betekenis 29
 lexicon 29
 lidwoord 44-49
 lidwoord van bepaaldheid 47
 lidwoord van onbepaaldheid 47
 lijdend voorwerp 159-165
 lijdend-voorwerpszin 197, 198, 199
 lijdende vorm 105, 106
 meervoud 51, 52, 53, 54
 meervoudsuitgang 51, 52
 meewerkend voorwerp 165-170
 meewerkend-voorwerpszin 197
 modaal hulpwerkwoord 102
 morfeem 24, 28
 naamval 203-207
 naamwoordelijk deel van het
     gezegde 154
 naamwoordelijk gezegde 154, 155, 156, 157
 natuurlijke klasse 11, 12
 nevenschikkend voegwoord 123
 nomen 62, 203
 nominatief 205
 numerale 75-84
 object 158
 objectsvorm 89
 omschreven meewerkend
     voorwerp 166, 168, 170

- onbepaald hoofdtelwoord 79, 80
 onbepaald lidwoord 47
 onbepaald rangtelwoord 81
 onbepaald voornaamwoord 94
 onbepaalde wijs 97
 onderschikkend voegwoord 124,
     125, 126
 onderwerp 147-150
 onderwerpszin 197, 199
 oneindige verzameling 12
 ongeleed 23, 24, 77
 onomatopee 128
 onovergankelijk werkwoord 109, 110
 onpersoonlijk werkwoord 110
 onregelmatig werkwoord 98
 onvoltooid tegenwoordig
     toekomstige tijd 99
 onvoltooid tegenwoordige tijd 99
 onvoltooid verleden tijd 99
 onvoltooid verleden toekomstige
     tijd 99
 oorzakelijk voorwerp 174
 open klasse 12, 13, 15
 overgankelijk werkwoord 109, 110
 overtreffende trap 67, 68
 passief 105, 106
 persoonlijk voornaamwoord 84
 persoonsvorm 98, 145-146
 pleonasme 69
 praesens 101
 praeteritium 101
 predikaat 150-158
 predikaatsnomen 154
 predikaatsnomenzin 195
 predikatief (gebruik) 71, 72
 predikatieve bepaling 184-189
 prepositie 115-123
 prepositieobject 170-174
 produktieve woordklasse 17
 pronomen 84-96
 pronomen demonstrativum 85, 91
 pronomen indefinitum 85, 94
 pronomen interrogativum 85, 91, 92
 pronomen personale 84, 86, 87, 88,
     89
 pronomen possessivum 84, 89, 90,
     91
 pronomen reciprocum 85
 pronomen reflexivum 85, 95, 96
 pronomen relativum 85, 93, 94
 redekundige functie 137
 redekundige ontleding 61, 135, 136,
     137
 reflexief werkwoord 110
 samengestelde grammaticale tijd 97,
     98
 samengestelde zin 194-200
 samenstelling 22
 schoolgrammatica 8
 semantisch 61, 168
 soort 43
 soortnaam 81
 spatie 12
 stam 105
 stellende trap 67
 sterk werkwoord 108, 109
 stock of morphemes 24
 stoffelijk bijvoeglijk naamwoord
     73
 stofnaam 54
 subject 147-150
 subjectsvorm 88
 substantief 73
 syntactische status 177
 taalkundige ontleding 61, 135, 136
 tegenwoordige tijd 111
 teken 73
 tekensysteem 73

REGISTER

- tekst 135
telwoord 75-84
toontaal 192
transitief werkwoord 109, 110
trappen van vergelijking 67
tussenwerpsel 127-130, 191, 192
uitgang 61
vast voorzetsel 172
vaste verbinding 207-214
verbuigen 67, 68
verbum 96-112
vergroten trap 67, 68
verleden tijd 111
vervoeging 88
verzameling 12
vocabulaire 27
vocatief 205
voegwoord 123-127
voltooid deelwoord 99
voltooid tegenwoordig toekomstende
tijd 99
voltooid tegenwoordige tijd 99
voltooid verleden tijd 99
voltooid verleden toekomstende
tijd 99
voltooid tijd 111
voornaamwoord 84-96
voornaamwoordelijk bijwoord 119,
120, 121
voorwerp 158
voorzetsel 115-123
voorzetselgroep 117, 118
voorzetseluitdrukking 211
voorzetselvoorwerp 170-174
voorzetselvoorwerpszin 197
vorm 34, 35, 105, 106
vragend bijwoord 114
vragend voornaamwoord 85, 91, 92,
93
wederkerend voornaamwoord 85,
95, 96
wederkerend werkwoord 110
wederkerig voornaamwoord 85, 96
werkwoord 96-112
werkwoordelijk deel van het
gezegde 154
werkwoordelijk gezegde 151, 152,
153, 154
werkwoordelijke uitdrukking 209,
210, 211, 212, 213
wijs 104, 105
woord 12
woordbenoemen 61
woordbetekenis 33, 34, 36
woordgroep 31, 32, 33
woordklasse 13, 32
woordsoort 43, 44
woordsoortfunctie 60
woordvorm 37, 38
zelfnoemfunctie 58, 59
zelfstandig naamwoord 32, 44, 45,
55-60
zelfstandig voornaamwoord 92
zelfstandig werkwoord 106
zin 133, 134, 135, 136, 137
zinsbetekenis 139
zinsdeel 136, 137, 140, 141, 145
zinsdeelbetekenis 158, 169, 170,
179, 180, 205
zinsontleding 137, 138, 139
zuiver meewerkend voorwerp 166,
167, 168, 170
zwak werkwoord 108, 109